

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS DİLİ MƏTNLƏRİNDƏ MƏNANIN YARANMASININ
KOQNİTİV ƏSASLARI**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Nəzakət Aslan qızı Həsənova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MƏTN DİLÇİLİYİNİN TARİXİNƏ BAXIŞ	7
1.1. Mətn dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafı	7
1.2. Mətn və diskurs termininə yanaşma	13
1.3. Mətnin yaranmasını şərtləndirən amillər	17
II FƏSİL. DİLÇİLİKDƏ MƏTNI ANLAMANNIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ KOQNİTİV YANAŞMA	26
2.1. Mətni anlama modelləri haqqında ümumi məlumat	26
2.2. Müxtəlif tipli mətnlərdə məna və anlama.....	38
2.3. Sadə tipli mətnlərin anlanılması.....	44
2.4. Dioloji mətnlərin anlanılması.....	62
2.5. Mətni anlamada komponentlərin rolu	87
III FƏSİL. İNGİLİS DİLİ MƏTNLƏRİNDƏ MƏNA YARADAN AMİLLƏR	102
3.1. İngilis dili mətnlərində məna yaradan koqnitiv metaforalar	102
3.2. İngilis dili mətnlərində mənanın açılmasında presuppozisiyanın əhəmiyyəti	116
3.3. Mətndə semantik cəhətdən mənanın açılışında implikasiyanın rolu	120
NƏTİCƏ	127
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	129

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son zamanlar mətn bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu anlayışın kökü daha qədimlərə gedib çıxsada, dilçilər qeyd edirlər ki, özlüyündə sözün, heç bir mənası yoxdur və o bütövlükdə təcrid olunmuş halda anlaşıla bilməz. Söz öz mənasını yalnız cümlə və mətnlərlə əlaqədə qazanır. Keçən əsrin 20-ci illərində M.M. Baxtin, B.V. Tomaşevski və b.-nin əsərlərində mətnə xüsusi quruluşa malik bir vahid kimi yanaşılır, onun məzmun tərəfi isə büsbütün inkar olunurdu. 40-cı illərin sonundan etibarən bir çox dilçilər əlaqəli nitq zəncirinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsində cümlədən deyil, kontekstin təsirinə daha az məruz qalan mürəkkəb sintaktik vahiddən çıxış etmək ideyasını irəli sürürdülər. 50-ci illərdə Amerika dilçilərinin əsərləri bu sahədə əsaslı dönüş yaratdı. Mətnin öyrənilməsinə belə güclü maraq göstərilməsi dili qlobal hadisə, ünsiyyət vasitəsi kimi izah etmək, cümlədən böyük parçalara xas olan qanunauyğunluqları araşdırmaq cəhdləri ilə bağlıdır. Hazırda bu məsələ bütün dünya dilçiliyinin diqqət mərkəzindədir. Bununla belə, mətn problemi indiyəcən həll olunmamış qalır. Səbəb isə mətnin tədqiqi ilə məşğul olan müəlliflərin nəyi mətn üçün ümumi relevant əlamət hesab etməsindən asılı olaraq ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmalarıdır. Mətn araşdırılarkən çox zaman onun funksional tərəfi ön mövqeyə çəkilir, o, ali kommunikativ vahid kimi müəyyənləşdirilir.

Onu da qeyd edək ki, dilçilikdə mətn mübahisə doğuran ilk anlayış deyil. Sözün və cümlənin mahiyyətinə varmaq üçün müxtəlif dövrlərdə tədqiqat işləri aparılmış, keçən əsrin 30-40-cı illərində cümləyə saysız-hesabsız təriflər verilmişdir. Bu təriflərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Lakin təəssüf ki, onların əksəriyyəti son dərəcə mürəkkəb olan mətn sistemini yalnız bir tərəfdən işıqlandırır.

Mətnlə əlaqədar mübahisəli məsələlərdən biri də onun mövcudluq forması ilə bağlıdır. Bir qrup dilçilər ancaq yazılı formada olan vahidi mətn hesab edirlər, digərləri isə hətta mətn termininə qarşı çıxaraq onu nitqlə əvəzləyirlər. Əsl həqiqətdə isə mətn həm yazılı, həm də şifahi variantda mövcuddur və onların hansınınsa mütləq üstünlüyündən danışmağa bizim haqqımız yoxdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mətn dilçiliyində mətn problemi öz həllini hələ tapmamış, dilçilər tərəfindən (xüsusilə Azərbaycan dilçiləri arasında) bu məsələyə lazımcına diqqət yertirilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində mətn probleminin sistemli araşdırılması əsasən 70-ci illərdən başlansa da, Azərbaycan dilçiliyində mətnin tədqiqinin əhəmiyyətindən danışarkən K.M.Abdullayev qeyd edir ki, türk dilçiliyində mətn son on il ərzində sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdi. Mətn dilçiliyinə, xüsusilə də mətn sintaksisinə aid olan ümumi xarakter daşıyan xüsusi işləmlər yox kimidir. Belə ki, sintaktik ardıcılığın öz daxili məntiqi onu diktə edir ki, bu problemin qısa bir zaman kəsiyində öyrənilməsi zəruridir [4, s.68].

Məhz bu zərurətdən irəli gələrək, K.M.Abdullayevin dediklərinə rəğmən bu istiqamətdə Azərbaycan dilçiliyində ingilis dili mətnləri əsasında mətnin əmələ gəlmə imkanlarının və mənanın yaranmasının tədqiqatına cəlb olunmasını zəruri hesab edirik. Zənnimizcə, bu, mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Son on il ərində respublikamızda K.M.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov, F.Y.Veysəlli, Ə.Ə. Abdullayev, M.Ə.Mahmudov, A.Y.Məmmədov istisna olmaqla bu sahəyə lazımcı diqqət yertirilməmişdir. Xarici dilçilik məktəblərində bu problemin tədqiqi üçün saysız-hesabsız monoqrafiyalar, məqalələr yazılsa da, hələ də prinsipal məsələlərdə ümumi bir razılıq əldə olunmamışdır. Təkcə bir məsələni qeyd etmək kifayətdir ki, böyük dilçilik ensiklopediyalarında mətn dilçiliyinin əsas anlayışları haqqında lazımcı məlumat əldə etmək çox çətindir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində olan bədii mətnlər, predmetini isə həmin mətnlərdə mənə yaradan amillərin araşdırılması və onların koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlilindən alınan nəticələrin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi mətnin formalaşması və başa düşülməsi prosesinin aydınlaşdırılması və ingilis dili mətnlərində mənə yaradan amillərin aşkar olunması, onların koqnitiv parametrlərinin ümumiləşdirilməsidir.

Bu məqsədlə dissertasiyada aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yertirilməsi ön plana çəkilmişdir:

- mətnin öyrənilməsi üsullarını və yaranmasını şərtləndirən amilləri faktiki materiallar əsasında aşkarlamaq;
- mətnin anlaşılıqlı olmasına təsir göstərən amilləri müəyyən etmək;
- mətnin “xarici” və “daxili” komponentlərini ayırd etmək;
- mətnin situasiyasının parametrləri ilə əlaqələnen parametrləri seçmək;
- mətnin yaranmasında ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin müxtəlif pozisiyalarda (propozisiya, presuppozisiya) işlənmə imkanlarını öyrənmək;
- presuppozisiyanın mətndə reallaşmasının xarakterini müəyyən etmək;
- mətnin presuppozisiyasının funksiyalarını təyin etmək;
- mətndə əsas mənanın gizli (implist – aşkar şəkildə ifadə olunmamış) ifadəsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq;
- mətndə aşkar (eksplist – yəni aşkar şəkildə ifadə olunmuş) şəkildə ifadə olunmuş məna ilə ifadə olunmamış (implist) mənanın qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyulan problemin həlli üçün situativ-kontekstual və diskursiv təhlil, empirik və şərh, eyni zamanda koqnitiv və kommunikativ komponent təhlil metodlarından da istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas **muddəalar** aşağıdakılardır:

1. Mətnin yaradılması zamanı kommunikativ komponentlər üstünlük təşkil edir və məhz mətnin konkret dil təcəssümü, ilk növbədə, bu kommunikativ komponentlər ilə tutuşdurulur.
2. Mətnin məzmunu təkcə onun eksplisit tərəfi ilə deyil, həm də implisit tərəfi ilə formalaşır.
3. Praqmatik baxımdan mətnin məzmununun açılmasında eksplisit deyil, məhz implisit cəhət mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
4. İngilisdilli bədii mətnlərdə konseptual metaforalar, sosium haqqında təsəvvürlər sosium konseptinin verballaşması hesabına reallaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dili mətnləri və mətnlərdə mənanın yaranmasının koqnitiv aspektləri əsasında tədqiq olunan bu mövzu Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətlərini zənginləşdirir. Mətnlərdə koqnitiv metaforaların, presuppozi-

siyanın faktlarla təhlili dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir. Təhlillər, əsasən, bədii mətnlər üzərində aparılıb.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada mətnlərdə mənə yara-
dan amillərin koqnitiv əsaslarının tədqiqi mətn dilçiliyinin mühüm məsələlərini tədqiq
etmək cəhətdən əhəmiyyətlidir. Mətnlərdə koqnitiv metaforaların, presuppozisiyanın
lingvistik tədqiqi psixolinqvistika, etnolinqvistika, sosioloji dilçilik, habelə koqnitiv
psixologiya üçün elmi-nəzəri faktlar verir. Tədqiqatın nəticələrindən gələ-
cəkdə tədris prosesində, ingilis dilinin üslubiyyatı fənninin tədrisində istifadə oluna bilər. Eyni
zamanda dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı
iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları respublikada, eləcə də xarici ölkələrdə elmi
məcmuə, jurnal və toplularda, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə
edilib çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan
Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və
üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla
dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.** Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə
edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 4 səhifə, I fəsil
18 səhifə, II fəsil 75 səhifə, III fəsil 24 səhifə, Nəticə hissəsi 2 səhifə olmaqla, işarə ilə
ümumi həcmi 238 218 simvoldur.

MƏTN DİLÇİLİYİNİN TARİXİNƏ BAXIŞ

1.1. Mətn dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafı

Ümumi sintaktik nəzəriyyə sistemində “Mətn dilçiliyi” adlanan cavan bir elm sahəsi yaranmışdır. Keçən yüzilliyin 60-70-ci illərindən başlayaraq tədqiqatçılar bu elm sahəsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Son 20 il ərzində isə mətn dilçiliyinin xeyli aktuallaşması özünü intensivləşmiş ciddi tədqiqatlarda birmənalı olaraq göstərir. Belə bir vəziyyət heç də təsadüfi deyil. Koqnitiv dilçiliyin “tüğyan” etdiyi hazırkı zamanda mətn dilçiliyinin lider mövqeyinə çıxması, şübhəsiz ki, qanunauyğunluq kimi qəbul edilməlidir. Çünki dil-nitq sisteminin bir-biri ilə qırılmaz bağlılığı ilə seçilən funksiyaları – nitq kommunikasiyası funksiyası və fikrin-ideyanın mövcudluq forması kimi çıxış etmək funksiyası –sintaksisin cümlə adlanan “şah əsəri”nə şamil edilirsə, çağdaş dilçilik nəzəriyyəsində bu funksiyaların mətn tərəfindən daha dolğun və tamamlanmış şəkildə yerinə yeytirilməsi ideyası müxtəlif formalarda səslənməyə başlamışdır [53, s.34].

XX əsrin son rübündən başlayaraq mətn məfhumu yalnız dilçilikdə deyil, demək olar ki, bütün elm sahələrində xeyli işlənir. Mətnin tədqiqi ilə nəzəri dilçiliklə yanaşı psixologiya, fəlsəfə, sosiologiya, semiotika, pedaqogika və s. elm sahələri də məşğul olur.

Dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi, mətnin tədqiqi maraqlı ideyalarla, faktlarla zəngin bir tarixə malikdir. 1940-cı illərin sonundan mətn - fonetik, morfoloji və başqa istiqamətlərdən öyrənilərək dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmiş və belə bir tədqiqatı xarici dilçilikdə V. fon Humboldt, F.de Sössür, Z.Hərris, E. Benvenist və b., rus dilçiliyində N.S.Pospelov, V. Dressler, İ.F.Vardul, Q.Y. Solqanik, L.İ.Zilberman, O.İ. Moskalskaya, T.M.Nikolayeva, E.L. Şendels və b., Azərbaycan dilçiliyində isə Ə.Z. Abdullayev, K.M. Abdullayev, M. Qayıbova, F.Y.Veysəlli, Ə.Ə. Abdullayev, A.Y. Məmmədov və başqaları davam etdirmişlər.

Diçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə amerikan alimi Z. Hərris “Mətnin təhlili” adlı məqaləsində söyləmədən böyük birləşmələrin tərifini verməklə yanaşı, mətni

cümlədən böyük parça adlandırması qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Z. Hərrisdən az sonra fransız alimi E. Benvenistə söyləmişdir, danışıqna aid nitq kimi, mənalandırmışdır. E. Benvenistə görə söyləmə deyəninin ekspressiyasıdır. Bu isə mətnə fərqli yanaşmaların lap əvvəldən olduğunu göstərir [7, s.12].

Mətn dilçiliyi sahəsinin ilk araşdırmaçılarından olan N.S. Pospelova görə isə mətnlə əlaqəli nitqin real sintaktik vahidi sadə və mürəkkəb cümlə deyil, məhz öz sintaktik bitkinliyini və müstəqilliyini saxlayan mürəkkəb sintaktik bütövdür. Bu fikir qırmızı xətt kimi mətnin təhlilinə həsr olunmuş bütün tədqiqatlardan keçir. Amma bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, mətnin bütün tədqiqatçıları bu hadisəni, yəni mətni bir dil kateqoriyanın qarşısında qoyulan tələblərə tam şəkildə cavab verən vahid kimi götürürlər [88, s.122].

V. Dressler “Mətn sintaksisi” adlı məqaləsində yazır: *“Mətn dilçiliyi sahəsindəki tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət mətn qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan təhlillərdən formalaşır. Belə təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi tekstəmə götürülür.*

İkinci istiqamət tekstəmənin aktual reallaşması ilə bağlı, yəni konkret qarşıya çıxan müəyyən mətn kəsiyi, müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəsiyinin linqvo-üslubi statusunun müəyyənləşməsi ilə bağlıdır” [59, s.114].

Bu fikrə yaxın fikri İ.F. Vardul da irəli sürür. O qeyd edir ki, *“bizim günümüzdə mətn tədqiqatçıları tərəfindən məna birliyi və eyni zamanda müəyyən sintaktik intonativ əlaqələrlə birləşən, cümlələr zəncirindən yaranan məzmun birliyi kimi başa düşülür”* [42, s.120].

L.İ. Zilbermana görə mətnin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri elmi-texniki inqilab və "informasiya partlayışı" ilə bağlı olan ekstralingvistik amillər olmuşdur. L.İ. Zilberman elmi nəşrlərin miqdarının artmasını, mütəxəssislərin külli miqdarda ədəbiyyatla tanış olmaq zərurətini, oxu prosesində elmi mətnlərdən informasiya əldə etməyin yeni metodlarını işləyib hazırlamağı tələb edirdi. Göstərilənlərlə bağlı yaranmış tələbat linqvodidaktikada bir dönüş yaradaraq onu dilin kommunikativ aspektlərini, mətnin inkişafını öyrənməyə doğru yönəltdi ki, bu da meydana gəldiyi vaxtdan bəri həm nəzəri, həm də tətbiqi səciyyəyə daşıyır. [61, s.20].

O.İ.Moskalskaya mətn dilçiliyinin xüsusi elm sahəsi kimi formalaşmasını 1981-ci ildə növbəti 3 onilliyə aid etdi. Onun fikrincə, mətnin formalaşması, danışıq mədəniyyətinin təkmilləşməsi, antimentalizmin öz yerini dilçiliyə verməsi, nitqin meydana gəlmə mexanizmini öyrənən elmlərin inkişafı zəruriyyətindən doğur [78, 122]. Bu sahəyə psixolinqvistika, sosiolinqvistika, praqmalingvistika, funksional stilistika, həmçinin mətn məfhumunun nitq və dil vahidləri ailəsinə daxil edilməsi aiddir. Sovet dilçiliyində mətn məfhumunun inkişafı mürəkkəb sintaktik bütövün sintaksisin xüsusi vahidi kimi işlənilməsi konsepsiyasının N.S.Pospelov tərəfindən araşdırılması ilə bağlıdır [78, s.129].

T.M. Nikolayeva mətn dilçiliyinin meydana gəlməsini 60-70-ci illərin II yarısına aid edir və burada iki əsas dövrün olduğunu göstərir. T.M.Nikolayevaya görə I dövr koreferensiya, koqeziya və tekst əlaqəsinin tədqiqi ilə, cümlədən daha böyük olan vahidlərin - mürəkkəb sintaktik bütövün, ifadədən daha böyük birliyin, abzasın, cümlə üzvlərinə aktual bölünmə fikrinin inkişafı ilə səciyyələnir [82, s.12].

Mətn dilçiliyinin inkişafının ikinci dövrü söyləmlərin arasında olan münasibətlərin axtarılması ilə səciyyələnir: *“Mətn lingvistikası üçün ifadələr arasında münasibət axtarılması, onların arasında olan münasibətlərin sadəcə siyahısını göstərməkdən daha vacibdir”* [82, s.14].

T.M.Nikolayeva söyləmlər arasında münasibətlər deyərək mürəkkəb tərkibdə sadə cümlələr, həmçinin sintaqmlar - minimal uzunluqlu vahidlər arasında, münasibətləri budaq cümlələri, aktual üzvləri, xüsusiləşmələri nəzərdə tutur [82, s.19].

E.İ.Şendels mətn dilçiliyinin formalaşmasını 60-cı illərin əvvəlinə aid edir. Onun fikrincə, mətnin inkişafı üçün daxili impuls bir sıra qrammatik hadisələrin (artiklin işlənilməsi, söz sırası, zaman formaları, əvəzlilər) dərk olunmasında cümlə çərçivəsindən kənar çıxma zərurəti; mətnin inkişafının zahiri impulsu *“... qrammatik nəzəriyyənin yeni yönümünə əsaslanaraq dilin sosial fəaliyyətinin başqa növləri ilə əlaqəli olan danışıq fəaliyyətini önə çəkir”* [112, s.62].

K.M. Abdullayev qeyd edir ki, *“... mətn dilçiliyində aparılan son tədqiqatlar, bir daha göslərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də işığı*

sala bilir. Biz mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun son parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik” [4, s.179].

Ə.Ə. Abdullayevin bu sahədə söylədiyi fikirlər də maraq doğurur. O yazır: *“Mətn linqvistikasının ən müvəffəqiyyətli təsnifatından biri onun istifadədə olan dili (language in use) öyrənən elm kimi təyin edilməsidir. Əvvəllər mətn linqvistikası "parole" anlayışının yazılı təcəssümünün öyrənilməsi kimi başa düşülmüşdü” [2, s.33].*

A.Y. Məmmədov mətn anlayışına aydınlıq gətirməyə çalışaraq, onun işləndiyi mənaları diqqət mərkəzinə gətirərək yazır: *“Bir tərəfdən “mətn” anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir sözləmi təyin etmək üçün işlənir” [15, s.9].*

Mövcud nəzəriyyələri ümumiləşdirərək, demək olar ki, mətn dilçiliyinin yaranması və inkişafının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki əsas səbəbini göstərmək olar:

1) Mətnin təkmilləşdirilməsi (şərh etmək, informasiya sisteminin linqvistik təminatı), həmçinin müvafiq linqvistik fənlərin - linqvistik informatika, linqvodidaktika, linqvosemiotika ilə bağlı fəaliyyət sahələrinin yeniləşən texnologiyanın təsiri altında inkişafı;

2) Diskret dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən məzmununda onlardan istifadə etməni nəzərə almadan struktur və generativ linqvistika metodlarının qeyri-adekvatlığı. Verilən səbəblər toplusu problematik situasiyanın - dil təcrübəsi ilə mövcud linqvistik konsepsiyalar arasında ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Sözsüz ki, problem situasiyaların meydana gəlməsi, mətn dilçiliyinin yaranması ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dövrlərdə baş vermiş, milli dilçiliyin inkişaf xüsusiyyətləri orada öz əksini tapmamışdır. Mətn dilçiliyinin yaranmasını şərtləndirən səbəbləri araşdırarkən tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmiş aşağıdakı amillərə əsaslanmaq olar.

1) Verilmiş predmetə özlərinin bağlılığını anlayan tədqiqatçılar qrupunun, yəni elmi birliyin mövcudluğu. 2) Hamı tərəfindən qəbul edilmiş elmi nailiyyətlərin, problemin qoyuluşu modelinin və onların həlli yollarının elmi birliyə təqdim edilməsi paradıqması [70, s.72]. V.A. Kuxarenkonun fikrincə elmi birliyin bütün üzvləri tərəfindən qəbul edilən paradıqmanın mövcudluğu elmin inkişafının normal dövrü

üçün, paradigmanın dəyişilməsi isə inqilabı dövr üçün xarakterikdir. 3) Elmi-dərketmə fəaliyyətinin, yəni elmi predmetin metodoloji problemlərinin təhlilinə həsr edilmiş nəzəri baxışlar və konsepsiyalar üzərində refleksiyanın mövcudluğu. Bu əlamətlərdən çıxış etsək onda mətn dilçiliyinin yaranmasını, görünür ki, 70-ci illərə aid etmək olar. Məhz həmin dövrdə mətn dilçiliyinin predmetinin ilkin araşdırmaları formalaşdı, onun yaranma səbəblərini araşdırmağa cəhd göstərildi. Keçmiş sovetlər birliyində mətn linqvistikası problemləri üzrə ilk ümumittifaq konfrans 1974-cü ildə keçirilmişdir. Mətn təhlilinə və mürəkkəb sintaktik vahidə (bütöv) həsr olunmuş ayrı-ayrı işlərin mövcudluğu artıq “Mətn dilçiliyi” adlanan yeni bir elm sahəsinin yarandığından xəbər verirdi .

Bu faktı O.İ. Moskalskaya da 50-60-cı illərdə mətn anlayışının inkişaf dinamikasını təhlil edərkən qeyd etmişdi: *“Baxmayaraq ki, "mətn" linqvistik anlayış kimi elmdə hər yerdə gündəmə gəlir, artıq formalaşmış elmi problem kimi inkişaf edirdi”*. [78, s.107]. Bizim fikrimizcə 50-60-cı illəri paradigmadan əvvəlki dövr kimi, yəni mətn dilçiliyinin yaranması üçün bünövrə formalaşdıran dövr kimi səciyyələndirmək olar, 70-80-ci illər onun normal inkişaf dövrüdür. Bu zaman kommunikativ sintaksis fikrini təcəssüm etdirən paradigma monoqrafiyalarda, tədris vəsaitlərində öz əksini tapmışdır. Müasir dövr - dilin inteqral təsvirinə keçid, yəni inqilabı dövr kimi səciyyələnir. Dilin inteqral təsvirinə keçməyin vacibliyini ilk dəfə leksikoqrafiya çərçivəsində F.Conson Lerd müəyyən etmişdir. O, leksikoqrafiya reformasının əsas səbəbi və dilin inteqral təsvirinin işlənmə konsepsiyası kimi maşın tərcüməsi sistemləri layihəsini önə çəkərək qeyd edirdi: *“Maşın tərcüməsi kimi sahələr kompüterdə elmi cəhətdən əsaslanmış prinsipial linqvistik modellərin realizasiyasını tələb edirdi. Bu halda maşın tərəfindən edilən tərcümələrin keyfiyyəti linqvistik informasiyada istifadə olunan modelin qrammatik və leksikoqrafik komponentlərlə uzlaşması səviyyəsindən asılı oludu. Linqvistik təsvirin – dilin inteqral və ya vahid təsvirinin yeni tipi belə yarandı”* [166, s. 72]. Fikrimizcə, mətndə inteqral yanaşmanın yaranmasının əsas səbəbləri dil praktikasının bir sıra problemlərinin həll edilməsində kommunikativ sintaksisin qeyri-adekvatlığıdır. Mətnlərin avtomatik generasiyası sisteminin hazırlanması prosesində generasiya edilən mətnin ifadələrinin məhz hansı

nitq tipinə aid olduğunu göstərmək vacibdir. Nitqin tipini isə yalnız ifadələr arasındakı münasibətləri struktur analiz (kommunikativ-sintaktik) etmək əsasında müəyyənləşdirmək sadəcə qeyri-mümkündür. Bununla bağlı Amerika alimləri tərəfindən təyinetmənin və izahın strukturunun ifadə növləri müəyyən edilmiş, ABŞ-ın hərbi-dəniz donanmasının məlumatlarının əsasında nitq tiplərinin bu elementlərinin avtomatik ümumiləşdirməsi sistemi işlənilib hazırlanmışdır. Hərtərəfli inteqral yanaşmanın vacibliyi bir çox mütəxəssislər tərəfindən qeyd edilmişdir. L.İ.Zilberman qeyd edirdi: *“Mətn linqvistikası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan kifayət qədər işlərin olmasına baxmayaraq, onların hamısı mətnin müxtəlif aspektləri ilə bağlıdır və hələ ki, məntiqi və kommunikativ planda linqvistik vahid olan mətnin hərtərəfli sistemli təfərrüatını verməyə cəhd göstərən tutarlı monoqrafiya yoxdur”* [61, s.125].

Bu aspektə həsr olunmuş əsərlərin təhlili, mətndəki struktur əlamətlərin xüsusiyyətlərinə müəlliflərin verdiyi təriflərin mübahisə doğurduğunu göstərir. Zənnimizcə, əgər mətn bütövlükdə sintaktik vahid hesab edilirsə, onda həmin strukturun bütöv mətn üçün səciyyəvi olan və onu başqa səviyyənin vahidi kimi cümlənin strukturundan fərqləndirən spesifikasiyası göstərilməlidir. Əgər bütöv mətnin məhz bu xüsusiyyətinə aydınlıq gətirilməyibsə, o, keyfiyyətə bütöv bir mətn kimi deyil, bir-birilə öz aralarında dil vahidi-cümlənin müxtəlif növ sintaktik əlaqələri ilə bağlanmış nitq axını kimi təzahür edəcək.

Mətn dilçiliyinin inkişafı, eləcə də mətnin mövcudluğu ilə bağlı fikirlər struktur vahid kimi mətnin öyrənilməsi üsullarının nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini irəli sürür.

1.2. Mətn və diskurs termininə yanaşma

Dilçilikdə “mətn” termininə bir neçə baxımdan yanaşılır. Belə ki, mətn anlayışı termini, bir tərəfdən danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığından ibarət olan sözləmi təyin etmək üçün işlədilir. Digər tərəfdən, mətn termini ilə nəsr əsərlərinin (hekayə, roman və s.) adlarını adlandırırlar. Linqvistik

mənbələrdə mətnin izahına dair müxtəlif açıqlamalara rast gəlinir. Məsələn, O.S. Axmanova mətni, şifahi və yazılı formada olan əsərə və korpusa bərabər tutur [34, s.209]. Digər bir linqvistik terminlər lüğətində (D.E.Rozental və M.A. Telenkovanın müəllifliyi ilə) mətn anlayışına belə bir tərif verilir. “*Mətn yazıda və çapda əks olunmuş nitq əsəridir*” [214]. L.M. Qranovskayaya görə, “*Mətn yalnız qrafik ifadə olunan dilin yazılı formasının məhsuludur*”. İzahatdan görüldüyü kimi, L.M. Qranovskaya mətni yalnız qrafik ifadəyə malik olduğunu qeyd edir və o, göstərir ki, “... *biz məktubu, məruzəni, teleqramı, romanı, elmi monoqrafiyanı, reklamı və s. mətn adlandırırıq*” [56, s.20].

Mətn anlayışı ilə, daha doğrusu mətn termininin izahından irəli gələn fikirlər müxtəlifdir və mətnin izahına müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn: İ.R.Qalperinin mətnin bütöv fərqləndirici təzahürlərini ayrılıqda götürməsi haqqında mülahizəsini əsaslı hesab etmək lazım gəlir. Digər tərəfdən, mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrisinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayırlar [52, s.22]. M.A.K.Həllidey və R. Həsən mətnə məhz belə tərif verirlər: “*Mətn şifahi və yaxud yazılı, istənilən ölçüdə bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır*” [158, s.332].

Digər tərəfdən, mətn hətta ətraf aləmdən ayrılmış şəraitdə də var ola bilər. Məsələn, qədim yazılı abidələr. Lakin bu əlbəttə ki, az təsadüf edilən bir haldır. Mətn pragmatik təsirə malik olmalıdır və ictimai baxımdan şərtlənməlidir. Belə bir yanaşma ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq əsas hədəfə çevrilir və mətn ilə diskurs arasında yeni əlaqələr səhifəsi açılır.

Bu istiqamətdəki tədqiqatlar müxtəlif növ mətnlərdə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Belə ki, mətnin sərhədlərinin kifayət qədər sabit olmaması və onun bir sözlərdən çoxcildli əsərlərə qədər fərqli həcmərdən ibarət olduğu qəbul olunur. Məsələn, İ.R.Qalperin mətnə aşağıdakı tərifini verir: “*Mətn - başlığa, müəyyən məqsədyönlülüyə və pragmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər ilə birləşmiş və ədəbi işlənmiş nitq məhsulunu təşkil edən dil işarələrinin qaydalı və yazılı birliyidir*” [52, s.42].

Mahiyyət etibarilə mətnin bu şəkildə dəyərləndirilməsi O.I.Moskalskayanın mətn bölgüsü ilə eyniyyət təşkil edir: 1) bütöv nitq əsəri-mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud makro-mətn və 2) frazafövqi birlik (mürəkkəb sintaktik bütöv) sözün dar mənasında mətn və yaxud mikromətn [78, s.142].

Nəhayət, N.Enkvist mətnə ən ümumidən ən xüsusiyyətə qədər aşağıdakı tərifini verir: *“Mətn təbii dildə mənalı işarələrin ardıcılığıdır”* [148, s.370].

Mətnə müxtəlif yanaşmalar olsa da, yalnız mətnin bir neçə vahidlərdən və əlaqəlilik kimi xüsusi bir strukturadan təşkil olunması fikri də mövcuddur. Məsələn, H.Vaynrix mətni aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir: *“Mətn minimum iki morfeimdən, maksimal tərkibi isə məhdud olan morfemlərin qaydalı ardıcılığı olaraq, leksik və funksional morfemlərin mütəmadi növbələşməsidir”* [41, s.273].

Mətnin müxtəlif təzahürlərindən biri kimi onun yazılı və şifahi xüsusiyyəti haqqında məsələ adi xarakter daşımır. Belə ki, bəzən prosodik elementlər mətnin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilir. Aydın ki, əgər biz mətni yalnız yazıda əks olunmuş diskurs və yaxud onun fraqmenti kimi qəbul etsək, prosodik danışıqın elementləri heç cür mətnin strukturunda onun tərkib hissələri rolunda çıxış edə bilməzlər. Prosodiyanın nəzərdən keçirilməsi kodun realizəsinə, diskursun formalaşmasına diqqəti cəlb edir. Bu zaman şifahi və yazılı diskurs reallaşmanın variantları olurlar. Həmin anlam çərçivəsində mətn nitq fəaliyyətinin fraqmenti kimi dərk edilir.

Ə.Ə. Abdullayev ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsini əsasən iki üsulla aparıldığını qeyd edir. Birinci üsul - propozisional üsuldur. Bu üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş cəhətlərini tətbiq edir. Bu cür ekstrapolyasiyanın, sözsüz, müsbət nəticələri ola bilər. Xüsusilə, mətnin dilçilik statusunun möhkəm zəmininin qoyulması üçün, eləcə də mətn problemlərinin dilçiliyə aid edilməsini nəzərə çarpdırmaq üçün ona «aşağı səviyyədə, cümlədən» yanaşmaq lazımdır.

İkinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul mətnin tədqiq edilməsini onun immanent cəhətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən təcridini nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma mətnin xüsusi cəhətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq differensiasiyasını şərtləndirir [3, s.123].

Mətnədən fərqli olaraq, diskurs termininin izahı ilə bağlı ingilisdilli dilçilik ədəbiyyatında bir qədər fərqli münasibətlər müşahidə olunur. Z.Hərrisin məşhur “Discourse Analysis” məqaləsində söhbət sadəcə cümlədən kənar vahiddən gedir [158, s.5]. Sonralar M.A.K.Həllidey, R.Vaqner və başqaları diskursu mətn ilə bərabər səviyyədə tuturlar və beləliklə də bir müddət diskursdan - ingilisdilli mənbələrdə, mətnədən isə alman və rusdilli mənbələrdə istifadə olunmağa başlanır.

Həmin dövrdə hər iki termindən cümləfövqi bir vahidi adlandırmaq üçün istifadə olunur və bu vahidin diskurs və ya mətn olması şərtləri də sadalanır. Bu şərtlər mətnin formal və semantik cəhətdən əlaqəli və bütöv olması ilə bağlıdır. Semantik bütövlük mətnin insanın əqli proseslərində iştirakı üçün zəruridir, yəni mətnin pragmatik mahiyyətini şərtləndirir.

Müasir fəlsəfi lüğətlərdə “diskurs” termininə belə bir izah verilir. “*Diskurs strukturalist cərəyanına mənsub olan dilçilər tərəfindən danışmaq aktının sosial şərtliliyinin təhlili üçün irəli sürüldü*” [64, s.46]. Dilçilik ensiklopediyasının birinci cildində isə “diskurs” termini aşağıdakı kimi izah olunur: diskurs - Amerika-ingilis dilçiliyində mətnin fərqli cəhətlərini xarakterizə edən əsas anlayışdır. Diskurs rabitəli danışmada söylənilən mətnədir. Bu anlamda diskurs formal qrammatik struktur kimi götürülən mətnədən fərqlənir. Diskurs danışmanın öz həmsöhbətinə yönəldərək qurduğu koherent mətnədir.

A.A. Kibrik göstərir ki, “*diskurs mətnədən daha geniş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür. O, diskursa əlaqəli nitq parçası kimi baxılır*” [65, 126].

A.Y.Məmmədov diskursa koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəsişməsindən formalaşan bir hadisə kimi baxır [19, s.45].

Artıq diskursa fərqli yanaşma meydana çıxır. N.Enkvistin diskursla bağlı, klassik hesab oluna bilən belə bir fikrini yada salaq: “*Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur*” [148, s.371]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn və kontekstsiz diskurs yoxdur. Bizi, ilk növbədə, mətnin linqvistik və psixolinqvistik araşdırmalar çərçivəsində necə nəzərdən keçirilməsi məsələsi maraqlandırır. Mətnlə bağlı bu məsələlərə kifayət qədər əsərlər həsr olunmuşdur.

Dilçilik məsələləri arasında V. fon Humboldtun və F.de. Sössürün diqqət yetirdikləri dil-danışıq oppozisiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. V. fon Humboldt bu oppozisiyanı bir qədər yayqın şəkildə erqon (nitq məhsulu) - energiya (dil fəaliyyəti) kimi qələmə vermişdir [57, s.23]. Etiraf etmək lazımdır ki, F.de Sössürün yanaşması daha qənaətbəxşedicidir. Onun dil-nitq qarşılaşması bu mürəkkəb məsələnin həllini mümkün edir və hər iki hadisənin mahiyyətinin açılmasına imkan yaradır. Bəzi mənbələrə görə, F. de Sössür fərdi hadisə olan nitqin dilçilik üçün heç bir əhəmiyyətə malik olmadığını vurğulasa da lakin o, ömrünün sonuna yaxın “nitq lingvistikası” mövzusunda müraciət etmək fikrinə gəlmiş, lakin onun bu planı alınmamışdır [213].

F. de Sössürün davamçılarından sayılan Ş.Balli, R.Bart və digərləri öz əsərlərində artıq “parole” deyil, “discourse” termininə müraciət etmiş və bu anlayışa “parole”-dan, yəni nitqdən daha geniş sosial məna vermişlər. Əslində F. de Sössürün sosioloji istiqaməti sonralar məhz diskursun sosial mahiyyətinin tədqiqi ilə səciyyələnmişdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlinir ki, mətn-diskurs münasibətlərinin çözümləndirilməsində dilçilər arasında ümumi bir fikir birliyi yoxdur. Digər tərəfdən, mətn və diskurs anlayışlarının izahında və onların dəqiq fərqləndirilməsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, “mətn” və “diskurs” terminlərinin məna baxımından oxşar və fərqli cəhətləri arasında tam aydınlıq yoxdur. Bu iki termin mənaca əsasən eyniləşdirilir. Lakin biz diskursa danışıq aktı, ünsiyyət prosesi kimi, mətnə isə prosesin yazıya alınmış nəticəsi kimi baxırıq.

1.3. Mətnin yaranmasını şərtləndirən amillər

Mətnin yaranması amillərindən danışarkən biz öncə mətnin formalaşmasının semantik-sintaktik yolunu nəzərdən keçirəcəyik. Bu yol fikirdən başlamaqla deyilişin daxili sxemindən keçir və daha sonra daxili nitqdən geniş xarici nitqə çevrilir. Mətnin kommunikativ rolu məhz bu sonuncudan ibarətdir.

İstənilən mətn üçün başlanğıc əsas elə bir motivdir ki, həmin mətn məhz bu motivdən, başqa sözlə desək, müəyyən məzmunun əks etdirilməsi ehtiyacından başlayır.

Mətnin yaranması motivi “demand” termini ilə işarə edilən tələb və ya informasiya xarakterli və ünsiyyətlə əlaqədar hər hansı müraciət ola bilər. Bu akt kontakt termini adlanır. Buraya, həmçinin, insanın öz fikrini daha aydın ifadə etmək istəyi ilə əlaqədar olan motivi də əlavə etsək (bunu şərti olaraq “- sept” termini ilə işarə etsək) bu üç əsas motiv mətnin yaranmasının əsasını təşkil edir.

Əgər bu motivlərdən heç birisi mövcud olmur, mətn yaranmır, eyni zamanda məlumat da verilmir, Bu adətən biz yuxu vəziyyətində olarkən və ya beyinin alt hissələrinin və xüsusilə də onun dərin hissələrinin ikitərəfli zədələnməsi zamanı baş verir. Afaziyalı xəstələrin motivasiya sahəsinin pozulması xüsusi hallara aid edilir; bu cür xəstəliyin əlamətlərindən biri də fəal deyilişlərin tam yoxa çıxmasıdır. Bu zaman nitq texniki cəhətdən nitq potensial olaraq toxunulmaz olaraq qalır.

Lakin, belə fikirləşmək səhv olardı ki, mətnin yaranması prosesi həmişə eyni cür qurulur, və onun yaranmasına gətirib çıxaran motivlərin rolu həmişə eyni struktura malik olur və deyiliş prosesinin psixologiyasında eyni yer tutur.

Mətnin yaranmasını şərtləndirən amillərdən biri də nitq fəaliyyətidir. Nitq fəaliyyətinin xüsusi forması kimi mətnin yaranmasının mühüm cəhətləri aşağıdakılarla şərtlənir: mətnin məqsədinin dayanıqlı tərzilə formulə edilməsi və danışan şəxsin qarşısında duran konkret məsələ, (bu məsələ, mətnin hansı şəraitdən yaranmasından, danışan şəxsin məhz hansı informasiyanı ötürməli olmasından və xəbərin məhz kimə ünvanlanmasından asılı olaraq dəyişə bilər), operativ yaddaşın kifayət qədər geniş həcmli olması və "strategiyaların" mürəkkəb sisteminin mövcudluğu. Bunların tətbiqi bizə mətnin mühüm mənasını ayırd etməyə, əlavə yaranmış assosiasiyaların qarşısını almağa və qarşıya qoyulmuş məsələyə müvafiq olan mətni formalaşdıran strukturlar seçməyə imkan verir.

Bütün bunlar onu nəzərdə tutur ki, mətnin yaranması zamanı, onun tərkibinə nəinki bu mətnin komponentlərinin ardıcılığını müəyyən edən ilkin sxemin yaradılması gərəkdir, həmçinin, bu zaman mətnin üzə çıxan komponentlərinin vaxta görə təzahürünə daimi nəzarət etməli və mürəkkəb olan hallarda isə bir çox alternativlərin arasından lazımlı mətn komponentlərinin şüurlu seçimini də unutmamalıyıq. Belə seçim xüsusi səylər tələb edən "əqli fəaliyyət" forması ilə əldə edə bilər. Bu fəaliyyət

formasını və ya mərhələləri sovet psixologiyasında İ.R.Qalperin və onun əməkdaşları tərəfindən [51, s.44] təfəssilatı ilə izlənmişdir. Eyni zamanda bu cür fəaliyyət əvvəlcədən işlənib hazırlanmış daxili sxemə tabedir.

Bütün bunlar bizə ayrı-ayrı sözlər və frazaları deyil, tam məna qruplarını mətnin əsas vahidləri kimi seçməyə əsas verir. Bu məna vahidləri mətnin bütün strukturunu ardıcıl məna komponentləri və ya "parçaları" zəncirinə bölür və bununla da, bir məna qrupundan digərinə adekvat keçidi təmin edir [54, s.13].

Mətnin yaranmasının daha mürəkkəb olan formaları ünsiyyətin xüsusi sinfini təmsil edirlər. Bu cür formalara hər şeydən əvvəl dialoq tipli mətnlər aiddir. Ünsiyyətin bu növünün xarakter xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, bu hallarda nitq rəhbərliyi prosesi iki insan arasında bölünmüş olur. Bunlardan biri sual, digəri isə bu suala cavab verir.

Baxılan halda deyilişin motivi həmsöhbətin sualına cavab vermək istəyi olur və insanın onu fəal deyilişə sövq etmək üçün xüsusi motivə ehtiyacı olmur. Beləliklə, burada da deyilişin yaranması üçün xüsusi müstəqil motiv lazım deyildir; deyiliş cavab prosesi olmaqla aktiv deyil, daha çox reaktiv xarakterə malikdir.

Psixologiyada dialoq nitqin müxtəlif formaları məlumdur. Bunlardan ən sadəsi elə bir formadır ki, bu zaman cavab tamamilə sualın təkrarı olur və ya sualın bir hissəsini əks etdirir; bu hallarda deyilişin yaranması üçün heç bir xüsusi yaradıcılıq fəaliyyəti lazım gəlmir. Aşağıda göstərilən fraqmentlər nümunə kimi nəzərdən keçirilə bilər: *"Bu gün sən universitetə getmişdin? - Bəli, getmişdim"*; *"Sizin kompüteriniz var? - Bəli, var"*. Bunu görmək çətin deyildir ki, burada deyilişin özü artıq sualın içində olan fraqmentin reproduksiyası və ya təkrar ifadəsidir (sualın bir hissəsinin imitasiya xarakterli təkrar ifadəsi).

Lakin, unutmamaq lazımdır ki, dialoq mətnlərin daha mürəkkəb forması mövcuddur ki, bu zaman cavab sualın bir hissəsini təkrar etmir və subyektə tələb edilir ki, müstəqil olaraq nəsə yeni bir fikir formulə etsin. Nümunə kimi aşağıdakı fraqmentlər nəzərdən keçirilə bilər: *"Siz bu gün universitetdə kimləri gördünüz?"* - cavab: *"Bu gün universitetdə tələbələr, müəllimləri gördüm"*; sual: *"Bu gün axşam siz nə edəcəksiniz?"* - cavab: *"Bu gün axşam mən ad gününə gedəcəyəm və bundan sonra, yaqın ki, sabahki mühazirəyə hazırlaşacağam"*.

Dialogi nitqin bu forması psixoloji cəhətdən daha mürəkkəbdir və psixoloji proseslərin daha mürəkkəb tərkibi ilə təmin edilir. Subyekt sualı başa düşməlidir (bu sual onda deyilişin əsas motivini yaradır) və daha sonra onda yaranan alternativlərdən birisini seçməli və sualı təkrar etməməklə fəal deyilişi formulə etməlidir. Aydın ki, bu tiptən olan cavablar fəal nitq fəaliyyətinin daha mürəkkəb formasıdır, buna görə bu koqnitiv fəaliyyətin aktiv formalarının kobud surətdə pozulmasına gətirib çıxaran beynin geniş miqyaslı zədələnmələri halında (məsələn, beynin alın hissələrinin geniş miqyaslı zədələnmələri zamanı), suala verilən təkrar cavabla birinci forma saxlanılır, ikinci forma isə (aktiv, yaradıcı cavablar) kəskin şəkildə çətinləşir.

Mətn yaranmasının daha bir forması müstəqil monoloji nitqdır ki, bu da həm kənardan verilmiş suala cavab kimi, həm də subyektin özünün niyyətinin reallaşması kimi qiymətləndirilə bilər.

Monoloq tipli geniş mətnin əsasında həm müstəqil motiv, həm də müstəqil niyyət durur; bunlar kifayət qədər dayanıqlı olmalı və aktiv müstəqil mətn yaranması proqramının reallaşmasını müəyyənləşdirilməlidirlər.

Motiv mətn yaranması prosesini doğuran ilkin faktordur. Lakin, motiv özü hələ müəyyən məzmunla malik deyildir. Növbəti mərhələ deyilişin məqsədidir. Bəzi lingvistlər bunu "ilkin semantik yazı" adlandırırlar [143, s.150].

Məqsədin yaranması mətnin məzmununu müəyyənləşdirən mərhələdir; gələcək deyilişin əsas sxemi onun üzərində qurulur ki, bu da deyilişin mövzusunun (mətnin məzmununun) deyilişin icmasından (mətnə daxil olacaq yeni informasiya) birinci dəfə ayrıldığı zaman baş verir.

Koqnitiv olaraq bu mərhələni mətnin ümumi subyektiv mənasının formalaşdırılması mərhələsi kimi xarakterizə etmək olar. Bu mərhələ üçün belə bir fakt səciyyəvidir: subyekt subyektiv mənanı anlaşıqlı və hamıya aydın mətn anlayışlarına çevirməyin yollarını dərk etməyə başlayır. Burada biz, koqnitiv proseslərin psixoloji təsvirinin mərkəzi paradokslarından birinə yaxınlaşırıq.

İlk baxışda, istənilən fikir psixoloji təhlil üçün ən çox aydın və ən çox əldə olunan fenomendir. Lakin paradoks, bu mülahizənin doğru olmamasındadır. Fikir, mətnin

ideyası, psixoloji baxımdan, demək olar ki, verballaşma üçün ən çətin hesab olunan koqnitiv hadisədir və indiyə qədər də koqnit dilçilikdə az öyrənilmiş sahə olaraq qalır.

Bizlərdən hər birimiz bilir ki, mətnin əsasında duran fikir, ideya çətin formulə edilə bilən koqnitiv qurumdur, lakin mətnin proqramını məhz o müəyyənləşdirir.

Məlum olduğu kimi, fikrin və mətn yaranmasının qarşılıqlı münasibətləri haqda suala cavab tapmaq cəhdi ilə dilçi psixoloqlar, koqnitoloqlar bir çox hallarda belə bir səhv mülahizəyə əsaslanırlar ki, mətndə məna müəyyən hazır qurumdur və o, yalnız, nitq formasında həyata keçirilir.

Lakin əslində, mətnin anlanması prosesi çox mürəkkəb hadisədir: bu bir neçə mərhələdən keçir, formalaşır. Mətni anlamamanın formalaşmasının bu mürəkkəb prosesi, yəni aydın olmayan fikrin nitq məlumatlarının aydın və geniş nitq xəbərləri zəncirinə çevrilməsi xüsusi olaraq tədqiq edilməlidir.

Mətnin mənasının koqnitiv təsvirinin nə üçün bu qədər mürəkkəb olmasını anlamağa imkan verən ikinci əsas cəhət metodiki xarakter daşıyır.

İş burasındadır ki, bu prosesin dərk edilməsini və onun üzərində nəzarəti bir-birindən ayırmaq çətinidir. Məxsusi şüurlu fikrin axınına şüurlu surətdə nəzarət etmək və eyni zamanda fikirləşməyi davam etdirmək çox çətinidir və məhz bu məqam mətn şərhinin formalaşdırılmasının başlanğıc mərhələsi kimi koqnitiv proseslərin təsviri üçün daha bir çətinlik yaradır.

Həm nəzəri, həm də metodik xarakterli çətinliklər nəticəsində mətnin aktlarının koqnitiv təsviri ilə bağlı bir sıra cəhdlər uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Buna nümunə olaraq, Vyusburq məktəbi adlanan məktəbin - mətni xüsusi tədqiqat predmetinə çevirən psixoloqların apardığı psixoloji tədqiqatları göstərmək olar. Bu psixoloqlara XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşamış alman tədqiqatçılarının bir qrupunu – Q.Kyulpeni, Axı, Messeri, Biilleri və c. aid etmək olar.

Fikrin (mətnin) təbiətinin tədqiq edilməsinin bu psixoloqlar tərəfindən tətbiq edilən metodikasını aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: sınaqdan keçirilən şəxsə tapşırıq verilirdi ki, təklif edilmiş məsələnin həlli zamanı öz fikirlərinin gedişini təsvir etsin. Qarşıya belə suallar qoyulurdu: fikir hissiyyat obrazıdır, yoxsa yox; fikrə nitq elementləri daxildir, yoxsa yox və s.? Bu suallara cavab vermək üçün, Vyusburq məktəbinin

psixoloqları sınaqdan keçirilən şəxslərə mürəkkəb intellektual məsələlər təklif edirdilər. Məsələn, sınaqdan keçirilən şəxs üçün mürəkkəb fraza oxunurdu və təklif edilirdi ki, bu frazanın düzgün olub-olmaması və onun əsas məzmunu müəyyən edilsin və eyni zamanda bu fraza anlaşılan zaman baş vermiş proseslər təsvir edilsin.

Belə güman edilirdi ki, frazanın əsas mənasının ayrılması və bu frazada olan fikrin anlaşılması proseslərinin məhz nədən ibarət olduğunu bu yolla öyrənmək olar. Bu məktəb nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, eksperimentləri yüksək ixtisaslı və məsuliyyətli mütəxəssislər-psixoloq-dosent və professorlar apardıqları üçün, nəticələr kifayət qədər həqiqi olacaqdır.

Məlum olduğu kimi, bu tədqiqatların nəticələri paradoksal olmuşdur. Bütün sınaqdan keçirilən şəxslərin yekdil olaraq bəyan etdiyi kimi, fikrin meydana çıxması aktı hissiyyat obrazları və sözlər olmadan da baş verə bilər. Təklif edilmiş frazaları qəbul edən şəxslərdə hissiyyat obrazları yaranmırdı, lakin bunların müşahidə olunduğu hallarda isə, sınaqdan keçirilən şəxsləri fikirdən ayırırlar. Eyni zamanda göstərilir ki, mənanın başa düşülməsi üçün hər hansı sözlə formulə edilmə zəruri olaraq tələb edilmir. Bu da fikir aktının nə hissi, nə də sözlə ifadə edilmə xarakteri daşımayan akt kimi səciyyələndirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Buna bənzər olan nəticələr Vyusburq məktəbi nümayəndələrinin digər təcrübələrində də alınmışdı. Belə təcrübələr məntiqi münasibətlərin anlaşılmasının (hissə tam, tam - hissə, cins - növ; növ - cins və s.) tipindən və ya müvafiq münasibətlərin seçilməsindən ibarət olmuşdur. Bu halda da hissi (obrazlı) və verbal komponentlər iştirak etməyə bilərdilər. Təcrübə aparan şəxslərin guman etdiyi kimi, onlar məntiqi münasibətlərin anlaşılmasında həlledici rol oynayırlar. Beləliklə, bu seriyadan olan təcrübələr də idrakın obrazsız və sözsüz xarakterdə olması nəticəsinə gətirib çıxarmışdır.

Bu nəticələr, mətnin koqnitiv məzmununu təsvir etməkdən daha çox onu mənfə cəhətdən xarakterizə edirdilər. Təbiidir ki, bu tədqiqatlarda ilkin fikrin geniş nitqə münasibəti açıqlanmırdı. Mətnin idrakı təhlilinin elmi cəhətdən tədqiq edilməsinə doğru əhəmiyyətli dönüş Atkinson tərəfindən edilmişdir. Məhz o, mətnin hazır qurum

kimi anlaşılması kimi ənənəvi baxışları alt-üst etmişdir. Bu ənənəvi baxışlara görə mətn sanki nitqdə yalnız təcəssüm etdirilir

R.S. Atkinson belə bir tezisi formulə etmişdir ki, *“mətn təcəssüm etdirilmir, əksinə sözlərlə yerinə yetirilir, söz və ya nitq vasitəsilə formalaşdırılır. Bu müddəə ondan hasil olurdu ki, aydın olmayan fikrin aydın mətnə çevrilməsi çox mürəkkəb prosesdir. O, bir sıra mərhələlərdən keçir və mərkəzi problem məhz bundan ibarətdir ki, bu keçidin məhz necə baş verməsi izlənilsin”* [120, s.82].

Beləliklə, idrakın və nitqin qarşılıqlı əlaqəsinə aid olan əsas koqnitiv problem, subyektiv olan, hələ sözlərlə tərtib olunmamış və yalnız fikrin subyektivinə aydın olan mənanın sözlə tərtib edilmiş və mətndə formulə edilən və hər bir dinləyici üçün aydın olan mənalar sisteminə keçmək problemindən ibarətdir. Bu mənadan mənaya keçid problemi isə məhz mətn anlanmasının formalaşdırılmasının mərkəzi problemidir.

Doğrudan da, insanın mətnlə nəyi formulə etmək istədiyini onun özünə artıq məlumdur. Məsələ yalnız bundan ibarətdir ki, həmin mətn necə formulə edilsin, ilkin və subyektiv olan məna geniş və hamıya aydın olan nitq mənaları sisteminə necə çevrilsin. Təbiidir ki, mətnin formalaşması və ya ilkin subyektiv mənanın geniş obyektiv mətndaxili mənalara çevrilməsi prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Onları ayırd etmək, təsvir etmək və deyilişin formalaşmasının bu mərhələlərindən hər birinin oynadığı rolu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu, mətnin formalaşması psixologiyasının mərkəzi problemini təşkil edir.

Son zamanlara qədər, mətnin deyilişinin əsas ideyası və ya niyyətinin strukturu barəsində olduqca az şey məlum idi. Bununla bağlı xaricdə görkəmli dilçi alimlərdən: danimarkada L.Yelmslev, Norveçdə Rommetveyt, ABŞ-da L.Blumfeld, N.Xomski, C.Lakoff, Mak Kouli, Ç. Fillmor, M.Həllidey tədqiqatlar aparmışlar. Respublikamızda Ə.Z. Abdullayev, K.M.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov, F.Y.Veysəlli, Ə.Ə.Abdullayev, M.Ə. Mahmudov, A.Y. Məmmədov və bir sıra digər müəlliflər də bu problemin həllində öz töhfələrini vermişlər. Bu müəlliflərin işləri sayəsində mətnin əsas fikrinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş strukturu, sonradan geniş mətn prosesinə çevrilən "semantik yazı" barəsində müəyyən təsəvvürlər yaranmışdır.

Mətnin ilkin niyyətində iki tərkib hissə zəruri olaraq mövcuddur. Yuxarıda artıq deyildiyi kimi, onlar linqvistikada "tema" (T) və "rema" (R) kimi işarə edilirlər. Mətnin obyektə olan və subyektə artıq məlum olan adətən "tema" kimi göstərilir; bu predmet haqda söylənilən fikrin predikativ quruluşunu müəyyən edən yenilik şərti olaraq "rema" adlandırılır. Bu iki hissə, gələcək mətnə mövcud olacaq əlaqələr sistemini təşkil edirlər. Bu əlaqələr mənə və ya semantik sxem üzrə yaranır. Bu sxem bir tərəfdən müəyyən deyiliş elementlərindən, digər tərəfdən isə bu elementlər arasındakı vektor və ya əlaqələr qrupundan ibarətdir. Məhz elə o, mətnin tamlığını və ya əlaqəliliyini təmin edir. Bir nümunə kimi, bırı sıra tədqiqatçılar tərəfindən ətraflı şəkildə təhlil edilmiş olan mətnə müraciət edək: *"He promised Larry that he would accept Lisa very kindly and sincerely in the evening and show her all his hospitality"* (*"O Larriyə vəd etdi ki, axşam Lizanı çox mərhəmətlə və səmimiyyətlə qarşılayacaq və ona öz qonaqpərvərliyini göstərəcək"*). Bu frazada iki əsas komponent vardır: deyilişin əsas obyektə (mövzusu) *"He"* dir; reması isə belə bir faktdır ki, *"he promises Larry that he will accept Lisa in the evening and Lisa's acception will be in the most atmosphere"*. Məhz mətnin bu ikinci hissəsi onun əsas məzmununu təşkil edir. Beləliklə, bütün bu mətn iki hissəyə bölünə bilər.

Daxili mətn, xarici, geniş mətnə hazırlığın əsas mərhələsidir. Bu mərhələdə daxili mənə sintaktik baxımdan təşkil edilmiş geniş mətn mənalarına ötürülür. Niyyətin və ya fikrin, mətnin aramsız deyilişi prosesinə çevrilməsi dərhal baş vermir. Bu, ilkin semantik yazının mətnin sintaqmatik sxemlərinə mürəkkəb şəkildə yenidən kodlanmasını tələb edir və məhz buna görə də, L.S.Vıqotski yazırdı: *"... fikir sözdə həyata keçmir, sözdə baş verir. Bu prosesdə həlledici rolü daxili mətn oynayır. Daxili mətnin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir; o, xarici mətnin öncə fraqmental xarici mətnə, sonra isə pıçılıtlı ilə deyilən mətnə çevrilməsi yolu ilə yaranır və yalnız bundan sonra özlüyündə mətnə çevrilir, əlaqəli xarakter əldə edir"* [47 , s.62].

Məlumdur ki, daxili mətn morfoioji strukturuna görə xarici mətndən tamamilə fərqlənir: o, özünün funksional xarakteristikasına görə isə hər şeydən əvvəl predikativ qurumdur. Daxili mətnin predikativ xarakteri ilkin "niyyətin" gələcək geniş, sintaqmatik strukturun mətnə çevrilməsi üçün bir əsasdır. Daxili mətnə ayrı-ayrı sözlər

və onların potensial əlaqələri daxildir. Belə ki, əgər daxili mətndə "almaq" sözü varsa, bu o deməkdir ki, daxili mətnə eyni zamanda bu sözün bütün "valentlikləri": "nəsə almaq", "kimdənsə almaq" və s. daxildir; əgər daxili mətnə "borc almaq" predikatı varsa, bu o deməkdir ki, bu predikatın ona xas olan bütün əlaqələri saxlanılır ("kimdənsə", "nəsə" və "hansı müddətə isə" borc almaq). İlk semantik yazının daxili mətnə olan elementləri və ya "qovşaqlarının" potensial əlaqələrinin məhz bu cür saxlanması, bunun əsasında formalaşan geniş mətnin əsasını təşkil edir.

Deməli, əlaqəli daxili mətn təkrar açılma və sintaqmatik təşkil edilmiş xarici mətnə çevrilmə imkanını özündə saxlayır. Prosesin son dərəcə vacibliyinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ həm linqvistikada, həm də psixologiyada az öyrənilmişdir.

Geniş mətnin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən, o, canlı təmas və informasiyanın bir şəxsdən digərinə ötürülməsi prosesinə daxil edilmişdir, digər tərəfdən isə, onun tərkibinə bir cümlə deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan cümlələr daxildir. Deyiliş vahid tam sistemi təşkil edir və vahid qapalı struktur keyfiyyətinə malikdir.

Bütün bu tədqiqatlar onu göstərir ki, geniş mətnin tərkibinə daxil edilmiş frazalar, həmişə müəyyən praktiki və ya nitq kontekstində verilir. Bu kontekst nəinki danışan şəxsin niyyətinə, həmçinin, dinləyicinin bu mətnə münasibətinə müvafiq olmalıdır; tam mətnin hissələri olan bu frazaları kontekstdən kənarında öyrənmək olmaz və kontekstdən asılı olmayan frazalar isə ümumiyyətlə mövcud deyildirlər.

Deməli, tam mətnə daxil olmuş frazalar, nəinki müəyyən hadisələri göstərməklə referent təbiətə malikdirlər, onlar, həmçinin, sosial-kontekst mənə daşıyırlar ki, bu da konkret ünsiyyətdə formalaşır və yalnız ünsiyyət prosesində anlaşıla bilər.

Artıq bizim qeyd etdiyimiz kimi, alt sintaktik strukturun "geniş" üst sintaktik struktura çevrilməsi, geniş mətnin bütün sistemini heç də tam əhatə etmir. O, həmçinin, əlavə xarakteristikalara malikdir. Mətnin şərh prosesində həm "tema", həm də "rema" əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməlidir, yeni, tam mətnin müəyyən edilmiş proqramının - elementlərinin bütöv zəncirinə çevrilməlidir. Bunun üçün mətnin "teması" və həmçinin, onun "remasının" uzun müddət saxlanması zəruridir. Bu ən azı ona görə vacibdir ki, müvafiq informasiyanın ötürülməsi məsələsi kimi qarşıya qoyulmuş olan

tapşırıq uzun müddət ərzində əlavə, diqqəti yayındıran təsirlərə müqavimət göstərə bilsin. Əks halda, əlaqəli mətn "qapalı məna sistemi" xarakterini itirər və müxtəlif xarici təsirlərə məruz qala bilən bir sistemə çevrilərdi.

II FƏSİL

DİLÇİLİKDƏ MƏTNİ ANLAMANNIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ KOQNİTİV YANAŞMA

2.1. Mətni anlama modelləri haqqında ümumi məlumat

Son onilliklər ərzində dilçilər, psixolinqvistlər və süni intellekt üzrə mütəxəssislər tərəfindən mətnin yaranmasının və başa düşülməsinin müxtəlif modelləri təklif edilmişdir. Şərti də olsa, bu modelləri linqvistik, psixolinqvistik və prosedur modellərə ayırmaq olar. Buna baxmayaraq, onlar öz aralarında mətnin müxtəlif aspektlərinin bərpa edilməsinə olan orientasiyaları ilə fərqlənir və eləcə də, müxtəlif məqsədlər güdürlər. Mətnin yaranmasının linqvistik modelləri mətn fəaliyyətində dil hadisələri,

vahidləri, kateqoriyaları və s. rolunun işıqlandırılmasını bir məqsəd kimi qarşıya qoyduğu halda, prosedur modellər isə *“maşın proqramlarının və ya proqramlaşdırma metodlarının yaradılması kontekstində”* meydana çıxır [40, s. 16]. Bu modellər öz hüdudları daxilində psixologiya və linqvistikanın bir çox ənənəvi təsəvvürlərində əsaslı *“inqilab”* etmiş koqnitologiya kimi sürətlə inkişaf edən bir sahə ilə sıx əlaqədardırlar. Bu təlim idrak proseslərinin və həmçinin bilik strukturlarının əldə edilməsi, saxlanması və istifadə edilməsi üsullarının öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Onların psixolinqvistik və linqvistik modellərdən ayrılmasının kifayət qədər şərti olmasına baxmayaraq, bu sonuncuların qarşılarına qoyduğu məqsəd mətnin yaradılması, anlaşılması proseslərinin konkret şərtlərinin və baş vermə xüsusiyyətlərinin ətraflı şərh edilməsidir. Bu zaman psixolinqvistik modellər, təbii ki, əqli - mətn fəaliyyətində psixi proseslərin xarakterini və mahiyyətini və bu fəaliyyətin strukturunu əks etdirir. Aydın ki, modelləşdirmənin ilkin mərhələlərindəki fərqlər hesabına göstərilən modellərdə mətnin anlaşılmasının müxtəlif tərəfləri işıqlandırılır, təhlilin nəticələri isə termin və anlayışların müxtəlif sistemlərində formulə edilir. Lakin, obyektin xassələrinin daha tam və adekvat başa düşülməsi məqsədilə tamamilə bəraət verilə bilən əməyin bölüşdürülməsi buna gətirir ki, anlamanın bütün tsiklinin təsviri hələ vahid mövqelərdən işıqlandırılmamışdır. Bundan əlavə, bu çür təsvirin müstəsna mürəkkəbliyi üzündən anlama prosesinin strukturunu və xüsusiyyətlərini tam həcmdə xarakterizə etmək cəhdləri hal-hazırda tamamilə aydın olan səbəblər üzündən yalnız ilkin xarakter daşıyır.

Biz, təbii ki, mətnin yaradılması və başa düşülməsi prosesinin özünəməxsusluğunu linqvistik nöqteyi-nəzərdən tədqiq etməyə çalışırıq. Bununla belə, anlamanın yaradılması, əslində, yalnız dildən istifadə deyildir. Burada psixi, koqnitiv, emosional, sosial və digər amillərdən uzaqlaşmaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnərdi. Biliklərin müasir mərhələsində, bizə daha məqsədəuyğunu odur ki, müxtəlif elmlərdən məlumat yığılsın, biliklərin müxtəlif sahələrində artıq məlum olan şeylər vahid sistemdə toplansın və sanki mətnin yaranmasının integrativ modelinin yaradılması üçün vacib olan bütün zəruri olanlar əldə edilsin. Eyni zamanda, ekstra-linqvistik mənbələrdən alınmış bütün informasiyanı minimuma endirməyə və ya, heç olmasa,

lingvistik nöqteyi-nəzərdən başa düşməyə cəhd etmək lazımdır. Bunun üçün ən azı səthi formada mövcud olan modellər nəzərdən keçirilməli, qarşı-qarşıya qoyulmalı, mətnin yaradılmasını və anlaşılıqlı olmasını adekvat təqdim etmək üçün həmin modellərin mövqeyi müəyyənləşdirilməlidir [100, s.170].

İ.F. Vardulun fikrincə, mətnin yaranması və başa düşülməsi kimi mürəkkəb fenomenin təhlili zamanı yalnız müxtəlif yanaşmalar deyil, həmçinin müxtəlif proseduralardan istifadə edilir. Məsələn, psixolingvistik mənalı modellərdə eksperiment əsas rol oynayır, prosedural modellərdə isə formal cəhətə böyük əhəmiyyət verilir və bu gün üçün mətnin yaradılması lingvistik nöqteyi-nəzərdən vacib olan heç də bütün vacib aspektləri adekvat olaraq işıqlandırmır. Bu günə qədər olan tədqiqatlar eyni dərinlik, kompetentlik və eyni mücərrədlik səviyyəsində yerinə yetirilməmişdir. Bununla belə, mövcud olan məlumatların birləşdirilməsi cəhdindən imtina etmək də lazım gəlmir. Birincisi, ola bilər ki, məhz bu cür təsəvvür mövcud olan çatışmayan cəhətləri və mətnin bu və ya digər aspektinin daha ətraflı işıqlandırılması zərurətini aşkar edər. İkincisi, mətnin başa düşülməsi bilavasitə müşahidə edilən dil sferasına aiddir, bu isə tədqiqatçıların üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyur, çünki məhz onun məlumatları əsasında baş verən proseslərin mahiyyəti barəsində müxtəlif tətbiqlər edilir. Üçüncüsü, bizim fikrimizcə, psixolingvistik və prosedural modellərin düzgünlüyünü ən təbii şəkildə onların məhz lingvistikada daha qədim təsvir ənənələrinə malik olan şeyə uyğunluğu ilə yoxlamaq lazımdır. Bundan başqa, müasir elmdə bir çox hallarda lingvistik vahidlərin psixoloji relevantlığının təsdiq edilməsinin zəruriliyi qeyd olunur. Lakin bunun əksi də vacibdir: *“mətnin psixologiyasında deyilmiş bu və ya digər mülahizələrin lingvistik təsdiqini tapmalı və daha adekvat kompüter qurğularının yaradılması üçün lingvistik əsaslandırmanın müddəaları yerinə yetirilməlidir”* [42, s.126].

Hələ 1968-ci ildə V.O. Matezius yazırdı: *“Linqvistika mətn fəaliyyətində qlobal obyektə olduğu kimi onun bir tərəfini, psixologiya isə digər tərəfini modelləşdirir”* və daha sonra qeyd edirdi ki, *“... mətnin başa düşülməsi prosesinin özü, hər şeydən əvvəl, psixoloq üçün vacibdir”* [77, s. 143]. Lakin belə hesab etsək ki, dil mətnində real olaraq verilmişdir və mətn fəaliyyəti öyrənilmədən dil nəzəriyyəsi mövcud deyildir və mətn

fəaliyyəti prosessualdır - bu halda mətnin yaradılması dilçi üçün də idrak obyektinə çevrilir. Bundan əlavə, bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, mətnin anlaşılmasının proses kimi tədqiqi özü-özlüyündə də vacibdir və daha böyük məsələnin həlli üçün yerinə yetirilməlidir - o, qrammatikanın və digər linqvistik fənlərin nəzəri əsaslarının başa düşülməsinə eyni zamanda bir sıra koqnitiv və əqli hadisələrin başa düşülməsinə bir açar olmalıdır.

Uzun müddət mətnin yaranması və anlaşılması proseslərinin təsvirini psixolinqvistikadan gözləyirdilər. Lakin bu gün bütün bunlarla kommunikativ linqvistikada məşğul olurlar. Digər ölkə dilçilərinin mətnin yaradılmasının psixolinqvistik modelləri ilə bağlı fikirləri özünü tam doğrultmamışdır. Xaricdə psixolinqvistikanın təşəkkül tapmış vaxtına aid olan iki model - Markov və transformasiya -generativ modelləri - sürətlə əsaslı tənqiddə məruz qalmışdır [112, s.62]. Xüsusilə, ciddi etirazlar N.Xomski və C.Millerin mətnin yaranmasının generativ modelinə qarşı olmuşdur və tarixi-qrafik xarakterdə olmayan bir işdə ona qayıtmağa dəyməzdi, lakin bu modelin əsasında qoyulmuş ideyaların əks-sədaları hal-hazırda hələ də özünü büruzə verir. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, bir tərəfdən generativ qrammatika daxilində qoyulmuş problemləri və digər tərəfdən - onun özünün bu suallara verdiyi cavabları ciddi surətdə fərqləndirmək lazımdır.

60-cı illərin sonlarında və 70-ci illərin əvvəllərində keçmiş Sovet İttifaqı alimləri mətnin yaranmasının linqvistik modellərini təklif etmişlər. Qeyd etmək vacibdir ki, onların yaranması nəinki mövcud xarici modellərin əsaslı tənqidi ilə, həmçinin, sovet psixolinqvistikasının varisliyi ilə bağlı idi. Sovet psixolinqvistikası ölkə elminin ən yaxşı ənənələrinə əsaslanaraq, bir tərəfdən mətn fəaliyyəti nəzəriyyəsini yaratmaq üçün vacib olan dil və mətnin nisbətinin linqvistik konsepsiyalarını təklif etmiş, digər tərəfdən isə - öyrənilən hadisələrə fəal yanaşmanın nəzəri əsaslarını təklif etmiş və nəhayət, mətn psixologiyasında yalnız indi lazımınca qiymətləndirilən yaradıcı ideyalarını təklif etmişdir.

Bu mənada, biz belə fikirdəyik ki, mətnin yaranmasının sovet modellərinin yaradıldığı nəzəri fundament bir çox cəhətdən faydalı olmuşdur - mətnin öyrənilməsinə olan yanaşmalar burada daha müxtəlif idi, mətn fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərinin

və onun strukturunun təhlil təcrübəsi kifayət qədər zəngin olmuşdur. Xüsusilə, bununla əlaqədar olaraq L.S.Vıqotski, A.R.Luriya, N.İ.Jinkin, A.N. Leontyev, B.A. Rubinşteyn və P.Y.Qalperin kimi alimlərin və həmçinin onların şagirdləri və ardıcıllarının yaradıcı irsini qeyd etmək istərdik.

L.S.Vıqotski məktəbi özündən sonra *“fikirdən sözə doğru”* [47, s.69] yolun işıqlandırılmasında və mətn-nitq fəaliyyətində ardıcıl mərhələlərin seçilməsində, A.N.Leontyev məktəbi isə mətn-nitq fəaliyyətinin insan fəaliyyətinin bütün digər növləri ilə bilavasitə əlaqəsinin nəzərdən keçirilməsində və istənilən növ fəaliyyətin struktur əsaslarının vahid mövqedən təhlilində zəngin irs qoymuşlar. Sovet elmində mətnin yaranma modelləri özünün ilkin şərtləri kimi aşağıdakı müddəaları əhatə edə bilərdi:

- mətn fəaliyyətinin təsvirində mətnin yaranma prosesini onda ardıcıl mərhələləri ayırmaqla stratifikasiya etmək;

- fəaliyyətin müəyyən növü kimi mətnin yaradılması prosesində, hər şeydən əvvəl, bu fəaliyyətin strukturunu müəyyən etmək;

- mətn-nitq fəaliyyətinin təsvirinə yalnız xüsusi olaraq dil hadisələrini, onu xarakterizə edənləri deyil, həmçinin mətnə qədərki və mətndən bilavasitə əvvəlki fenomenlərin başa düşülməsində xüsusi olaraq dayanmaq;

- mətnin yaradılmasının “söz” modeli artıq prinsipal olaraq kifayət deyildir, çünki onda nə mətn fəaliyyətinin daha geniş anlaşılan nominativ komponentinin rolu, nə də sintaktik strukturların və mətnin yaradılması həyata keçirilərkən baş verən derivativ proseslərin rolunu nəzərə almaq [74, s.11].

Bütün bu nəzəri əsasların qəbul edilməsi praktikada buna səbəb oldu ki, həm psixolinqvistikada, həm də linqvistikada mətnin yeni modelləri yaradılarkən müasir sintaktik və semantik nəzəriyyələr, linqvistik biliyin yeni paradigmasının daha geniş konteksti və mətnin qrammatikası sahəsində yeni konsepsiyalar nəzərə alınmış, nəticədə isə mətn başa düşülməsi fəaliyyəti və bu fəaliyyətin ilkin mərhələsi kimi onun təşkili anlayışının özü genişlənmiş və zənginləşmişdir .

Mətn yaranması, başa düşülməsi fikri, əlbəttə, ya dar, ya da daha geniş xarakter daşıya bilər. Bu isə, birinci növbədə, ondan asılıdır ki, bu prosesin əvvəli kimi nə qəbul

edilir, o hansı diapazonda nəzərdən keçirilir və nəhayət, bu fəaliyyətin nə ilə başa çatmış olduğu qəbul edilir. Biz daha geniş nöqtəyi-nəzəri əsas götürürük, buna görə də hesab edirik ki, mətnin başa düşülməsi fəaliyyəti artıq o zaman başlayır ki, aktivləşmiş şüur nə isə demək qərarını qəbul edir, bu aktın əvvəlində fikrin formalaşması və mətn deyilişinin planlaşdırılması baş verir. Mətn-nitq fəaliyyəti öyrənilərkən biz mətnin əsaslarına, onun verbalaqədərkə mərhələlərinə müraciət edirik. Mətnin yaranma-başa düşülmə fəaliyyəti anlayışının özü isə bizim tərəfimizdən mətnin təşkili və qəbul edilməsi, danışma prosesləri və onların tam tsiklində qulaq asmağa aid olan bütün hadisələrin qeyd edilməsi üçün ümumi və növ anlayışı kimi istifadə edilir. Lakin, mətn fəaliyyətinin tərkibində biz yalnız əsas prosesləri öyrənirik. Bizim üçün insanın mətn fəaliyyətini təmin edən dil qabiliyyəti və mətndə hansı biliklərin, hisslərin, emosiyaların əks olunmasını bilmək vacibdir. Göstərilən proseslərin xüsusi fəaliyyət növü kimi təyin edilməsi həmçinin onların başa düşülməsini genişləndirir, çünki təhlilə elə kateqoriyalar daxil edilir ki, bunlar istənilən fəaliyyətin xarakteristikasında istifadə edilir.

Mətnin anlaşılması, mətnin məqsədi, əməliyyatlarının xarakteri, predmeti, vasitələri və nəticələri ilə müəyyən edilir. Mətnin anlaşılması fəaliyyətinin "icraedici" kimi, yəni daha yüksək tərtibli fəaliyyətlərə tabe olan fəaliyyət kimi başa düşülməsinə aiddir, bu həmçinin A.A.Leontyevin də ideyalarına yaxındır. Mətn, praktiki olaraq insan həyatının bütün digər növlərinə daxil olmuş və onun müxtəlif və çoxsaylı təzahürlərində ayrılmaz halqa kimi mövcuddur. O, daha yüksək tərtibdən olan şərtlənmiş fəaliyyət kimi çıxış edir [71, s. 113]. İnsanların kommunikasiya və interaksiya proseslərinə münasibətdə və həmçinin, təfəkkür proseslərinə münasibətdə mətn əhəmiyyətli dərəcədə ayrıca götürülmüş məqsəd kimi deyil, insanın bəzi fikirlərinin yerinə yetirilmə vasitəsi, ünsiyyət vasitəsi, insanların davranışını tənzimləyən vasitə kimi çıxış edir. Psixoloqlar, sosioloqlar, süni intellekt yaradıcıları və b. təbii ki, dilə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən - müəyyən məqsədlərə çatmaq vasitəsi kimi baxırlar.

Linqvistika üçün müəyyən dərəcədə vəziyyət başqa cürdür. Burada, yəni əsas fikrin ifadə edilməsi üçün lazımi formanın axtarılması, ümumi olaraq razılaşıdırılan prinsiplərin və mətnin qarşısına qoyulan məqsədlərin müəyyən dil formalarında yerinə

yetirilməüsullarının təyin edilməsi vacib sayılır. Belə ki, Q.V.Kolşanski İ.A. Zimnyayanın belə bir mövqeyini tənqid edir ki, *“dil vasitədir və mətn - fikrin formula edilməsi və formalaşdırılması üsuludur”* və göstərir ki, *“dil kommunikasiyada rəhbərin texniki növləri sırasında müəyyən vasitə kimi deyil, tamamilə başqa, özünəməxsus keyfiyyətləri olan vasitə kimi iştirak edir”* [67, s. 57]. Bu cür “xüsusiyyət” bir tərəfdən mətn aktının yaradıcı xarakteri ilə və onun “yerinə yetirilməsi” maneralarının seçilməsi ilə, digər tərəfdən isə ümumiyyətlə, “hazır olanın” sərhədləri xaricinə çıxmaq imkanı ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, insanların konkret istəkləri nə qədər geniş yayılırsalar da, mətnin anlaşılması prosesində nə qədər geniş məsələlər həll edilsə də və onlar nə qədər müxtəlif funksiyalar yerinə yetirsələr də, onların özlərində, məhz mətn hərəkətlərində, əməliyyatlarında və proseslərində həmişə dəyişməz, fundamental, aktdan - akta təkrar olunan nə isə qalır və bu mətnin başa düşülməsinin məğzini təşkil edir [59, s.20].

Hətta artıq yazılmış olan musiqi əsərinin ifa edilməsi, yəni notlar ilə yazılmış əsərin ifası variativ proses kimi aşkar olur və nadir olmayan hallarda - əsl yaradıcı, yerinə yetirilən əsərin başa düşülməsi, onun şərhə kimi aşkar olur. Bundan daha da mürəkkəb olan danışan şəxsin müəyyən istəyinin yerinə yetirilməsidir; danışan şəxs üçün bir çox hallarda hazır resept olmur və plan onun özü tərəfindən yaradılır. Mətnə yaradıcı əsasın variativliyinin çox geniş olmasına baxmayaraq, mətn, bir qayda olaraq, hazır fikri hazır paltara geydirmir; bunlar hər ikisi baş verir. Yaranan istək, arzu isə verballaşdırmanı optimal formada tələb edir. Bu formanı isə nəinki bəzən “seçmək”, həmçinin yaratmaq lazım gəlir. Bizim yaddaşda klişələrin, hazır mətn parçalarının, digər nümunələrin mövcud olması heç bir şübhə doğurmur, lakin, o da şübhəsizdir ki, əldə olan çoxluqdan biz birini seçməliyik və artıq elə bunda insanın mətn hərəkətlərinin məlum azadlığı əks olunur; yəni prinsipcə mətnin anlama fəaliyyətini düzgün təsvir etmək üçün nə yaradıcı payı, nə də stereotiplərin payını artırmaq olmaz. Hər şey mətnin tipindən, təmas aktının şərtlərindən, danışan şəxsdən asılıdır. Lakin unutmaq lazım deyil ki, ən istedadlı şəxs üçün də qanunauyğunluq var və şəxsiyyət ona tabedir.

Mətni anlama fəaliyyətinin icraedici olması konsepsiyasının tənqidi həmçinin ona doğru yönəldilmişdir ki, mətni anlama fəaliyyətinin əvvəlində hazır, sanki yalnız bircə

şeyə ehtiyacı olan – “sözə çevrilərək” verballaşmalı olan, qərarlaşmış fikrin yerləşdirilməsinə maneçilik törədilsin. Əgər mətni anlama fəaliyyətindən əvvəl fikrin yaranması mərhələsi deyil, onun son tərtib edilməsi mərhələsi gəlsəydi, biz təsvir edərkən belə bir anı əldə rəhbər tuta bilərdik ki, burada bir sərbəstlik var, sanki bir andan sonra sözlər sərbəst olaraq dağılacaqlar. Burada L.S.Vıqotskinin belə bir ideyasını yada salmaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə, fikir sözdə yaranır. Məhz buna görə mətnin yaradılmasının mətndən əvvəlki mərhələlərini izah edərkən biz mətnin ümumi niyyəti ilə, yəni insanın nə demək istədiyini adətən bildiyi ilə həmin niyyət əsasında tədricən yaranan və ona müvafiq olaraq formalaşan psixi qurum kimi nəzərdən keçirilən fikir arasında bərabərlik işarəsi qoymuruq [47, s.71]. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək istərdik ki, niyyət, fikir və yaranmış mətn arasında mümkün fərq bir növ mətndə minimal və əhəmiyyətsiz, digərlərində isə olduqca əhəmiyyətlidir.

Mətnlərin tipləri müxtəlif olduğu üçün onun elmi təhlilində bu fakt nəzərə alınmalı və mətnin yaradılması modeli mümkün qədər tam və açılmış sxem üzrə qurulmalıdır. Bu sxem bütün tsikli qapalı, reduksiya edilmiş və sıxılmış şəkildə deyil, əksinə, addım-addım, mərhələ-mərhələ əks etdirməli, yəni mətnin niyyəti və onun realizasiyası arasında ən böyük distansiya ilə əks etdirməlidir. Bizim təsvirin birinci müddəası, o deməkdir ki, mətni anlama fəaliyyətinin strukturunda hər bir ayrıca komponent özünün tam formasını nümayiş etdirmiş olur. Mətnin yaranması haqqında bizim verdiyimiz təsvirin ikinci müddəası onda məhz mətni anlama fəaliyyəti strukturunun necə işıqlandırıldığına aiddir. Lakin mətni anlama fəaliyyətinin təşkilində yalnız əməliyyatların özü deyil, həmçinin bu əməliyyatların ardıcılığı da böyük rol oynayır.

Göründüyü kimi, mətn fəaliyyəti barəsində bu cür təsəvvür onun bir neçə mərhələdə baş verməsi fikri ilə uzlaşır və bu mərhələlərin hər birində əməliyyatın xarakteri hazırkı mərhələnin ayrıca vəzifəsi ilə müəyyən olunur. Ayrı-ayrı dil vahidlərinin (söz, söz birləşmələri, sintaktik sxemlər) axtarış əməliyyatları, bir vasitənin mövcud olan çoxluqdan seçmə əməliyyatları və həmçinin, insanın daxili leksikonunda olmayan müxtəlif vahidlərin yaradılması əməliyyatları və seçilmiş vahidlərə nəzarət və ya onların yaradılması əməliyyatları barəsində danışmaq olar. Əməliyyatlar və ya hərəkətlər, insanın çari şüurundan fəaliyyətin təzahürü kimi təbii

ki, öz-özünə baş vermir, lakin o, özünə müəyyən obyektləri, material və ya ideal obyektləri cəlb edir; bunlar nə ilə görülən və nəyin üzərində görülən əməliyyatlardır. Lakin mətni anlama fəaliyyətinin mürəkkəbliyi bundadır ki, məlum mərhələlərdə bu fəaliyyətin predmetləri müşahidə olunmur, yəni bizim psixikanın interior hissəsinə mənsubdur. Bununla belə, insanın mətn yaradılması zamanı istifadə etdiyi obyektlər öz-özlüyündə həqiqi dünyanın müəyyən fraqmentlərinin əksidir, yəni bizi əhatə edən ətraf aləmdə obrazlar, şəkillər, sxemlər, formullar, simvollarıdır (bunları şərti olaraq qeyri-verbal və verbal vahidlərə ayırmaq olar). Qeyri-verbal və verbal sıradan olan vahidləri bir-birindən dəqiq ayırmaq mümkün olmur. İnsan müəyyən mətni fikirləşdikdə və tədricən onu quraşdırdıqda hansı kəmiyyətlərdən istifadə etdiyi haqda suala biz birqismətli cavab verə bilmirik.

Adətən belə hesab edirlər ki, kommunikativ proses zamanı göndərən şəxs xarici dünyanın obyektləri haqda informasiyanı digər obyektlər - akustik və ya qrafik obyektlər vasitəsilə göndərir - bu zaman işarə situasiyası ilə rastlaşırıq, buna görə də bu situasiyanın mərkəzi elementi ikitərəfli və yalnız linqvistik deyil, həmçinin psixofiziki mahiyyətdir, işarədir [35, s. 57]. “Təfəkkürün işarə vasitələri” haqda müddəalar digər işlərdə də inkişaf etdirilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, təfəkkür yalnız sadəcə olaraq dil işarələrinin istifadə edilməsi prosesi kimi qarşıya çıxmır, həmçinin “... *mövcud olmayan predmetə malik olan, vasitələnmiş və dil işarələrinə əsaslanan fəaliyyət*” kimi çıxış edir. Buna görə mətn təfəkkürü - hər şeydən əvvəl, mövcud olmayan predmeti olan, dil işarələrinə əsaslanan aktiv fəaliyyət formasıdır [37, s. 17]. Biz belə düşünürük ki, bu cür nöqtəyi-nəzər hər halda kifayət qədər zəifdir. Müasir elm mətn və qeyri-mətn təfəkkürü arasında dəqiq sərhədlər çəkmək iqtidarında deyildir. Bir tip təfəkkürdən digər tip təfəkkürə keçilməsi, fikrimizcə, müxtəlif xarakter daşıya bilər. Təfəkkürün fərdi operativ vahidləri işarə, yəni konvensional xarakterə malik ola bilər. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, A.İ. Novikov “işarə təsəvvürlərinin despotizmi” haqda danışır və belə bir geniş yayılmış nöqtəyi-nəzərə qarşı etiraz edir ki, bütün təfəkkür proseslərində biz həmişə təfəkkürün işarə vasitəçiləri ilə iş görürük. O yazır: “*Obyektiv dünyanın şüur tərəfindən əks etdirilməsi və onun nəticələrinin verballaşdırılmasında insan fikrinin istifadə etdiyi vahidlər kataloqunun*

yaradılması ümitsiz bir işdir, çünki vahidlərin sayı və onların müxtəlifliyi insanı əhatə edən dünya kimi nəhəng və sonsuzdur; lakin bu o demək deyildir ki, bu cür vahidləri tipikləşdirmək və ümumiləşdirmək olur” [83, s. 188]. Vahidlərin təhlili isə onların mahiyyət xarakteristikalarının geniş spektrini göstərir “ilkin işarələr” və “işarədən əvvəl olanlardan” əsl işarələrə qədər olan şkalada bu spektr mövcuddur. Ayrı-ayrı işarə növlərinə də işarəlik keyfiyyəti eyni dərəcədə aid deyildir [87, s. 29].

M. Kyuinin olduqca düzgün dediyi kimi “*işarə özünün qəlib formasına tökülür və aralıq dildən xarici mətnə keçməklə işarəyə çevrilir*” [75, s. 143]. Şəxsiyyətə aid olan mənələrdən fikir kristallaşır, bu mənələr müxtəlif subtrata malikdir, onlar, xüsusən, adi dil işarələri ilə bağlı ola bilər. Lakin bu haqda işarənin məzmunu konvensional olmur və dil işarələri haqda danışmaq lazım gəlmir, ən yaxşı halda onlar kvazi işarələridir. Əsl dil işarələrini biz yalnız xarici mətn deyilişində müşahidə edirik, onların daxili mətnədə istifadə edilməsi barəsində yalnız az və ya çox dərəcədə tutarlı müşahidə irəli sürmək olar. Bu müşahidələr bizi məcbur edir ki, mətnin hazırlanmasında əməliyyatların işarəli xarakteri haqda suala da başqa cür yanaşaq.

Daha bir cəhətə fikir vermək maraqlıdır: işarə əməliyyatlarında, hər şeydən əvvəl, işarənin əvəzedici funksiyası seçilir, bu isə onun nəyinsə əvəzinə çıxış etmək qabiliyyətidir. İşarələrə bu cür yanaşma zamanı onların digər cəhəti də postula edilir - işarənin və onun əvəz etdiyi obyektin münasibətlərinin qeyri-asılılığı və ixtiyariliyi. İşarələr haqda bəhs edirlər ki, onların substansiyaları “*təsadüfi və fikrin aid olduğu predmetə qarşı etinasızdır*” [76, s. 29]. Lakin mətnin yaranması prosesində işarələrə və işarə əməliyyatlarına digər rolları da ayırmaq olar. Əgər bütün bu proses ümumi halda kod keçidləri sistemi kimi çıxış edirsə, qeyri-verbal vahidlərin verbal vahidlərə tədricən “keçidinə”, o cümlədən, bir qəbildən olan işarələrin digər işarələrə transformasiyasına qulluq edən əməliyyatlar ağla gətirilə bilən predmetə qarşı etinasız ola bilməzlər.

Fikir ilkin olaraq şəxsi nöqtəyi-nəzərlərin özünəməxsus mənbəyi kimi mövcuddur. Lakin verballaşmaq üçün o, müəyyən tərzdə şaxələnmiş strukturda təşkil olunmalıdır. Müəyyən məqsəddən başlayan fikirləşmə fəaliyyətinin məhsulu kimi, hər şeydən əvvəl, müəyyən mənələrlə yaranır: A.A.Kibrikin qeyd etdiyi kimi, “*fikir mənadan*

əvvəl gəlir və onu yaradır” [65, s. 128]. Tam psixi qurumdan ayrılan ayrı-ayrı mənaların aralanması mətnin yaranması ilə üst-üstə düşür. Lakin burada işarə əməliyyatlarının mahiyyəti ondan ibarət olur ki, o, mənaları, “daxili” sözünü, adi konvensional işarələrin altına yığsın. Dil işarələrinin funksiyası - məzmunun forma ilə uyğunlaşdırılmasıdır. Onun spesifikasi bundadır ki, yaranmış məzmun üçün düzgün forma tapılsın, bu cür uyğunlaşdırmanın qanunauyğunluğu isə insana onun dil işarələrindən istifadəsinin əvvəlki təcrübəsində artıq verilmişdir. Beləliklə, “fikrin aralıq dilinin” vahidlərinin, yəni əsasən qeyri-verbal təbiətə malik olan vahidlərinin tədricən dil işarələrinə keçilməsi yalnız birisinin digərinə keçidi kimi baş vermir, əksinə, göstərilən vahidlərin şəxsi mənalara ardıcıl çevrilməsi kimi və bu sonuncuların milli dil sistemində xarici mətn deyiminin yaradılması üçün qəbul edilmiş müəyyən sinifdən olan dil işarələri forması ilə müqayisəsi kimi baş verir.

Şəxsi mənaların dil işarələri mənaları ilə uyğunlaşdırılması, deməli, işarələrin forması ilə, və ya, digər terminlərlə desək, şəxsi mənaların dildə bu və ya digər konvensional formalarla ifadə edilən məna ilə interpretasiyası ilə vasitələnmişdir. Bu münasibətlə, əlbəttə, işarələrin forması heç cürə fikrə gətirilə bilən cismə etinasız qala bilməz. Axı, bu tipdən olan işarəməliyyatlarında şəxsi mənanın dil işarəsi ilə əlaqəsinin müəyyən edilməsi işarənin cismi, onun forması vasitəsilə yerinə yetirilir. İfadə edilməli olan məzmun burada xeyli dərəcədə eyni və sabit qaldığı üçün vahidlərin bir sistemdən digərinə - işarə sistemə keçəndə, məhz, işarənin forma və substratının dəyişməsi xüsusi rol oynayır. Mətnin yaranmasının “mənadən mətnə doğru” formulası üzrə əksi “fikirdən sözə doğru” modelini əvəz etməlidir. Prosesin özü isə, hər şeydən əvvəl, insanın daxili leksikonundan olan şüur strukturunun verbal strukturlarla dəyişməsi kimi təsvir olunmalıdır; şüurda bir formada kodlanmış məzmun - fikirlər, şəxsi mənalar və s. dəqiqləşərək, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişərək mətnin təcəssümünün digər formasına keçir. Buna bənzər çevrilmə - ilkin qeyri-verbal mahiyyətlərlə (obraz, təsəvvür, insan yaddaşında onun təcrübəsinin digər hissəcikləri ilə) şəxsi mənalar yaradılması yolu ilə işarə əməliyyatlarının nəticəsidir və daha sonra müəyyən bağlamalarda, mənalar qrupunda, müxtəlif tip dil işarələri və kateqoriyalarında təşkil olunan bu cür mənaların bölüşdürülməsidir.

Mətnin yaradılması prosesində mənalara bölüşdürülməsi prinsiplərinin təsvir edilməsi müasir dil nəzəriyyəsinin ən aktual problemlərindən biridir, çünki bizə müxtəlif dil vahidlərinin məna tipləri haqda artıq çox şey məlumdur və ayrıca baxıldıqda söz və cümlələrin əhəmiyyətindəki fərqləri bilirik. Lakin biz belə bir cəhəti bilmirik ki, müəyyən mənalara ifadə edilməsi ağırlığının deyilişin sintaktik sxemində, digər mənalara isə nominasiya vahidlərinə keçirməyə danışan şəxsi nə məcbur edir.

E.Benvenistin konsepsiyasını təhlil edərək V.A.Zveqinsev qeyd edirdi: *“Cümlə - bütövdür və onun hissələrinin cəmi deyildir; bu bütövə xas olan fikir bütün komponentlər birliyində paylanır”* [210, s. 68]. Deməli, cümləni yaratmaq üçün başda tam məna olmalıdır və o, şüurlu və ya şüursuz olaraq xarici mətn deyimini formalaşdıran dil vahidlərinin birliyi üzrə paylanmalıdır. Tam məna qeşalt şəklində mövcuddur, buna görə də *“musiqi akkorduna bənzəyir”* [210, s. 69]. Akkordu ifa etmək üçün onu səslərin notlarla yazılan müəyyən ardıcılığı və ya birliyi şəklində təsvir etmək lazımdır. İfa etmək üçün, yəni cümlələri quraşdırmaq üçün müəyyən tərzdə sintaqmatik ardıcılığı və onun iki əsas komponentini - gələcək deyimin sintaktik konstruksiyasının seçilməsinə uyğun gələn onun yerləşmə sxemini, sözlərin və ya onların ekvivalentinin seçilməsinə və onlar arasında münasibətlərin qurulmasına uyğun gələn, onu dolduran nemiqasiya vahidlərini təşkil etmək lazımdır.

Ümumi məna ilə dildəki məna arasındakı köklü fərq ondadır ki, *“dildəki məna - dilin daxilində, ümumi məna dilin xaricində”* prinsipi üzrə yaranır, bununla belə - V.A.Zveqinsevin qeyd etdiyi kimi, *“məna ona görə mümkündür ki, dildəki mənalara mövcuddur və onlar fikri müəyyən məhdudiyətlərə tabe edir”* [210, s.70]. Lakin belə demək düz olardı ki, məna əks etdirilə bilər, çünki dil və onda əks edilmiş baza və ya ilkin mənalara və həmçinin onların bölüşdürülməsi prinsipləri mövcuddur.

Mətnin yaradılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirib onun yalnız əsas istiqamətini xarakterizə etməklə yuxarıda göstərilən müddəalar əsasında demək olar ki, xarici mətn deyiminin yaranması insan şüurunda o zaman başlanır ki, *“ilkin fikir”*, şəxsi mənalara bölünməklə bu mənalara kardinal qarşıdurmasını yaradır: bəziləri elə düzülür ki, gələcək propozisiya formalaşdırılsın və o, aktuallaşdırılmış predikasiya münasibətləri ilə bağlansın; digərləri - nominasiya vahidlərinə və ya nominativ blok-

larda qruplaşdırılsın və bunlar sonradan propozisiyaya daxil edilsin və onunla uzlaşdırılsın. İnsan beynində onun dilə yiyələndikcə yaranmış stereotiplər burada özünün müəyyən rolunu oynayır. Bu da mətni avtomatik, bir sıra cəhətlərdən şüursuz bir mətnə yaxınlaşdırır, sanki bu mətn insandan bir çox hallarda şüurlu sөy tələb etmir. Bu cür stereotiplər insanın yaddaşında, onun daxili leksikonunda saxlanılmır.

Mətnin avtomatizmi və ya heç olmazsa, adi situasiyalarda onun nisbi sadəliyi yalnız belə bir cəhətdən öz izahını tapa bilər ki, *“təfəkkür prosesləri dil strukturlarında, əsasən, birbaşa, ikonik əksini tapır, semantik təsəvvürlər isə onların əsasında dayanan təfəkkür strukturlarının kölgə mahiyyətini təşkil edir və öz növbəsində, mənalar qrammatik formalarla motivləşdirici münasibətlər ilə bağlıdır. Motivləşdirici münasibət kimi mənənin dil vasitəsilə ifadəsinin istənilən vasitələri nəzərdə tutulur: forma fonetik örtük kimi deyil, semantikaya xidmət göstərən səviyyələrin (morfoloji, sintaktik, leksik) qrammatik mahiyyəti kimi başa düşülür”* [150, s. 15]. “Fikirdən sөzə” və ya “fikirdən mətnə” formulalarını yalnız şərti olaraq başa düşmək lazımdır: onların hərfi oxunuşunda fikrin, sөzün, mənənin və mətnin ilkin olaraq ayrılmasını göstərən traktovkası təhlükəsi, yəni fikrin və ya mətnə qədər mövcudolma təhlükəsi yaranır. Ciddi deyilsə, sөz və mətn olmasa idi, biz nə fikrin, nə də mənənin mövcud olması barədə heç nə bilməzdik. Mətn yaranmazdan əvvəl hazır fikirdən daha çox “ilkin fikir”, təfəkkür fəaliyyəti, “yaratıcı” mənalar gəlir; mətndən əvvəl onun niyyəti gəlir, nəse demək istəyi özü impuls-istəkdir. O, dil şüurunu aktivləşdirən və bu sonuncunu müəyyən pragmatik məsələnin həllinə yönəldən işə salma mexanizmi kimi təsir edir.

Bildiyimiz kimi, mətndə standart, stereotip və təkrarlanan şey az deyildir. Lakin fikrin verballaşdırılması nadir hallarda vasitələrinin axtarışı ola bilər. İşarənin assimetriya qanunu və - onun nəticəsi kimi - forma və mənə arasında birqiymətli münasibətlərin demək olar ki, olmaması buna gətirib çıxarır ki, daha mürəkkəb mətn deyilişi yaradan insan seçmə situasiyasına düşür. Buradan isə tərəddüdlə deyilənin yenidən quraşdırılması, öz mətninə nəzarət sayəsində çoxsaylı düzəlişlər və s. baş verir. Bütün bunlar birbaşa olaraq onu göstərir ki, fikir və dil ayrılmaz əlaqə ilə birləşməyib və fikrin verbalizasiyası, hər şeydən əvvəl, yaratıcı prosesdir və onun gedişində məqsəd, niyyət sadəcə olaraq dil tərəfindən obyektivləşdirilmiş müəyyən forma almır - o, aydınlaşır,

dəqiqləşdirilir və konkretləşdirilir. Mətndə isə nəşə yeni bir şey yaranır: xəbər, fikri materiallaşdıraraq tapılmış forma ilə onda əks etdirilmiş məzmunun xüsusi vəhdətini nümayiş etdirir. Onda olan məzmun səbəbdən zənginləşir ki, nəhayət “dil bağlantısını” əldə edir və digərinə məxsus olur.

Mətnin yaradılmasının bu ümumi fərqləndirici cəhətlərini xarakterizə etdikdən sonra müxtəlif tipli mətnlərdə mənə və anlamının necə təsəvvür edildiyini və mətn yaradılması prosesində ayrı-ayrı mətn tiplərində mövcudluğu barədə geniş məlumat verəcəyik.

2.2. Müxtəlif tipli mətnlərdə mənə və anlama

Tədqiqat işimizin bu bölümündə biz mənə və anlamaya, bu barədə mövcud fikirlərə nəzər salacaq və verilmiş nümunələr əsasında mənə və anlama prosesində sadə və dioloji mətnlərin roluna münasibətimizi bildirəcəyik.

"Mənə" termini, bir çox digər terminlər kimi çoxmənalı və müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiq olunan kifayət qədər fərqli hadisələrin adlandırılması üçün istifadə olunur. Dilçilik üçün mənə, dil onun ifadə vasitəsi olduğu üçün, maraqlıdır. Belə ki, dilçilik dil sistemində dil vahidlərinin mənəsi kimi ifadə olunan mənənin qarşılıqlı əlaqəsini (dil kateqoriyalarının anlamlarını və dil mənələrinin nisbəti), və dil vahidlərinin nitqdə reallaşmasını (mətnin ifadə etdiyi mənə ilə mətnin sırf linqvistik vasitələrlə formalaşan formal qrammatik və semantik strukturlarının nisbəti) öyrənir. Başqa sözlə, dilçilik dil vahidlər kimi tək-cə sözlərin, ifadələrin, cümlələrin mənəsi ilə deyil, həm də nitq ünsiyyəti aktlarının həyata keçirildiyi konkret nitq məhsullarının mənəsi ilə, psixologiya isə bu aktlarda şəxsiyyətin rolu ilə, mənə, və mətnlərin şərhilə maraqlanır. Beləliklə, “mənə” termini üçün onun ən azı üç tətbiq sahəsini qeyd etmək olar: mətndə denotativ müxtəlif ifadə üsullarını təmin edən dil vahidlərinin dil sistemindəki mənəsi (sözlər, söz birləşmələri, klişə ifadələr), xüsusi ifadələrin mənəsi və "şəxsi mənə" - fərdin şəxsi təcrübəsindən asılı olaraq həm dil vahidlərinin, həm də xüsusi ifadələrin fərdi psixoloji şərhilə [72, s.289].

"Məna" adlanan konsepsiyanın müxtəlifliyi bu qeyri-bərabərliyi əks etdirməyə cəhd göstərən kifayət qədər müxtəlif və nizamsız, hələ də nizamlanmamış bir terminologiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. Deməli, məna dil sisteminin vahidlərinin (sözlər, ifadələr, kontekstdən kənar cümlələr) sinonim invariantı kimi "kateqorik məna" [91], "məntiqi-konseptual aspekt" [84], "koqnitiv aspekt" [53], "nominativ aspekt" [33] və s. adlanır. Kontekstlə və ekstralingvistik situasiya ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan konkret deyimlərin mənası sadəcə olaraq "mətnin məzmunu", "məzmun planı" [60], onun "nitq mənası" [40], perifrastik mənası [91]; generativ semantikada bu mesaj, semantik şərhdir [177]; çox vaxt ənənəvi olaraq "zehni məzmun" və ya "sözlə ifadə olunan düşüncə" adlanır. Dil sistemini tək-cə statikada, bir taksonomiya kimi deyil, həm də onun fəaliyyət prosesini öyrənən dilçiliyin marağı mənanın hər iki aspektinə yönəlmişdir.

Mətnin mənasının sözlərlə (daha doğrusu lingvistik vasitələrlə) ifadəsi bəzən bir-başa əks mövqelərdən nəzərdən keçirilir və onun təbiəti ən fərqli şəkildə şərh olunur.

1. Mətnin mənası mətndə göstərilən ekstralingvistik proseslərlə birbaşa əlaqələndirilir [33, s.63].

2. Mətnin mənası psixoloji hadisə kimi şərh olunur [71, s.115].

3. Mətnin mənasının ekstralingvistik bir fenomen olduğuna inanılır [101, s.185].

4. Məna mətndə təcəssüm olunan davamlı qeyri-verbal konstruksiya kimi başa düşülür [84, s.174; 79, s.30].

5. Mətnin mənası mətndə göstərilən maddi dünya obyektlərinin denotativ xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri kimi başa düşülən ekstralingvistik vəziyyətin əhəmiyyətli nümayişi kimi müəyyən edilir [44, s. 12].

Məna şərhinin bu cür rəngarəngliyi nəinki bu mürəkkəb və çətin başa düşülən obyektin müxtəlif aspektlərinə olan maraq, həm də obyektin özünün ziddiyyətli, ikili xarakteri ilə bağlı "fikir" in, dilin nə demək olduğu barədə dəqiq təsəvvürlərin olmaması ilə izah olunur. Bir tərəfdən, mətnin mənası tərcümə zamanı dəyişməz olaraq qalan bir invariant kimi "özü-özlüyündə", "mətn vasitəsi" kimi başa düşülür [75, 169, 158, 176]. Digər tərəfdən, məna mətndən, konkret lingvistik ifadədən kənarında mövcud deyil. O, məhz bu və ya digər dilin vasitələri və milli xüsusiyyətləri ilə yaradılır. Demə-

li, mənə dillərarası və dildaxili çevrilmələrin invariantı olmaqla mətndən kənar deyil, mətnlə birlikdə mövcuddur. Bu şərh ümumiyyətlə linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi adlanan fərziyyələrdə, Sapir-Uorf [217] və L.Vaysqerberin [211] Neohumboldtçuluq fərziyyələrində də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, məlum olur ki, mətnin mənası bu və ya digər linqvistik vasitələr sistemindən həm asılıdır, həm də asılı deyil. Bir tərəfdən mənə mətndən ayrı, yəni dildən kənarada mövcud deyil. Digər tərəfdən, dillərarası və dildaxili dəyişikliklərin invariantı olaraq, sanki mətndən ayrı mövcuddur.

Mənə eyni zamanda anlama proseslərində və dil sistemində “işarələnmiş” əsas linqvistik əlaqənin həyata keçirilməsinin müxtəlif formalarını müəyyən edən anlayışlardır. Məntiqdə (məntiqi semantikada), dilçilikdə və semiotikada bu anlayışların məzmunu müxtəlifdir. Məntiqi semantikada Fregedən gələn ənənədə linqvistik ifadənin mənası, yəni, bu ifadə ilə göstərilən obyekt (və ya obyektlər sinfi) denotat adlanır. Mənə isə dil ifadəsinin dərk edilməsində ifadə olunan və mənimsənilən psixi məzmun adlanır. Klassik formal məntiqdə mənə anlayışı “həcm” və “məzmun” anlayışlarına uyğun gəlir. Dilçilikdə başqa bir fərqli sxem (“Oqden-Riçards üçbucağı” adlanır), burada mənə anlayışı sözün leksik mənası (dil istifadəsi) kimi konkretləşdirilir, anlam isə mətnin başa düşülməsi zamanı yaranan subyektiv obraz kimi ifadə olunur. Müxtəlif fəlsəfi yanaşmalarda mənə və anlam anlayışları da müxtəlif cür şərh olunur. Dilçilik fəlsəfəsində (Vitgenşteyn ənənəsində) mənənin “dil oyunları”nın kommunikativ kontekstlərində işarələrdən “istifadə üsulu” kimi şərhini geniş yayılmışdır. Mənə və anlam probleminə xüsusi yanaşma sistem-təfəkkür fəaliyyəti (STF) metodologiyası çərçivəsində O.İ.Genisaretski və Q.P.Şchedrovitski tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onların təklif etdiyi mənə və anlamın konseptual sxemləri bir tərəfdən F. de Sossürün nitq və dil fərqi (sintaqmatika və paradiqmatika), digər tərəfdən isə sistemli və fəaliyyət anlayış və prinsiplərinə yönəlmişdir. STF metodologiyasında qəbul edilən sistemli fərqlərdə mənə anlama proseslərinin struktur təmsilidir. Mənə - anlamın özünün struktur korrelyasiyasıdır, bununla belə, sistem-fəaliyyət yanaşmasının prinsiplərinə əsasən anlamın fenomenal prosedurluğunda mövcudluğundan fərqli əlamətlərin mövcudluğunun xüsusi formasını təyin edir. Ünsiyyət aktları səviyyəsində

mövcudluğun bu forması dolayısı ilə, mənə haqqında biliklər vasitəsilə həyata keçirilir, yəni, mənanın başa düşülən situasiya ilə bağlı bütün hadisələrlə ümumi əlaqəsi olduğunu insanlara çatdırmaq vasitəsidir. Bu bilik anlayışı elə təşkil edir ki, insan situasiya elementlərinin funksional xüsusiyyətlərini bir-birinə münasibətdə və bütövlükdə situasiya ilə əlaqələndirə bilsin və ikinci dərəcəli mətnlərdə bu xüsusiyyətləri sabit şəkildə təkrarlaya bilsin. Ünsiyyətdə mənə sxemlərinin istifadəsi müxtəlif ünsiyyət və intellektual texnologiyaların inkişafı üçün əsas olan intellektual proseslərin təşkilini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.

“Anlama” - dedikdə isə fikir fəaliyyətinin bəzi prosesləri, onların nəticələri və bu proses və nəticələrə hazırlıqlar ifadə edilir. Dilçilikdə anlamanın bir çox tərfi mövcuddur. Bu təriflərdən bir çoxları bir-birinə əks olsa da, doğrudur: *“Anlama-mətnin vahid obrazının həmin vahidin mənası ilə assosiasiyasıdır”* [56, s.126], *“Anlama-mətnin məzmunundakı daxili əlaqələri dərk etmə prosesidir”* [96, s.72], *“Anlama-mətni oxuma və ya dinləmə prosesində idraka doğru hərəkətdir”* [116, s.166], *“Anlama-insanın, mətnə açıq şəkildə olmayan hisslərinə, düşüncələrinə, məram və qərarlarına nüfuz etmədir”* [121, s.49].

A.M. Kollinsin qeyd etdiyi kimi, bunun üçün konstruktiv nəzəriyyə lazımdır, daha doğrusu *“bəzi nisbi sadə cümlələrin əsasında mürəkkəb hadisələrin təsviri qurulmalıdır”* [142, s. 408]. Bu təsvir yalnız sistemli, təzad və ya ziddiyyətə münasibətdə bir-birinə yaxın olan əsas hissələrin əlaqəsindən ibarət ola bilər.

Bu istiqamətdə ilk addım, bu mürəkkəb sistemin həm ümumiliyi, həm də ziddiyyətini nəzərə alan mətni anlama tipologiyası olmalıdır. Bütün anlama növlərinin ümumiliyi aydındır: anlama, anlamamanın yarandığı və ya ola biləcəyi yerdədir; anlamanın istənilən növündə anlayanlar istər fərd, istərsə də kollektiv halında iştirak edə bilər; bu kollektivə və onun üzvlərinə təqdim olunan mətn vardır; mətnin, dərk edilənin bir çox hədlərini əhatə edən məzmunu vardır; bu məzmunun ilkin anlaşılması reflektiv xarakter daşıyır, belə ki, reflektiv proses intuitiv və ya diskursiv formaya malik ola bilər, sonuncu refleksiyanın şifahi mülahizəsində interpretasiya xarakteri daşıyır. Dilçilik üçün mətni anlamanın ümumiliyi deyil, növ müxtəlifliyini müəyyən etmək əsasdır, çünki məhz tipoloji fərqlərin aşkar edilməsi anlama fəaliyyətini sistemli şəkildə

də, daha doğrusu mətnin resepsiyasının “eyni formalı prosesi” kimi deyil, anlamamanın növ müxtəlifliyi və mətnlərin növ müxtəlifliyi arasındakı əlaqələrin qaydaya salınmış dəsti kimi şərh etməyə imkan verir.

Nəhayət, mətni anlamamanın tipologiyası - mətni anlamamanın taksonomik modelinin dilin simasının iyerarxik şəkildə qurulmuş modeli və digər oxşar modellərə necə qarşılıqlı təsir etdiyini göstərməyin yeganə üsulüdür. Bu məsələyə ətraflı şəkildə nəzər salaq.

- Semantikleşdirən anlama, daha doğrusu mətnin, işarə funksiyasında çıxış edən vahidlərinin “şərh edilməsi”dir. Bu anlama tipi çox vaxt dildən istifadə zamanı mətni mənə baxımından qavrama pozğunluqlarında, məsələn, “tanış sözlər” arasında semantikleşməyə məruz qalan “tanış olmayan sözə” rast gəldikdə meydana gəlir.

- Semantik anlayışın qarşılaşdığı eyni mətn vahidləri formasında verilən informativ məlumatların məzmununun mənimsənilməsindəki çətinliklərin aradan qaldırılması zamanı yaranan koqnitiv anlayışdır.

- Birbaşa nominasiya vasitələrinə əlavə olaraq təqdim edilən, lakin dəqiq şəkildə məhz mətn vasitələrində obyektivləşdirilmiş ideal həqiqətlərin paylanması üzərində qurulmuş diskriminant anlayış. Bu mətn vasitələri müəyyən şərtlər altında mətnin qəbul edilməsi zamanı yaradıcının fəaliyyətinin (düşünməsinin) bəzi aspektlərini bərpa etməyə (və ya mətnin cəmiyyətdəki sonrakı mövcudluğu dövründə fəaliyyət vəziyyətinin bu aspektlərinin çevrildiyi formanı bərpa etməyə) imkan verir. Diskriminant anlayış prosesi semantik və koqnitiv anlayış və ya (çox vaxt) onların mətnin məzmununun qavranılması xüsusiyyətlərinə malik olan qeyri-reflektiv analoqları ilə birləşə bilər [124, s.62].

Yəqin ki, anlamamanın üç növü insana, mətnlərdə işarə (semantikleşdirən anlama), əşya-gerçəkliyi (koqnitiv anlama) və ideal-gerçəklik (diskriminant anlama) kimi təqdim olunan hər üç situasiya tipini dərinlən öyrənmək imkanı verir ki, bu da mətnin prinsiplial anlaşılma qaydasının əsasını təşkil edir. Mətni anlamamanın üç tipinin fərqi onların qarşılıqlı anlaşılmazlığını və mütləq müstəqilliyini ifadə etmir: mətni anlamadüşüncə fəaliyyətinin qalan digər prosesləri ilə birlikdə keçən prosesdir. Çox vaxt semantikleşən anlamadan koqnitiv anlamaya keçilir, lakin koqnitiv anlamadan əsas

yollar ya fəaliyyətin bədii cəhətdən mənimsənilmə cəhəti kimi mətni diskriminant anlamaya, yaxud məntiqi prosesin ən yüksək nəticəsinə (mücərrədlikdən konkretliyə qalxma, elmi anlayışın formalaşması) aparıb çıxarır. Mətnə təqdim edilən fəaliyyətin bədii və məntiqi mənimsənilməsində uğurların birləşdirilməsi anlama üçün çox yüksək nəticə verir. “Anlama təbəqələri”, “anlama üsulları” və “anlama variantları” və s. qarşı qoyulma fikri əvvəllər də söylənilirdi. Mətni anlama tipləri təcrübə tipləri arasında, dil simasında işarə obrazları, obyektiv-reallıq və subyektiv-reallıq situasiyalar formasında qeydə alınan mühüm fərqlər sayəsində obyektiv olaraq mövcuddur. Təcrübədəki mühüm fərqlər ona gətirib çıxarır ki, dil siması modelinin müxtəlif səviyyələri insanın, əvvəl rast gəlinən situasiyalarla və yeni situasiya (anlaşılan mətnə verilən) arasındakı “bağ”da iştirak edən təcrübənin müxtəlif taksonomik bölmələri üzərində dərinlən düşünmək hazırlığı ilə müxtəlif dərəcədə əlaqələndirilir. Bu “bağ”, anlamanın yaradıcı xarakterinə olduğu kimi təcrübənin daima dəyişməsinə, artıq mövcud təcrübənin obrazlarına münasibətin dəyişməsinə kömək edir. Bu təcrübə və onu müəyyən edən situasiya obrazları anlamanın müxtəlif tipləri üçün müxtəlifdir. Anlamanın hər bir tipi tipoloji baxımdan uyğun reflektiv materialdan təşkil olunur.

Bədii mətni anlama zamanı semantikləşən, koqnitiv və diskriminant anlama mənada iyerarxiya əmələ gətirir ki, diskriminant anlamada təhliletmə, semantikləşən və koqnitiv anlama üçün nəzərdə tutulan mətn vahidləri üzərindən götürülən təhliletmə şəraitində keçir. Bunu dərs şəraitində müşahidə etmək asandır: Məsələn, qarşısında müəllifin düşüncə fəaliyyətinin vəziyyətini bərpa etmək tapşırığı qoyulan xarici dilli tələbə mətndəki obyektiv əhəmiyyətli hadisələri görmək iqtidarında deyil, çünki, o, “alone”, “to be”, “in the world” kimi sözləri anlama bilməz və ya verilən mətn əsasında koqnitiv nəticəyə - *“Burada, bir müharibə olduğundan və müəllifin ölümçül yara almasından bəhs edilir”* gəlib çıxma bilməz.

Koqnitiv nəticə, öz növbəsində mətn vahidlərinin semantikləşmə nəticəsi əldə edilmədikdə çətinlikdir. Dilin inkişafı təhliletmə qabiliyyətin formalaşması ilə uyğunlaşdırılmışdır. Əvvəlcə təhliletmə qabiliyyəti yalnız ibtidai formada mövcud olur, lakin dilin inkişaf həddinə görə bu qabiliyyət kifayət qədər inkişaf edir. Lakin bu inkişaf özlüyündə dərk edilməmiş və nəzərə çarpmayan dərəcəyə gətirib çıxara bilər, bu da o

deməkdir ki, inkişaf etdirilən, diskursiv təqdim edilən təhliletməni xüsusi tədris etmək lazımdır.

2.3. Sadə tipli mətnlərin anlanması

Qeyd olunduğu kimi, ənənəvi dilçilik, hər şeydən əvvəl, nəzəri biliklərin ilkin bazası və əsas tədqiqat materialı kimi yazılı ədəbi dilin normativləri ilə kifayətlənir. Tətbiqi məsələlərin dairəsinin genişlənməsi son illərdə dilçiləri ənənəvi tədqiqatların həddləri xaricində olan çoxsaylı faktlarla üz-üzə gəlməyə məcbur etmişdir. Linqvistik tədqiqatların materiallarının bu cür kəskin şəkildə genişlənməsi ənənəvi linqvistikanın (bəzən buna “normosentrik” dilçilik də deyilir) məlum böhranına və nitq fəaliyyətinin fenomeni kimi “mənfi dil materialının” nəzəri cəhətdən başa düşülməsi zərurətinə və deməli - bu fəaliyyəti təsvir edən daha ümumi modellərin qurulması zərurətinə gətirmişdir. Bildiyimiz kimi, mətnin yaradılmasının ümumi qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinin prinsipial imkanları təcrübə-eksperimentdən istifadə edilməklə əldə edilir. Bu gün tam cürətlə demək olar ki, müxtəlif eksperimentlərin aparılması metodu hal-hazırda nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik cəhətdən öyrənilməsinin əsas əlamətlərindən biri olmuşdur.

Bununla əlaqədar olaraq, linqvistika üçün “mənfi dil materialının” əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə olan iki yanaşmanı qeyd edək:

a) “kommunikasiyanın normativ quruluşundan” yanaşma - normanın necə qurulmuş olduğunu daha yaxşı aşkar etmək üçündür. Buradan mənfi materiala maraqlı, lakin, bununla belə, normanın quruluşu qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi üçün köməkçi, əlavə material kimi yanaşma yaranır. Mənfi dil materialına olan bu cür nöqtəyi-nəzər hal-hazırda daha çox yayılmışdır;

b) “Kommunikasiyanın ümumi qanunauyğunluqlarından” yanaşma kommunikasiyanı yerinə yetirməyə imkan verən mexanizmin quruluşunun ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək üçün istifadə edilir. Bu halda norma - bu mexanizmin təzahürünün yalnız xüsusi (və olduqca vacib) halıdır. Buradan mənfi dil materialına nitq fəaliyyətinin tam şəkildə qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi üçün labüd, zəruri

və tamhüquqlu material kimi yanaşılma yaranır. Mənfi dil materialının öyrənilməsinə olan bu cür yanaşma hələözüə yenicə yol açır [69, s. 73].

Mənfi dil materialının ən vacib struktur tiplərindən biri sadə (bəsit) mətnlərdir. Onlar, norma nöqteyi-nəzərincə, kommunikativ situasiyalarda daha geniş yayılmışlar. Bəsit mətnlərə uşaq nitqi, reklamlar, kino-film, tamaşa adları, replikalar və s. aiddir. Məsələn:

Reklam: Acıdın – dayanma, sinikerslə.

- Lövhələr: Kitab evi; foto-studiya;

- Kitab, tamaşa, kinofilm və s. adları; “Bir qalanın sirri”; “O olmasın, bu olsun”;

“Mətn və diskurs”;

- Nitq aktındakı dialoqlarda replikalar: -Deyin, haranın istehsalıdır? -

Türkiyənin;

- Sağlamlıq mərkəzi, oraya necə gedək?

- Planlar, çəkilişlər: Stanitsa - Terek - suyun arxasında - gəlin - digər sahildə çərkəz - qıza görüş təyin edir - o qızı özü ilə aparmaq istəyir - həyəcan - qadınlar cavan oğlanı öldürürlər - onu əsir götürürlər - qalaya göndərilər - dəyişmə - qaçış - qız çərkəzlədir;

- Ənənəvi predmet kataloqlarında və predmet göstəricilərində predmet rubrikaları: Əlvan metallurjiya - Standartlar - Göstəricilər; Qədim türk şəhərlərinin gerbləri - Tarix;

- Avtomatlaşdırılmış informasiya - axtarış sistemlərində sənədlər üçün açar sözlər toplusu: Xammal - eksport - müstəqil dövlətlər;

Qeyd olunmuş söyləmlər, sadə mətnlərin geniş yayıldığını, həmçinin onların struktur təşkilinin - onların təşkil olunduqları nitq fəaliyyəti növündən asılı olmayaraq - universallığını göstərir. Ümumilikdə, sadə mətnlər normosentrik linqvistika nöqteyi-nəzərindən “ekzotik” struktura malik olmalarına baxmayaraq, nitqin yaradılması mexanizminin işinin tamamilə təbii nəticələrini əks etdirir. Onlarda mətnin bütün əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri realizə edilir və onların köməkliyi ilə kommunikasiya aktı yerinə yetirilir. Bütün bunlar sadə mətnlərin yaranma mexanizminin fundamentallığı

və onun, ümumiyyətlə, nitq fəaliyyəti üçün bazis rolu oynaması haqda mülahizənin irəli sürülməsinə əsas verir.

Hal-hazırda sadə mətnlər ənənəvi-nəzəri linqvistikanın “çərçivəsinə sığmır”. Dil səviyyələrinin iyerarxiyasında onlar üçün yer yoxdur. Onların, məhz, mətnlər kimi tədqiq edilməsi üçün ənənəvi metodlar yoxdur. Onların və digər mətnlərin vahid təbiətə malik olan, linqvistik tədqiqatın prinsipial vahid obyekt kimi qavranılması da mövcud deyildir. Sadə (bəsit) mətnlərin xüsusi olaraq öyrənilməsi, qavranılması nəzəriyyə və təcrübədə istifadə edilməsi üçün mətnin bir sıra fundamental anlayış və prioritetlərinin mətnin linqvistikası üzrə olan tədqiqatların əksəriyyətində qəbul edilmiş şərhədən fərqli şərhə zəruridir [92, s.203].

Məlumdur ki, sadə-bəsit mətnlərin kommunikativ və struktur xüsusiyyətləri onların əsas tipologiyasını müəyyən etməyə imkan verir.

1. Sadə-bəsit mətndə bütövün strukturlaşdırılmasının ötürülmə xüsusiyyətləri:

a) bütövün bölünməmiş şəkildə ötürülməsi, - bu zaman mətnin məzmunca parçalanması ya baş vermir, ya da, hər halda aktual dərk edilmir. Hər şeydən əvvəl-bunlar qeyri-törəmə və ya törəmə, lakin xeyli dərəcədə destimoloji şəklə gətirilmiş sözlərdən və həmçinin, dayanıqlı və aktual destimoloji şəklə gətirilmiş söz birləşmələrindən, az rast gəlinən hallarda isə ayrı-ayrı morfemlərdən ibarət olan mətnlərdir [115, s. 99]. Bu hallarda sadə-bəsit mətn ifadə edilən işarələrin köməkliyi ilə qurulur və tam şəkildə dərk edilir;

b) bütövün bölünmüş, analitik ötürülməsi; bu zaman mətnin məzmunca bölünməsi aktual olaraq dərk olunur (bölünmüş sadə-bəsit mətnlərin ən tipik növləri) – başlıca sözlər çoxluqları, və həmçinin, dəqiq dərk edilən morfem strukturuna malik olan törəmə sözlərdir.

2. Sadə-bəsit mətnin yaradılmasının xüsusiyyətləri:

a) ilkin sadə-bəsit mətnlər – “ilkin”, bilvasitə, “açılmamış” kodlamanın, tamlığın verbalizasiyasının nəticəsi kimi (uşaq nitqinə məxsus mətnlər, afaziya zamanı nitqlər, xaricilərin nitqi, danışmaq nitqindəki dialoqda replikalar, lövhələr və s.);

b) ikinci dərəcəli sadə-bəsit mətnlər - açılan mətnin kompressiya edilmiş variantı kimi, “ikinci dəfə”, “bölünmüş” kodlamanın, daha dəqiq deyilsə, - yenidən kodlan-

manın nəticəsi kimi, yəni, ilkin “birinci” açılmış mətnə olan aşkar perifrazlar (mətnin kim tərəfindən - ikinci mətn - bəsitliyin yaradıcısı və ya başqa şəxs tərəfindən yaradılmasından asılı olmayaraq: hazır mətnlər üçün başlıqlar, hazır mətnin tezis – konspektləri, predmet rubrikaları, avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sistemlərində başlıca (açar) sözləri və ya deskriptorların toplusu, eksperiment zamanı mətn üçün əldə edilmiş başlıca (açar) sözlərinin toplusu və s.)

İkinci dərəcəli sadə-bəsit mətnlərin, ilkin, birinci olan mətnlə qarşılaşdırılması imkanı olduğu üçün, eksperimental tədqiqatlar üçün effektiv materialdır.

3. Sadə-bəsit mətnin mövcudluğu və onun formasının xüsusiyyətləri:

a) avtonom şəkildə realizə olunmuş, artıq seçilmiş olan mətn (submətn), o cümlədən açılan mətndə inkrustasiya” şəklində olan (sonuncuya nümunə - “çölməqazın” sistemi” tipli hallardır) mətn;

b) açılan mətnin tərkibində “həll olunmuş” sadə-bəsit mətn (belə ki, o, potensial olaraq, ikinci sadə-bəsit mətn kimi açılan mətndən bir hissə kimi “çıxarıla” bilər), məsələn, ilkin açılan mətnin tərkibindəki açar sözlərin çoxluğu - mümkün olan “gələcək” mətndən - götürülmüş ayrı-ayrı açar sözlərin çoxluğu [61, s.118].

Yuxarıda deyilənlər bunu izah edir ki, nə üçün sadə-bəsit mətnləri öyrənən zaman ənənəvi müşahidə ilə birlikdə (hər şeydən əvvəl, ilkin sadə-bəsit mətnləri - uşaq nitqini, nitqin patolokiyasını və s. öyrənilməsi zamanı) perifrazlaşma eksperimentindən istifadə etmək məqsədəuyğundur (həm bölünmə, həm də açılış).

Artıq qeyd edildiyi kimi, sadə-bəsit mətnlərin iki əsas növü - mətn-sözlər və başlıca açar sözlərinin toplusundan ibarətdir.

Perifraz-bölünməyə yönəldilmiş olan, mətn-sözlərin perifrazlanmasına aid eksperimentlər unverbizasiya-törəmə sözün alınması mexanizmini aşkar etməyə imkan verir. Perifraz açılışa doğru yönəldilmiş, mətn sözlərin perifrazlanması iləəlaqədar olan eksperimentlər izah əldə etməyə və bu izahın köməkliyi ilə sözün mənə və formal strukturunun aktual dərk edilməsi mexanizmini aşkar etməyə imkan yaradır. Bu eksperimentlərin nəticələrinin təhlilinin təfərrüatına varmadan, yalnız onu qeyd edək ki, eksperimentlər bizi maraqlandıran aspektdə sözün “mətn” təbiətini aşkar etmə-

mişlər, bu isə imkan verir ki, söz-mətn müxtəlif strukturlu mətnlərin paradigminin üzvü kimi nəzərdən keçirilsin.

Başlıca (açar) sözlərin toplusu olan mətnlərin perifrazlanması ilə əlaqədar olan eksperimentlər bölünmə-perifraza yönəldilmiş olmaqla açılmış mətnin kompressiya mexanizmini aydınlaşdırmağa və onun əsas məzmununu başlıca (açar) sözlərin toplusu olan mətn şəklində təqdim etməyə imkan verir (informasiya axtarış sistemlərində bu cür prosedur indeksləmə adlanır). Başlıca (açar) sözlərin verilmiş toplusunun əsasında mətnin perifrazı-açılışına yönəldilmiş eksperimentlər tamlığın strukturlaşdırılmasının bir sıra qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə imkan verir [90, s. 16].

Başlıca (açar) sözlərin toplusu olan sadə-bəsit mətnlərin yaradılması qanunauyğunluqları xüsusi maraq kəsb edir. İş burasındadır ki, ayrıca söz linqvistikada uzun müddətli tədqiqat ənənələrinə malikdir (buraya ayrıca sözlərə sadə-bəsit mətn kimi baxılması daxil deyil). Başlıca (açar) sözlərin toplusuna gəldikdə isə, bu, ənənəvi linqvistika üçün, ümumiyyətlə, prinsipial olaraq yeni tədqiqat obyektidir və tamlığın minimal bölünmüş şəkildə təmsil edilməsidir. Belə bir sual yarana bilər ki, bu nə dərəcədə nitq fəaliyyətinin real vahididir və xüsusi növ mətnin yaradılmasının nəticəsi olmaqla, o, süni konstruksiya deyildirmi? Buna görə də mətnin xüsusi növü kimi başlıca (açar) sözlərin toplusunun neyropsixoloji reallığı haqda sualı nəzərdən keçirmək və bu cür reallığın xeyrinə bir sıra arqumentlər gətirmək vacibdir [93, s.82].

1. Başlıca (açar) sözlərin “normal” avtonom toplusu olan mətn, əsasən izolə edilmiş ismin adlarından ibarət olan ən çoxu 8-10 sözdən ibarət olur. Başlıca (açar) sözlərin toplusunun bu çür uzunluğu və toplusu, ehtimal ki, insanın operativ yaddaşının həddləri ilə əlaqədardır və bu həddlər imkan verir ki, eyni zamanda həm tamlıq saxlanılsın və həm də bu tamlıq analitik olaraq bölünmüş şəkildə təqdim edilsin, lakin bu zaman əlaqəliliyin xüsusi vasitələrinin izafiliyi və daha vacib olaraq mürəkkəb transformasiya çevrilmələri baş verməsin [179, s.42].

Eksperimentlər göstərmişdir ki, başlıca (açar) sözlərin “normal” toplusunun qurulması strategiyası daha iri mətnlərin qurulması strategiyasından fərqlənir. Belə ki, açılan mətndən 10-a qədər başlıca (açar) sözlərin seçilməsi tapşırığı verildikdə sınaqdan keçirilənlər nisbətən asan şəkildə açar sözləri kimi izolə edilmiş leksik vahidləri

seçirlər. 10-dan çox sözdən ibarət olan başlıca (açar) sözlərin seçilməsi zamanı isə cavablarda söz birləşmələrinin sayı kəskin şəkildə artır. 10-dan çox sözdən ibarət olan açar sözü toplularının nitq tezliyi strukturu praktiki olaraq ilkin açılan mətnin nitq tezliyi strukturunun təkrarıdır. 10 və daha az sayda sözdən ibarət olan başlıca (açar) sözləri toplusunun nitq tezliyi strukturu isə bundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bu isimlərin payının kəskin artması nəticəsində baş verir [179, s.44].

2. Tamlığın minimal bölünmüş strukturuna və buna görə də bu cür mətnlərin təşkilinin sadə “qrammatikasına” malik olan sadə-bəsit mətnlər kimi başlıca (açar) sözləri toplusunun qurulması və dərk olunması mexanizmləri, ehtimal ki, sağ yarımkürədə lokallaşır. Sol yarımkürə “işdən açıldıqda” və yalnız sağ yarımkürə işlədikdə bu mətn üzrə səkkiz başlıca (açar) sözünün istifadə edilməsi payı (eksperimentdə norma üzrə müəyyən edilmiş) məndə söz tətbiq edilməsinin ümumi sayında əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Başqa sözlə deyilsə, açılan mətnlərdə həll edilmiş başlıca (açar) sözlərin çoxluğu sağ yarımkürə işləyərkən qurulan, açılan, ifadə edilmiş mətnə xeyli yaxındır.

3. Bəsit sintaktik təşkil edilmə ilə (teleqraf üslubu) başlıca (açar) sözlərin ilkin avtonom bölünmüş mətn-toplularını yaratmağa imkan verən və bununla da nisbətən sadə kommunikativ situasiyalarda tamamilə kafi olan effekt əldə etməyə imkan verən mətnyaradıcı mexanizm orta dərəcəli motor afaziyası olan sağ tərəfi aktiv xəstələrdə saxlanılır (və ya bərpa olunur). Burada sol yarımkürənin alın payındakı nitq zonalarının zədələnməsi və sağ yarımkürədə mexanizmlərin toxunulmaz qalması nəzərdə tutulur.

Sadə-bəsit mətnlərin “kommunikativ reallığına” gəldikdə isə burada aşağıdakı qeydlə kifayətlənmək olar. Bəsit mətnlərin bir sıra hallarda müəyyən kommunikativ məsələlərin həlli üçün kifayət olması tamamilə realdır, lakin o, ya dilin pis mənimsənilməsi ilə, ya da nitqin patoloji pozuntuları ilə pərdələnmişdir (“klassik” mənfi dil materialı - uşaq nitqindəki ilkin basit mətnlərdə, xaricilərin nitqində, afaziyası olan xəstələrin nitqində və s. olduğu kimi). Lakin, kommunikasiyanın digər növləri halında, kommunikasiyalara ikinci sadə-bəsit mətnlər daxil olduqda, görünür ki, başlıca (açar) sözlərin toplusu olan basit mətnlər verilən növ kommunikativ məsələnin müvəffəqiyyətli həlli üçün nəinki kifayət, həmçinin zəruridir və buna görə də müəyyən tiptən olan situasiyalar üçün normaldır, lakin daha açılmış və mürəkkəb təşkil olunmuş

mətnlərin, adi və “normal” strukturları isə, əksinə, bu cür situasiyalarda aşkar olaraq izafi və buna görə də qeyri-optimaldır. Nümunə kimi ənənəvi predmet kataloqlarını və predmet göstəricilərini misal çəkə bilərik - burada başlıca (açar) sözlərin toplusundan ibarət mətnin qurulmasına gətirən indeksləmə xüsusi bir məsələdir və bu, kommunikativ sistemin müvəffəqiyyətlə işləməsinin şərtidir.

Sadə-bəsit mətnlərin nəzəriyyəsinin mərkəzi suallarından biri onların paradigmatik təşkili haqda olan sualdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, sadə-bəsit mətn bir tamlıq invariantı ilə birləşmiş mətnlər paradigminin üzvüdür. Bu cür paradigmin üzvləri olan mətnlərin “struktur təşkilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bu cür mətnlərin əsas qrupları aşağıdakı kimi (ölçülərinin və mürəkkəbliyinin artımına görə) təqdim edilə bilər:

- a) ayrıca söz-mətn;
- b) müxtəlif növ başlıca (açar) sözlər toplusu-mətnlər;
- c) bir sözdən ibarət olmayan qrammatik cəhətdən tərtib olunmuş cümlə-mətnlər;
- d) müxtəlif növ mürəkkəb cümlə-mətnlər;
- e) müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik olan açılan mətnlər [96, s.62].

Mətnin açılışı onun qurulması prosesində sadə strukturlardan daha mürəkkəb strukturlara keçid deməkdir. Buna görə də, ümumiyyətlə, mətnin açılışı perifrəz zəncirini təşkil edir və bu perifrəzlar hər dəfə verilən tamlığın yeni və daha da “maskalanmış” strukturunu təşkil edir. Mətnin strukturunun özü isə bu və ya digər tərzdə paradigmatik çevrilmələrin bu ardıcılığını əks etdirir. Bu zaman tamlıq strukturunun bu və ya digər fraqmenti hər dəfə bu zəncirdə dinamik olaraq aktuallaşır, “ışıqlanır” və bu, həmçinin, mətnin strukturunda əks olunur.

Bu planda mətndə mövzu-rematik strukturların mahiyyəti başqa cür görünür. Rema mövzuda yeni əlavə detalları ayırır və bununla da mövzunu dəqiqləşdirir, məhdudlaşdırır, üzvi surətdə tamlığa qoşulmaqla və mövzuya münasibətdə kənar bir şey olmamaq şərti ilə özündə artıq ayrılmış olan informasiyanın ötürülməsindəki qeyri-müəyyənliyi azaldır. Bu nitq-təfəkkür prosesinin dinamikasının inşasıdır (aydındır ki, bu prosesin nəticələri mətndə yalnız dərhal deyil, həmçinin təxirə salınma ilə realizə oluna və ya olunmaya da bilər). Mövzu isə baxılan planda remaya qarşı qoyulmaqdan

daha çox bütün mövzu-rematik bloku xarakterizə edir (bu ənənəvi olaraq aktual bölmə nəzəriyyəsində qəbul edilir) və burada rema mövzunun strukturunda konkretləşdirici kimi çıxış edir. Buradan mövzunun və ya remanın “ayrılıqda” deyil, onların dialektik vəhdətinin tədqiq edilməsinin xüsusi vacibliyi yaranır.

Mətnin qurulması zamanı mövzu-rematik strukturun açılışı yəni onların altşüur, diffuz, kontinual vəziyyətdən daha “şüurlu”, dəqiq, diskret vəziyyətə gətirilməsi və bu aktuallaşdırılmış subtamlıqlardan hər birinin sadə və ya mürəkkəb olan hər hansı mətn ilə (mətn fraqmenti ilə) əlaqələndirilməsi deməkdir. Bu zaman bu cür komponentin hər biri, öz növbəsində, elementar aləm deyil- mürəkkəb sinkretik qurumdur və bu sonuncu, prinsipcə, həmçinin, əlavə olaraq parçalana, strukturlaşdırıla bilər (deməli, mətnin sonrakı açılışı zamanı təqdim oluna bilər) və nəzəri cəhətdən bu sonsuz olaraq davam edə bilər.

Mətnin qurulması prosesində mövzu-rematik strukturun mexanizminin realizasiyasının zəruriliyi danışan şəxs tərəfindən kommunikasiya predmetinin təsəvvür edilməsinin tam xarakteri ilə bu təsəvvürün mətndə labüd olaraq xətti, ardıcıl açılışı arasındakı fundamental təzadı əks etdirir. Mətndə hər bir mövzu-rematik blok bu blokun mövzusuna münasibətdə perifraz açılış kimi çıxış edir [46, s.48].

Bu planda açılan mətndə təkrarların roluna yeni baxış yaranır - bu mətnin qurulmasının sintaqmatik mexanizminin təzahürü kimi deyil (yəni, bağlılıq mexanizmi kimi), əksinə, paradiqmatik mexanizmin təzahürü kimi (yəni, tamlıq mexanizmi kimi) nəzərdən keçirilir. Verilmiş tematik blokun mövzusunda olan mətndə realizasiyanın xarakterinin özü isə (o cümlədən - mətnin əvvəlki hissəsinin tam və ya qismən təkrarı şəklində) mətndə tamlıq elementləri (komponentləri) arasındakı əlaqələri eksplisitləşdirən əlaqəliliyin xüsusi vasitəsi kimi istifadə edilir.

Təkrarların mətnin açılışı zamanı paradiqmatik çevrilmə - perifrazların ardıcılığının realizasiyası kimi təzahür etməsi bir çox hallarda və sadə-bəsit mətnlərin strukturlarında normal görünür. Belə ki, predmet kataloqlarında və ya göstəricilərində predmet rubrikalarının kompleksləşdirilməsi zamanı mətnin əlaqələndirilməsi üsulundan tipik olaraq istifadə edilir: predmet rubrikalarının dar kompleksini təşkil edən sadə predmet rubrikası (məsələn, psixolinqvistika) mətnlərlə - baxılan kompleksin müxtəlif

aspektlərini dəqiqləşdirən mürəkkəb predmet rubrikaları ilə əlaqələndirilir (məsələn, psixolinqvistika - assosiativ strukturlar, psixolinqvistika - tarix və s.). Danışiq nitqində çox vaxt belə strukturlar işlədilir: Budur, Gülşən xanım, o çox təcrübəli qadıdır...

Danışiq nitqi üçün “Cari redaktə etmə” də tipikdir ki, bu zaman mətnin hər hansı bir fraqmenti, danışan şəxsin rəyinə görə daha dəqiq olan perifraz ilə əvəz edilir. Mətnin qurulması prosesində paradiqmatik əvəzləmələrin daimi axtarışı (nəinki sözlərin, həmçinin daha mürəkkəb analitik strukturların) sol yarımkürələrinin gicgah sahəsindəki nitq zonaları zədələnmiş, afaziya olan xəstələrin nitqi üçün xarakterikdir [28, s.114].

Bütövlük strukturu mürəkkəbləşdikdə, yəni kommunikasiya predmetində bir neçə remanın ayrıldığı zaman danışan şəxs yeni informasiyanın gəlişini daim təmin etmək üçün onların növbələnmə qaydası haqda məsələni həll edir.

Eyni zamanda hər bir yeni remanın meydana çıxması bundan əvvəlki remanı növbəti mövzu-rematik blokda mövzunun bir hissəsinə çevirir. Buna görə də mətnin açılışı baş verdikcə mövzunun seçilmiş olan komponentlərinin həcmi həmişə artır. Lakin operativ yaddaşın həcmnin məhdudluğu danışan şəxsi məcbur edir ki, kommunikasiyanın effektivliyini artırmaq üçün hər bir mövzu-rematik blokda mövzunun ötürülməsi zamanı izafi detallaşdırmanı aradan qaldırsın və bunu belə bir cəhəti nəzərə almaqla etsin ki, bu detallaşdırma artıq qulaq asan şəxsə məlumdur və bununla da kommunikasiyanın etibarlılığı saxlanılır.

Tamlığın simultanlığı və mətnin suksessivliyi arasındakı ziddiyyət yaradılan mətnin sintaqmatik təşkili kimi bağlılıq problemini yaradır. Təbiidir ki, mətn nə qədər çox açılmışdırsa və mürəkkəbdirsə, bu ziddiyyət bir o qədər ciddidir. Lakin əlaqəlilik problemləri sadə-bəsit mətnlərdə də yaranır. Bundan əlavə, sadə-bəsit mətnlərin strukturunda açılmış mətnlərdə də qeyd olunmuş bağlılıq strukturunun bütün əsas tiplərini aşkar edirik.

Tamlığın strukturlaşdırılmasının ən sadə halı onun bir mövzu-rematik blok vasitəsilə ötürülməsidir ki, bu blokda “məişət” mövzusu “nəyinsə” baş verdiyini göstərməklə ola bilər ki, mətndə ifadə edilməsin, rema isə ayrıca götürülmüş söz şəklində və daha tez-tez rast gəlinən - adlıq halında olan isim şəklində mövcud olur (adlıq cümlə

forması). Bu cür mətndə baxılan bütövü səciyyələndirən əlaqə və münasibətlərin bütün potensial müxtəlifliyi ən çox sinkretik və qeyri-müəyyən tərzdə olmaqla “çıxarılmış” şəkildə ifadə edilir. Sadə-bəsit mətn olan sözlərin bütövün ötürülməsindəki müvafiq olan “xüsusiyyəti”, qısalığı və struktur sadəliyi bu cür strukturların - həm özü-özlüyündə, həm də mətnin bütün daha mürəkkəb strukturlarının formalaşdırılmasındakı rolunu şərtləndirir. Buradan - sözün dildə “mərkəzi vahid olması” haqda məlum tezis yaranır.

Mətdə bu cür mövzu-rematik blokun göstərilməsinin analitik bölünmüş forması, nəinki rema, həmçinin varlıq mövzusu göstərilən zaman, adətən kifayət qədər açılmış mətnin əvvəlinin qurulmasında adətən submətn kimi istifadə edilir: (Axşam idi..., Üçbucaq verilmişdir...; Biri var idi - biri yox idi, bir şah var idi... və s.).

Tamlığın daha da detallaşdırılması zərurəti prinsiplial olaraq digər, “bir sözdən ibarət olmayan” mətn strukturlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Tamlığın analitik olaraq “çoxremalı” şəkildə göstərilməsinin ən sadəüsulu - tamlığın iki mövzu - rematik blok vasitəsilə strukturlaşdırılmasıdır. Lakin, hətta, belə, nisbətən sadə olan mətn yaradılan zaman bir sıra ziddiyyətlər meydana çıxır:

a) Tamlıqda artıq iki (və daha çox) mövzu-rematik blok seçildikdə, mətn labüd olaraq bu blokların işarələnmələrinə “parçalanır” və eyni zamanda danışan şəxs operativ yaddaşda ümumi mənzərəni yadda saxlamalı və qorunmalıdır.

b) Ayrıca mövzu-rematik bloku əks etdirən mətnin hər bir fraqmenti ayrıca götürülmüş müstəqil mətn kimi təqdim edilə (qurula, dərk edilə) bilər, lakin ikibloklı strukturlardan başlayaraq, o, eyni zamanda daha mürəkkəb strukturun bir hissəsinə çevrilir. Əgər bütövlük bir mövzu-rematik blokla strukturlaşdırılan zaman informasiya kvantı mahiyyətə danışan şəxs üçün tamlığın aktual olan hissəsini əhatə edərsə, bütövlük iki (və daha çox) mövzu-rematik bloklarla strukturlaşdırılan zaman hər bir yeni blok (daha doğrusu - onun reması) nəinki informasiyanın nisbətən əlahiddə kvantını daşıyır, həmçinin onu baxılan bütöv haqqında artıq mövcud olan informasiyanın strukturuna daxil edir. Buna görə də baxılan mövzu-rematik blokun reması, mətndə artıq verilmiş olmaqla, labüd şəkildə artıq məlum olan informasiyanın bir hissəsinə çevrilir (yəni, mövzuya qoşulur və onu zənginləşdirir).

Bu şərtlər daxilində mətnin bağlılığı problemi (mövzu-rematik bloklar arasındakı əlaqə problemi və mövzu-rematik blokun daxilində mövzu və rema arasındakı əlaqə problemi kimi) necə həll edilir?

İki mövzu-rematik bloku əks etdirən mətn maksimal variantda aşağıdakı kimi əks etdirilə bilər:

T0 - P1; T0 - P1 - P2,

burada T0 - varlıq mövzusunun işarələnməsi; P1 - P2 - müvafiq mövzu-rematik blokların remalarının işarələnməsidir.

İkinci blokun mövzusunun mətnində birinci mövzu rematik blokun mətninin bu cür tam təkrarı etibarlılığa doğru yönəlmiş istəyi əks etdirir. (Buradan da “Divar dayanıb” tipli ən sadə frazaların “Divar vardır”. Bu divar dayanmışdır” kimi norma nöqtəyindən “sün’i” olan “məntiqi” interpretasiyaların prinsipial imkanı yaranır).

Lakin, adətən, mövzunun bu cür xüsusi olaraq göstərilməsi ikinci mövzu-rematik blokda aşkar şəkildə izafiləşir və aradan götürülə bilər (bu, dildə qənaətə olan meylin əks etdirilməsidir).

İki mövzu-rematik bloku əks etdirən mətn, minimal variantda aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

P1; R2.

Başqa sözlə desək, bütöv strukturunu mətndə ötürmək üçün ən sadə halda remaların sadəcə siyahısı kifayətdir. Onların qarşılıqlı vəziyyətinin özü korrelyativ əlaqə faktını göstərir və bu yolla varlıq xarakterli, diferensiasiya olunmamış əlaqəliliyi ötürən (xüsusi vasitələr olmadıqda) və remalar arasındakı əlaqənin mövcudluğunu göstərən əlaqəliliyin ən sadə vasitəsinə çevrilir. Buradan da “Ata gəlir” tipli uşaq frazalarının kommunikativ mümkünlüyü yaranır. Bu çür mətnlər faktiki olaraq, hər şeydən əvvəl, özünün ən təmiz halında tamlığın strukturunun (remaların siyahısı kimi) ötürülməsinə doğru istiqamətlənmiş və buna görə də nisbətən sadə kommunikativ məsələlərin həlli üçün tamamilə kifayətdir. Lakin, remalar arasında münasibətlərin dəqiqləşdirilməsi, əlaqələrin ya “təbəçilik” əlaqələri kimi (bu zaman R2, R1 hər hansı tərzdə xarakterizə edir və dəqiqləşdirir), ya da “inşa” əlaqələri kimi (P1 və R2

bilavasitə T0 ilə əlaqəli olduqda, sadalanma zamanı) dərk edilməsi də ən çox mümkün olan haldır.

Tamlıq üç və daha çox mövzu-rematik bloklarla strukturlaşdırılarda mətn “təmiz” remaların siyahısı kimi getdikcə daha çox “ekzotik”, norma nöqtəyi-nəzərdən defektli olan mətn kimi dərk edilə bilər. Lakin mətndə məhz remaların olması hər halda imkan verir ki, onların köməyi ilə situasiyaların bir çox tiplərində kommunikasiya müvəffəqiyyətlə icra edilsin (müqayisə et: “teleqraf” üslubunda olan mətnləri yaradan əqli çatışmazlığı olan xəstələrlə kommunikasiya və ya başlıca (açar) sözləri vasitəsilə və ya predmet rubrikaları vasitəsilə informasiya-axtarış sistemlərində kommunikasiya).

Eyni zamanda, üç mövzu-rematik bloku əks etdirən mətnlər üçün R1-in digər remalarla təbəçilik əlaqələrinin kombinasiyalarının prinsipial olaraq müxtəlif tiplərinin mümkünlüyü yaranır: ya “zəncir” şəklində (ardıcıl təbəçilik əlaqəsi; bu zaman R2, R1-i hər hansı tərzdə xarakterizə edir, dəqiqləşdirir, R3 isə, öz növbəsində, R2-ni hər hansı tərzdə xarakterizə edir, dəqiqləşdirir), ya da “birləşmə” (kust) şəklində (parallel birkə təbəçilik əlaqəsi, bu zaman R2 və R3 hər hansı bir tərzdə R1-i xarakterizə edir və dəqiqləşdirir).

Mətndə birləşmə strukturunun meydana çıxması ilə rematik elementlərin (R1-R3) distant əlaqələri yaranır, bu isə remaların sadə qarşılıqlı vəziyyəti halında mətn dərk edilərkən onlar arasında əlaqələrin omonimliyinin meydana çıxması imkanını da yaradır. Buna görə də, etibarlılığın əldə edilməsinə doğru edilən cəhdlərin nəticəsi kimi əlaqəliliyin xüsusi vasitələrinin rolu da artır.

Əlaqəliliyin ən sadə və ən etibarlı vasitəsi - baxılan mövzu - rematik blokun tematik hissəsindəki əvvəlki blokların remasının (remalarının) təkrarıdır (müqayisə et: azyaşlı məktəblilərin bu növdən olan inşa yazıları: *My sister went to school. My sister saw her friend. His girlfriend was standing by the tree. A bird perched on a tree ...* . Lakin təkrar bir çox hallarda aşkar olaraq qeyri-qənaətçilik, izafilik yaradır və bu da digər, həmçinin, etibarlı, lakin eyni zamanda, daha kompakt, qənaətçil əlaqəlilik vasitələrini axtarmağa məcbur edir. Buradan da, xüsusilə, mövzunun, yəni əvvəlki blokların remalarının qismən sıxılması ilə transformasiyaları yaranır.

Transformasiyalar zamanı, istənilən növ digər sinonimik çevrilmə-perifrazalarda olduğu kimi, söhbət yalnız paradigmanın iki üzvünün müəyyən yaxınlığından gedir (burada klassik transformasiya qrammatikasında qəbul edilmiş olduğu kimi tam eynilikdən söhbət getmir). Eyniləşdirilən yalnız mətnin elə elementləri olmalıdır ki, baxılan anda danışan şəxs tərəfindən onun remasına aid edilmiş olsun. Baxılan mövzu-rematik blokun mövzusuna gəldikdə isə, istənilən transformasiya onun müəyyən dərəcədə kiçildilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, sadə-bəsit mətnlərdə birdən çox mövzu-rematik bloku əks etdirən, yəni tamlığın ən sadə təsəvvürünü (strukturlaşdırmanı) verən bağlılığın əsas tipləri-sadalama, zəncir və birləşmədir. Görünür ki, bu strukturlar, istənilən açılmış mətnin yaradılması zamanı tamlığın strukturlaşdırılması imkanını qapayır və özünün xüsusi vasitələrində realizə edilmiş bağlılıq probleminin bütün konkret izahının əsasında dayanır [43, s.111].

İstənilən mətnin strukturunu müəyyən edən olduqca güclü olan amil operativ yaddaşın həcmidir. Sadə-bəsit mətnlərdə qənaət imkan verir ki, nəinki bağlılığın incə, xüsusi vasitələri, həmçinin, mövzu-rematik bloklarda mövzuların işarələnməsinin mətndəki əksindən də istifadə edilməsin. Lakin mətnlərin daha mürəkkəb və açılan strukturlarında etibarlılıq tələbi həm tematik elementlərin təkrarını, həm də bağlılığın digər xüsusi vasitələrini daxil etməyə məcbur edir. Lakin bu zaman mətnin bu cür komponentlərinin daxil edilməsi və mətndə əks etdirilən mövzu-rematik blokların sayının artırılması operativ yaddaşda tamlığın saxlanılmasını çətinləşdirir. Bu danışan şəxsi (həmçinin, dinləyəni) məcbur edir ki, mətnin sadə-bəsit mətn üçün xarakterik olan “birlaylı” strukturundan “çoxlaylı” struktura keçsin. “Çoxlaylı” struktur zamanı açılan mətnin bir neçə mövzu-rematik blokuna bir “iriləşdirilmiş” mövzu-rematik blok (“makroblok”) müvafiq gəlir, bu cür makroblokların cəmi isə yenə də operativ yaddaşın imkanlarını aşmır və buna görə də, onun həcmi həddlərində işləyə bilər.

Bütün bunlar qurulduğu zaman açılan mətnin mövzu-rematik bloklarında mövzunun digər kompressiya üsullarını və həmçinin, mətnin komponentləri arasındakı münasibətləri dəqiqləşdirən digər bağlılıq vasitələrini tələb edir. Bütün bu üsullar və

vasitələr açılan mətnlərin və onların fraqmentlərinin qurulması üçün xüsusi qrammatika kimi sositumda möhkəmləndirilir.

Təbiidir ki, mövzu-rematik blokların, makroblokların yaranmasına gətirib çıxaran böyüdülmə proseduru (və ya əksinə, mövzu-rematik blokların makrobloklara çevrilməsi və nəticədə onlarda “mikroblokların” meydana çıxması) danışan şəxs tərəfindən açılan mətnin yaradılması prosesində dəfələrlə yerinə yetirilə bilər və bu onun mənə strukturunun iyerarxiyasının mürəkkəbləşməsinə səbəb olur.

Bu planda, demək olar ki, açılan mətnin mənə strukturunda ən yüksək makroblok səviyyəsi ilə ən aşağı makroblok səviyyəsi arasında kifayət sayda çoxlu aralıq səviyyə ola bilər. Sadə-bəsit mətnlərdə isə ən yuxarı və ən aşağı səviyyələr hələ bir-birindən ayrılmamışdır (bunlar üst-üstə düşürlər).

Açılan mətnlərin və sadə-bəsit mətnlərin (mənə strukturlarının təşkilindəki fərqlər nəzərə alınmaqla) müqayisəsi nitq fəaliyyətinin bir sıra prinsipial yeni fenomenlərini dərk etməyə imkan verir. Ən azı, bu cür fenomenlərin iki qrupunu qeyd etmək olar.

Bunlardan birincisi, mətnin təşkili zamanı iyerarxiyanın yuxarı səviyyə makroblokları və iyerarxiyanın aşağı səviyyə mikrobloklarının strukturlarının eyni zamanda işlənməsinə nəzarətin mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır və bu iki növ “pozuntulara” gətirib çıxara bilər: makrobloklar vurğulandıqda mikrobloklar səviyyəsində pis redaktə olunmuş mətn alınır və əksinə, danışan şəxs mikroblokları vurğuladıqda makroblokların strukturunu nəzərə almağı yaddan çıxarır və danışıqın “ardıcılığını itirir”. Buna bənzər pozuntular yalnız “açılışı” olan mətnlər yaradılarkən əmələ gəlir. Belə ki, göründüyü kimi birinci tipdən olan kənar hallara kiçik detallaşdırma dərəcəsinə malik olan sadə-bəsit mətnləri misal gətirmək olar. Bu cür mətnlər afaziyanın müəyyən “qabaq” formalarına malik olan xəstələr tərəfindən quraşdırılır; ikinci tipdən olan kənar hallara isə əqli cəhətdən müəyyən xəstəliyi olan şəxslərin, hətta, bir frazası həddində “söhbətin ardıcılığı” pozulmuş olan bu cür kiçik mətnləri misal gətirmək olar: Stol - bilavasitə birgəyaşayış adıdır. Predmetlər bir-birinə münasibətdə sanki ölmüş kimi hesab ediləcək. Təbiətlə müqayisədə demək olar ki, onu ağacdan düzəldirlər, ağac isə böyüyür və təbiətdə mövcuddur. Burada o məhv edilmişdir və

mövcud deyil, qeyri-müəyyən predmet kimi dayanmışdır, o həm keyfiyyəti, həm də kəmiyyəti nəzərdə tutur [44, s. 122].

Fenomenlərin ikinci qrupu müxtəlif tiptən olan mətnlərin qurulduğu qrammatikaların təşkili xarakteri ilə bağlıdır. Nəzərdən keçirilmiş qanunauyğunluqlar imkan verir ki, “nominosentrik” və “verbosentrik” (“predikatosentrik”) cümlə nəzəriyyələrinin tərəfdarları arasındakı ənənəvi mübahisənin həllinə yeni yanaşma tətbiq edilsin. Bu mübahisə nitq fəaliyyətinin bir-birini istisna etməyən, əksinə, əlavə olan fenomenləri təsvir edən konsepsiyaların mübahisəsi kimi həll edilə bilər.

Birtərəfli elektriki qıç olma tutmalarından sonra xəstələrin nitqinin tədqiqi nəticələrinə görə “*My sister beat her friend*”, “*My friend was beaten by my sister*” və s. tipli cümlələr sağ yarımkürələr “işdən açılmış olduqda” situasiyanın qrammatik strukturlaşdırılmasından asılı olaraq təsnif edilir (subyekt - “vuran”, obyekt - “döyülən”). Sol yarımkürə “işdə açıldıqda” isə “Friend” sözü ilə başlanan bütün cümlələr bir qrupa düşür, “Sister” sözü ilə başlanan cümlələr isə başqa qrupa düşürlər, yəni ikinci təsnifat digər qrammatika əsasında, digər strategiya ilə yerinə yetirilir. Həmin qrammatika mürəkkəb transformalaşan qaydalara məhəl qoymur və mətndəki birinci sözə başlıca (açar) söz kimi əsaslanır, bu zaman bütün digər sözlər onun əlavə, dəqiqləşdirici səciyyəsi kimi çıxış edir. Lakin, məhz, bu elə sadə-bəsit mətnlərin qurulduğu “qrammatikadır” (yuxarıda sadə və mürəkkəb predmet rubrikaları olan nümunələr verilmişdi). Mürəkkəb şəkildə transformalaşan strukturların yaradılmasının mexanizmlərinin pozulması (teleqraf üslubu) sol yarımkürələrinin alın payındakı nitq zonaları zədələnmiş olan, motor afaziyasına malik olan xəstələr üçün də səciyyəvidir.

Bütün bunlar imkan verir ki, insanın dil qabiliyyətində iki sinifdən olan qrammatikanın mövcud olması haqda fundamental mülahizə irəli sürülsün:

- “nominosentrik” qrammatika - sağ yarımkürə tərəfindən idarə edilir və əlaqəliyin minimum xüsusi vasitələrinə malik olmaqla sadə-bəsit mətnlərin qurulmasını təmin edir;

- “predikatosentrik” qrammatika - sol yarımkürə tərəfindən idarə olunur və açılan əlaqəli mətnlərin qurulmasını təmin edir və bu çür mətnlərin təşkili üçün xüsusi əlaqə-

lilik vasitələrinin (hər şeydən əvvəl - transformasiya çevrilmələri vasitələrinin) kifayət qədər güclü aparatına malikdir.

Bu halda açılan mətnin yuxarıda qeyd olunmuş çoxtəbəqəliliyi hər iki qrammatikanın mürəkkəb qarşılıqlı təsiri ilə təmin edilir və belə qarşılıqlı təsirin itirilməsi açılan mətnin defektlərinin yaranması zamanı qeyd etdiyimiz həmin iki tipə gətirib çıxarır.

Sadə-bəsit mətnlərin öyrənilməsi, həmçinin, mətn qurulması proseslərində verbal assosiasiyaların mexanizminin rolunu da dərk etməyə imkan verir. Sadə-bəsit mətnlər nəzəriyyəsində assosiatların paradiqmatik, sintaqmatik və tematik kimi təsnif edilməsi özünün təbii izahını tapır. Bu zaman assosiatların özləri sadə-bəsit mətn-sözlər kimi (sınaqdan keçirilən söz-stimulu söz reaksiya ilə paradiqmatik qarşılaşdırdıqda), sadə-bəsit mətn-söz birləşmələri kimi (söz-stimul ilə stimulye reaksiya sözbirləşməsini paradiqmatik qarşılaşdırdıqda), sadə-bəsit mətn-başlıca (açar) sözləri toplusu kimi (söz-stimul ilə stimulye reaksiya sözləri cütünü paradiqmatik qarşılaşdırıldıqda) nəzərdən keçirilə bilər. [93, s.72].

Verilmiş sözün dilin assosiativ normaları lüğətindəki lüğət bölməsində əks olunmuş assosiativ sahəsinin nüvəsinin strukturu ən çox standart olan situasiyalarda tamlıqların ən çox standart strukturlaşdırılmasını əks etdirən başlıca (açar) sözləri toplularının cəmi kimi dərk edilə bilər. Bu zaman az və ya çox dərəcədə “normal” və “standart” sadə-bəsit mətn yaradan insanın dil şüurunda tamlığın zəif bölünməsi və strukturlaşdırıldığı imkanının özü, hər şeydən əvvəl, sahə elementləri əlaqələrinin yüksək ehtimalı ilə adların assosiativ sahələrinin az və ya çox dərəcədə standart zonalarına arxalanmaq yolu ilə etibarlı surətdə təmin edilir. Bu, yaddaşda tamlıq strukturunun bütün seçilmiş elementlərini onların əlaqələri ilə birlikdə eyni vaxtda və bilavasitə saxlanılmasını asanlaşdırır və həmçinin operativ yaddaşın həmin həcmi ilə şərtlənir [93, s.76].

Aşkardır ki, mətnin asanlıığı və ya çətinliyi kimi xüsusiyyətləri xeyli dərəcədə, bəlkə də həlledici dərəcədə onun (xüsusilə də makrostruktur səviyyəsində) müvafiq assosiativ sahənin nüvəsi ilə əlaqəsindən asılıdır. Bu zaman həmin nüvəyə doğru meyletmə mətnin qavranılmasının asanlıığını artırır, lakin eyni zamanda; bu cür nüvədən əks tərəfə meyyl edilmə mətnin qeyri-normallığını artırır və eyni zamanda onun

qavranılması, başa düşülməsi mürəkkəbliyi də artır. Bütün bunlar mətnin qurulması mexanizmində həm dilin öyrənilməsi, bədii söz yaradıcılığında axtarışların qiymətləndirilməsi, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin təsiri effektivliyini artırmaq üçün assosiativ strukturların qeydiyyatının prinsiplial vacibliyini göstərir.

Sadə-bəsit mətnlərin mətnparadiqmasının üzvləri kimi yaradılması qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi bir sıra linqvistik problemləri yenidən dərk etməyə və xüsusilə də, göstərilmiş “üç linqvistikanın” - sözün, cümlənin və mətnin linqvistikasının obyektləri arasındakı “idarəçilik” sədlərinin hüdudlarını aradan qaldırmağa imkan verir.

Sadə-bəsit mətnlərin eksperimental tədqiqi imkanları (xüsusilə - açılan mətnin sadə-bəsit mətnə çevrilməsi prosesi) mətnin, o cümlədən - açılan mətnin yaradılmasının bir sıra qanunauyğunluqlarının dərin, dəqiq və etibarlı şəkildə öyrənilməsi üçün güclü bir vasitədir (bu cür yanaşma, aydındır ki, açılan mətnlərin öyrənilməsində artıq yaranmış olan ənənələri inkar etmir və onlara əlavə kimi çıxış edir).

Nəhayət, sadə-bəsit mətnlərin yaranmasının qanunauyğunluqlarının tədqiq edilməsi bizə imkan vermişdir ki, açılan mətndə *“başlıca (açar) sözlərinin tapılması zonalarının ayrılmasının sadə və kifayət qədər etibarlı alqoritmi işlənilib hazırlansın ki, bu da informasiya-axtarış sistemlərində avtomatik indeksləşmənin alqoritmləşdirilməsi üçün prinsiplial olaraq əhəmiyyətlidir”* [55, s. 109].

Bütün bunlar göstərir ki, sadə-bəsit mətnlər fenomenində biz sadəcə olaraq “qəribə” linqvistik materialla və onun dərk edilməsinə “qəribə” olan yanaşma ilə deyil, ənənəvi nəzəri linqvistika üçün prinsiplial olaraq yeni, “korlanmamış” olan və bazis əhəmiyyətli obyektə qarşılaşırıq.

Sadə-bəsit mətnin ona sinonim olan açılan mətnlərlə bir paradiqmatik sırada yerləşən fenomen kimi dərk edilməsi nəinki prinsiplial vacibliyi, həmçinin bir sıra hallarda mətnin yaradılması prosesində onun açılışı proqramının reallaşdırılmasının kifayət qədər ilkin mərhələlərində niyyətin verbal eksteriorizasiyasının aşkar məqsədə uyğunluğunu göstərir. Sadə-bəsit mətn qurulan zaman tamlığı strukturlaşdıran mənə cəhətdən əsas dönüş nöqtələrinə əsaslanma danışan şəxs tərəfindən daha çox kompakt və qənaətçil şəkildə yerinə yetirilir. Bu zaman bir sıra hallarda yaradılmış sadə-bəsit

mətn, onda “səthi” sintaksisləşdirmənin adi vasitələrinin olmamasına baxmayaraq, kommunikasiyanın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün tamamilə kifayət olur.

Buna görə də bu gün sadə-bəsit mətnlərin yaranmasının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi nəinki sadəcə olaraq aktualdır, həmçinin, mətn nəzəriyyəsi üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bu öyrənilmənin nəticələri -fenomenin fundamentallığı və bazisliyi səbəbindən - müasir dövrdə, hər halda, kifayət qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2.4. Dioloji mətnlərin anlamılması

Suala cavab verilməsi prosesinin avtomatlaşdırılması sahəsində olan elmi tədqiqatlar həmişə digər sahələrdə olan araşdırmalarla bilavasitə bağlı olmuşlar. R.S. Şenk tərəfindən yaradılmış SAM sistemi, kiçik hekayələr oxuyur və oxunulmuş material üzrə müxtəlif suallara cavab verir. Bütün bu sistemlərin və proqramların sual-cavab dialoquna yönəlmiş olduqlarına baxmayaraq, bunlardan hər biri onu özünəməxsus şəkildə modelləşdirir [198, s.82].

Yuxarıda sadalanmış proqramlardan hər biri özünün fərdi xüsusiyyətlərinə malik olmuş və bununla əlaqədar olaraq həmin proqramlar suala cavab verilməsinin avtomatlaşdırılması problemi ilə yaxından bağlı olmuşdur. Belə ki, Vudsun proqramı etibarlı informasiya - axtarış proqramı kimi alimlər üçün nəzərdə tutulurdu, lakin Vinqrad suallara cavabları kubiklər aləminin başa düşülməsində kompüterin intellektual imkanlarını nümayiş etdirmək üçün istifadə etmişdir. Şortlif elə proqram yaratmaq istəyirdi ki, müxtəlif izahlar üçün sistemin biliklər bazasına müraciət edən həkimlər ondan istifadə edə bilsinlər, lakin Şenki maraqlandıran bu idi ki, təbii dillərdə mətnlərin avtomatik işlənməsi zamanı dünya haqda ən ümumi biliklər necə istifadə edilir?

U.Lenert özünün “Problems in question answering” adlı yazısında SAM sisteminə daxil edilmiş hekayəyə belə bir nümunə gətirir [174, s.18]:

“SAM-a giriş: My friend went to the university by tram. Accidentally he met one of his friends on the way and talked to him. Before leaving the tram, he thanked the

driver. He went to the restaurant “Sharm” by subway. Robbers robbed him in the subway. He got out of the subway and entered the restaurant “Sharm”. He ordered a meat soup for one person. When the waiter brought the bill, he discovered that he had no money to pay. Instead of money, the owner of the restaurant told him to go and wash the dishes in the kitchen. After leaving the restaurant, he took the tram to the New Jersey.

Giriş mətninə verilmiş suallar əsasında aşağıdakı sual-cavab tipli mətn alınmışdır:

S1: For what purpose did Jack go to New Jersey?

C1: Jack went to New Jersey to go to the restaurant “Sharm”.

S2: How did Jack get to “Sharm”?

C2: Jack came to New Jersey by tram, and then came to “Sharm” by subway.

S3: What did happen on the tram?

C4: There is no information about it in my memory.

S4: Did something unusual happen on the subway?

C4: Robbers robbed Jack.

S5: What did Jack order?

C5: Jack ordered a meat soup for one person.

S6: Did something unusual happen at the restaurant?

C6: Jack discovered that he could not pay the bill, so he had to wash the dishes.

S7: Why couldn't Jack pay the bill at the restaurant?

C7: Because he had no money.

S8: Why didn't John have money?

C8: Because robbers robbed him.

S9: How did Jack get to New Jersey by tram?

C9: It is possible that he had a ticket [174, p. 21].

Əgər biz yuxarıda göstərdiyimiz sistem üzrə proqram yaratmağa cəhd etsək, bu zaman bizim qarşımızda insanın suala cavab verərkən qarşılaşdığı real mürəkkəb situasiyaları əks etdirən müxtəlif mürəkkəb problemlər baş qaldıracaq. Bu bölmədə isə bizim əsas məqsədimiz insanın ona verilmiş sualları necə başa düşdüyünü və onlara necə cavab verdiyi ilə əlaqədar olan bəzi problemlərdir.

Sual-cavab dialoqunun əsasında dayanan intellektual proseslər insan təfəkkürü sferasında olduqca geniş yer tutur. Bunlardan ən çox nəzərə çarpanı dialoqların nitq şəraitində həmsöhbətlərin sosial qarşılıqlı təsirinin və verbal davranışının tərkib hissələri olmasıdır. Ən çox qapalı olan proseslər yaddaşda informasiyanın təqdim edilmə forması və təşkili forması ilə əlaqədardır. Bu işdə təsvir edilən bəzi proseslər SAM tipli kompüter proqramlarında realizə edilmişdir. Biz hər dəfə göstərməyə çalışacağıq ki, hesablayıcı proqramda sual-cavab dialoqunun hansı fraqmentləri modelləşdirilmişdir. Bizim sual-cavab proseslərinin avtomatlaşdırılmasına olan marağımız insanın sual-cavab fəaliyyətinin modelləşdirilməsi ilə məşğul olduğumuzdan yarandığı üçün hesablayıcı qurğunun istifadə etdiyi qurğularla insanın istifadə etdiyi prosedurları bir-birindən fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur; Fikrimizcə, müxtəlif qurğuların süni intellekti insan intellekti tərəfindən müəyyən edilməli və təsvir olunmalıdır, maşınların intellektual fəaliyyəti sahəsindəki işləmələr isə insan fəaliyyətinin modelləşdirilməsi üzrə olan işlərin nəticəsi olmalıdır.

Sual və cavabların bu işdə təqdim edilmiş təhlili üç səviyyəyə (yuxarı, orta, aşağı) müvafiq olaraq iyerarxik şəkildə təşkil olunmuşdur. Bundan sonra biz onları sosial qarşılıqlı təsirin, dil cəhətdən işlənməsinin və yaddaşda axtarışın səviyyələri kimi nəzərdən keçirəcəyik.

İndi həmin səviyyələri bir-birinin ardınca iyerarxik surətdə nəzərdən keçirək:

1) Anlama prosesi və ictimai-sosial kontekstlər

Sual-cavab dialoqunda deyilişin semantik təsviri ən yüksək səviyyədə sosial kontekst vasitəsilə həyata keçirilir. Sosial kontekstlərin dörd sinfi mövcuddur ki, bunlarda da sual şərh edilir. Müvafiq olaraq cavabların dörd sinfi bir-birindən seçilir.

(1) Sorğu sual - informativ cavab

S10: Where are you going?

C10: To London.

Sorğu sualı hər hansı informasiyanın əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bu informasiya informativ cavabda mövcuddur.

(2) Sual-xahiş - cavab-hərəkət

S11: Can you give me your laptop for a day?

C11: (laptop is given).

Sual-cavab ünvan sahibinə soruşan tərəfin ünvan sahibi tərəfindən müəyyən hərəkəti görməkdə maraqlı olduğunu xəbər verir. Cavab-hərəkət bu hərəkətin faktiki yerinə yetirilməsi deməkdir.

(3) hal-əhval sualı - hal-əhval cavabı

S12: Hello, how are you?

C12: Thank you, it's good.

Hal-əhval sualı müəyyən sosial şərtiliyi əks etdirir. Hal-əhval cavabı - baxılan situasiyada müəyyən yerinə düşən cavabdır, sosial olaraq şərtlənmişdir və sualla ziddiyyət təşkil etmir.

(4) Strateji sual - strateji cavab

S13: Who told you that it is forbidden to enter here?

C13: Who said it's forbidden?

Strateji replikalarla mübadilə sosial qarşılıqlı təsirin mürəkkəb formasıdır. Strateji sual müəyyən informasiyanı ötürür və cavab verən şəxsi müdafiə mövqeyi tutmağa məcbur edir. Strateji suala verilən strateji cavab elə cavabdır ki, o, sualda ifadə edilmiş strategiyayı qəbul etməli və daha güclü strategiya ilə ona cavab verməlidir. Gətirilmiş nümunədə birinci sualı çətin ki, əsl sual kimi, müəyyən informasiyanın sorğusu kimi şərh etmək olar. Həqiqətdə, sizin qarşınızdakı bəyənmemə ifadəsidir və bu ifadə əslində o deməkdir ki, *“I don't want you to be here - Mən istəmirəm ki, sən burada olasan”*. Danışan şəxsin bu cür strategiyası qulaq asan şəxsi nisbətən qeyri-aşkar şəkildə üstünlük mövqeyinə qoyur. Cavab replikası göstərir ki, cavab verən şəxs strategiyalar oyunu baş verdiyini başa düşür, əks halda o, sualı “hərfi” mənasında, yəni sorğu sualı kimi başa düşərdi və onun cavabı - daha bir psevdosualdır və həqiqətdə o deməkdir ki, *“You have no power over me - Sən mənim üzərimdə heç bir hakimiyyətə malik deyilsən”*.

Sosial kontekstlərin bütün bu sinifləri sual-çavab dialoqlarının semantik şərhində vacib rol oynayır. Elementləri sual və cavab sinifləri olan cütlər standart və qeyri-standard kimi xarakterizə edilə bilər. Sual-cavab replikaları ilə mübadilə sual və cavabların tiplərinin standart kombinasiyaları ilə yerinə yetirildikdə dialoq başa

düşülür və tipik və adi dialoq kimi qəbul edilir. Sual-cavabın qeyri-standart kombinasiyalarında qarşılıqlı təsir ya mənasız, ya qeyri-təbii, adi replika mübadiləsini pozan, ya da nəhayət, qeyri-normal qarşılıqlı təsir kimi qavranılır.

Standart kombinasiyalar aşağıdakılardır:

- 1) sorğu sualı - informativ cavab;
- 2) sual-xahiş - cavab-hərəkət;
- 3) hal-əhval sualı - hal-əhval cavabı;
- 4) strateji sual - strateji cavab.

Bu kombinasiyalara aid nümunələr yuxarıda verilib. “Sual-xahiş - informativ cavab” cütü standart kombinasiyadır və bu zaman cavab, xahiş-sualda mövcud olan informasiyaya müvafiq olan informasiyanı ötürür. Xahişlər həmişə gələcəkdə yerinə yetirilməli olan hərəkətlərə aid olduğundan “*Can you give me your laptop for a day?*” əgər hərəkətin yerinə yetirilməsi təxirə salınsa, “*Of course, but not today*” və ya ümumiyyətlə, yerinə yetirilməsə, “*I'm sorry, I need it too*”, onlara informativ reaksiya yerinə düşər. Göründüyü kimi, bu yeganə hal-dır ki, bu zaman informativ cavabları olan xahişlər kombinasiyası standart kombinasiyadır. Bəzi qeyri-standart kombinasiyalara nümunə gətirək.

Sorğu sualı - hal-əhval cavabı

S14: (to a person who has just been discharged from the hospital) How do you feel yourself?

C14: Thank you very much. I'm fine. How are you?

Sual-xahiş - informativ cavab

S15: Can I call?

C15: Yes (without any accompanying action).

Strateji sual - informativ cavab

S16: How did he persecute you?

C16: First I saw him coming after me, then I ...

Hal-əhval sualı - informativ cavab

S17: Are things in order in the village?

C17: No. Everyone is having a bad day ...

Bütün bu sual-cavab çütlərində nə isə bir qeyri-düzgünlük hiss olunur, lakin bu çütlər, düzgün təsir bağışladığı üçün hiss edilən qeyri-düzgünlük əyləncə kimi görünür. Onları heç bir halda mütləq olaraq mənasız saymaq olmaz. Onları, demək olar ki, öz sinfinə aid olan sual kimi şərh etmək olar və həmin sinif üçün cavab standart cavab olacaqdır. Məsələn, *“How do you feel yourself?”* sualı elə indicə xəstəxanadan çıxmış adama verilməsəydi, hal-əhval tutmaq kimi hesab edilə bilərdi. Digər halda hal-əhval cavabı tam yerinə düşərdi. *“Can I call?”* - sualı, əgər bu sualı verən şəxs sadəcə olaraq sonralar buna iqtibas etmək üçün müvafiq informasiya almaq məqsədilə versə idi, sorğu sualı ola bilərdi. Bu cür şərh edildikdə informativ cavab standart sayılardı. Eyni ilə bu cür *“How did he persecute you?”* sualı da sorğu sualına aid edilə bilərdi və bu halda informativ cavab yerinə düşərdi. Nəhayət, əgər *“Are things in order in the village?”* sualı “hərfi” mənada, yəni sorğu sualı kimi başa düşülərsə, ona informativ cavab verilməlidir.

Gözlənilmədən bir kontekstual çərçivədən digərinə keçilməsi komik effekt yaradır. Bu cür dialoqları işləyən zaman biz sualı əvvəlcə bir kontekstual sinfə aid olan kimi şərh edirik, lakin cavab çatdıqda biz başa düşürük ki, cavab standart cavablar sinfinə daxil olmur. Belə olduqda biz yenidən suala qayıdırıq və onu yenidən elə başa düşməyə çalışırıq ki, sualların müvafiq sinfi cavabların sinfi ilə asan uyğunlaşsın. Bu suallardan hər biri üçün yenidən şərh mövcuddur və bu yenidən şərh çütləri standart şəkllə salır və belə bir təəssürat yaranır ki, nəhayət ki, biz öz məsələmizi həll etmişik. Başqa sözlə desək, replikaların standart kombinasiyasını tapmaq ümidi ilə biz əvvəlcə düzgün olmayan yolla gedirik, sonra isə geri qayıtmalı oluruq. Dialoqun bu cür işlənməsinin nəticəsi kimi komik effekt yaranır.

Kontekst siniflərinin bəzi kombinasiyaları, görünür ki, ümumiyyətlə, bir-biri ilə kəsişmir. Hərəkətdən ibarət olan cavablar yalnız sual-xahişlərlə verilə bilər, çünki, hər hansı hərəkətin yerinə yetirilməsi, özünün təyininə uyğun olaraq sualda əks olunmuş xahişə cavab olaraq baş verir. Digər tərəfdən xahişə, sorğu və ya strateji suala iltifat cavabı ilə cavab vermək çox çətindir.

Təbiidir ki, ayrı-ayrı suallar və cavablar eyni zamanda bir neçə sinfə düşə bilər. Məsələn, *“Will you drink coffee?”* sualı eyni vaxtda həm iltifat sualı, həm də sorğu

sualıdır. Bu suala verilən bütün mümkün cavablar ya təklifin qəbulunu, ya da ondan imtina edilməsini göstərir, buna görə də onların hamısı informativdir. Deyilənlər belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, sualların tipləri qaydaya salınmalıdır. Bizə belə gəlir ki, suallar iyerarxiyası aşağıdakı kimi qurulmuşdur: birinci strateji suallar gəlir, daha sonra - xahiş suallar gəlir, bunlardan sonra isə sorğu sualları və sonra bu iyerarxiyada ən aşağı vəziyyəti hal-əhval sualları tutur. Əgər verilmiş sual bir neçə sinfə aid olursa, mümkün cavablar daha yüksək vəziyyət tutan sinifdən götürülür. Bu səbəbdən 14-16-cı sual-cavab cütləri qərribə görünür. 14-cü sual sorğu sualı ola bilərdi, lakin ona elə cavab verilmişdir ki, sanki o sadəcə olaraq hal-əhval sualıdır. 15-ci sual xahiş ola bilərdi, lakin sorğu sualı kimi qavranılmışdır. Eyni zamanda, 16-cı sual strateji sual kimi deyil, sorğu sualı kimi izah olunmuşdur. Əgər bütün bu suallar üstünlük verilməsi iyerarxiyasına müvafiq olaraq şərh edilsəydi düzgün olmayan şərh baş verməzdi. 17-ci sualla əlaqədar olan problem belə bir səbəbdən yaranmışdır ki, elə bir situasiya mövcuddur ki, *“How do you live in the village?”* sualı əsl sorğu sualı kimi şərh edilə bilər. Lakin, 14-cü sualda olduğu kimi, tam əhatə konteksti verilmədən bu sualın sorğu interpretasiyasına gəlmək mümkün olmur. Başa düşmək vacibdir ki, real dialoqlarda bütün şərhlər dialoqun tam konteksti ilə məhdudlanmışdır. Sual siniflərinin burada təklif olunmuş iyerarxiyası yalnız o vaxt faydalı hesab edilir ki, kontekst əhatəsi sualların şərhinə məhdudiyyət qoymasın. Daha dəqiq desək, anlamada kontekstin rolunu danmaq düzgün olmazdı. Ona görə də kontekstdən istifadə bu zaman xüsusi diqqət tələb edir.

İnsanlar sual-cavab dialoqunu başa düşdükdə dialoqun ictimai-sosial kontekstindən onlar tərəfindən semantik informasiyanın bir səviyyəsi hasil edilir. Hər bir sual və cavab müəyyən kontekstual sinifdə şərh edilir. Əvvəlcəbir-birinin ardı ilə gələn suallar və cavabların siniflərinin bu və ya digər kombinasiyalarına aid olması yoxlanılır və qeyri-standart kombinasiya aşkar edildikdə dialoqun əlavə işlənməsi tələb edilə bilər. Məsələn, əgər strateji cavab qeyri-strateji sualdan sonra gəlibsə, dialoq iştirakçılarının sosial statusunu tədqiq edən mexanizm işə salınır. Əgər cavab verən şəxs daha aşağı sosial statusa malikdirsə, dialoqu çağırış kimi başa düşmək lazımdır. Hər iki iştirakçı eyni statusa malikdirsə, dialoq zarafat kimi şərh edilir. Nəhayət, əgər cavab verən şəxs,

şübhəsiz, daha yüksək statusa malikdirsə, replikalar mübadiləsini hakimiyyətin nümayiş etdirilməsi, bir iştirakçının digəri üzərində qüvvəsi və üstünlüyünün göstərilməsi kimi şərh etmək lazımdır. Göstərilən xaricətmə mexanizminin təsirini əyani təsvir etmək üçün aşağıdakı dialoqu nəzərdən keçirək:

“Can you give me your laptop for a day?”

“Only if you say “please”.”

Bu dialoqa üç müxtəlif sosial kontekstdə baxaq: birincisi iki tələbə arasındakı dialoq kimi, daha sonra iki yaşlı adam arasında (zarafat) və nəhayət, tələbə ilə onun müəllimi arasındakı (hakimiyyətin nümayişi) dialoq kimi.

Bu qəbildən olan sosial dinamikaları öyrənmək dialoqların anlaşılması üçün çox vacibdir. Sosial kontekstin tipi müəyyən edildikdən sonra gələn dialoqların anlaşılması üçün istifadə ediləcək müxtəlif mülahizələr irəli sürmək olar. Məsələn, çağırış kontekstində söz döyüşü ancaq status uğrunda mübarizə mənasına malikdir. Lakin, əgər bizim qarşımızdakı zarafat kontekstidirsə, çətin başa düşmək olar ki, nə üçün bu cür mübarizə baş verməlidir. Nümunə kimi əvvəlki dialoqu davam etdirək.

A: “Can you give me your laptop for a day?”

V: “Only if you say “please”?”

A: Do you need a laptop?

V: No.

Təsəvvür etmək çətin deyildir ki, bu cür dialoq iki tələbə arasında və ya hətta tələbə ilə müəllim arasında baş verir. Lakin iki yaşlı adamın bir-biri ilə bu tonda danışmasını təsəvvür etmək çətinidir. Bu dialoq yalnız meydan oxuma və ya hakimiyyətin nümayişi kimi mənaya malikdir, lakin lüğətə görə iki nəfər yaşlı adamın bu cür söz döyüşdürməsi əqləbatan deyildir. Geniş fantaziya hesabına hər halda təsəvvür etmək olar ki, söhbət “özlərini uşaq kimi aparan” iki yaşlı arasında baş verə bilər. Bu dialoqun parodiya sayılması onu zarafat kimi başa düşməyə imkan vermir. Lakin, hətta, parodiya kimi qavranılmış bu dialoq meydan oxunulmasını və ya hakimiyyətin nümayiş etdirilməsini imitasiya edir. Meydan oxunulmasının sosial kontekstində nəzərdən keçirilən dialoq qızgın döyüşün başlanğıcını təsvir edir ki, burada əks tərəflər daha yüksək status uğrunda mübarizə aparırlar. Hakimiyyətin nümayiş etdirilməsi kimi

nəzərdən keçirilən dialoq inamla taxt-tacda oturmuş olan hökmdarı və müvəffəqiyyətə ugrayan üsyançınının təsvirinə bənzəyir.

Bu üç sosial kontekst dialoq iştirakçıları haqda müxtəlif nəticələr çoxluğunun yaranmasını şərtləndirir. Nəticə - elə fərziyyədir ki, səhv də ola bilər, bir neçə ilkin əsasdan nəticə çıxarmaq qabiliyyəti isə dilin başa düşülməsinin vəçib hissəsidir [183, s. 27]. Məsələn, əgər dialoq meydan oxuma kimi şərh edilirsə, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, meydan oxuyan adam müvəffəqiyyət qazanacağına ümid edir, meydan oxunulan adam isə, belə görünür ki, təhlükənin hiss edilməsindən acıqlanma hissəsinə qədər olan kontinum hədlərindədir və bu, baxılan situasiyanı onun necə qavramasından asılıdır. Bu zaman meydan oxunulan adam öz mövqelərindən bir addım belə geri çəkilmir və buna görə belə bir nəticə çıxarıyıq ki, meydan oxunulması onu o qədər də çox qorxutmamışdır və onun keçirdiyi emosiyalar spektri, görünür ki, çox geniş deyildir və həyəcandan açıqlanmaya qədər dəyişir. Digər tərəfdən, əgər dialoq qüvvənin (və ya hakimiyyətin) nümayişi kimi şərh edilirsə, biz üsyançıdan gözləyirik ki, onun əhvalı pisləşəcək və acıqlanacaq, hakim isə, çox ehtimal ki, sadəcə olaraq əsəbiləşəcəkdir. Dialoq iştirakçılarına aid olan bu cür nəticələr dialoqların ifadə edildikləri kontekstlərin sosial dinamikasını nəzərə alan şərhətmə qaydalarına uyğun olaraq əldə edilməlidir.

Ümumiyyətlə, dialoqları başa düşmək üçün və xüsusilə də, sual-cavab dialoqlarını dərk etmək üçün insanların sosial qarşılıqlı təsiri haqqında çoxsaylı məlumata malik olmaq lazımdır. Lakin yuxarıda nəzərdən keçirilən mətnin başa düşülmə səviyyəsi mətnin qabaqcadan dərinədən işlənməsini əks etdirir. Anlamanın digər səviyyəsi də mümkündür ki, bu zaman dialoq yalnız bir tərzdə başa düşülür. Məsələn, uşaq dialoqu bir neçəüsuulla başa düşə bilər və bu zaman sosial qarşılıqlı təsirin yalnız daha yüksək səviyyələrində qarşıya çıxan ayrı-ayrı incə anlar tamamilə inkar edilir. Eyniliklə buna bənzər olan hadisə-dialoq müəyyən dərəcədə ezoterik xarakter daşdıqda və ya dialoqun sosial konteksti yalnız onun iştirakçılarına məlum və aydın olduqda baş verir. Məsələn, ər-lə-arvad arasında baş verən dialoqlar çox vaxt qapalı xarakter daşıyır və onların sosial konteksti yalnız həmin konkret ər-lə-arvada məlum və anlaşılıqdır.

Dildə semantik səciyyə bir neçə iyerarxik təşkil olunmuş səviyyələrə malikdir. Hekayətin və ya dialoqun hər hansı bir səviyyədə başa düşülməsi və eyni zamanda onun digər, daha yüksək səviyyədə qeyri-tam şəkildə başa düşülməsi mümkündür. Lakin mətni daha yüksək səviyyədə başa düşmək və bundan aşağı səviyyədə dərk etmək mümkün deyildir. Dialoq üzrə tərəfdaşların mümkün qarşılıqlı təsirlərinin tiplərinin məlumluğu ilə əlaqədar olan bir çox cəhətlər anlamada əhəmiyyətli itkilər olmadan nəzərə alınmaya bilər. Bu zaman bizim köməyimizə dilin özü gəlir, daha doğrusu, mətnlərin dil cəhətdən işlənməsi nəzərə alınır.

Məhz buna görə də, sual-cavab dialoqlarının semantik təsvirinin növbəti səviyyəsi dilin daha eksplisit səviyyədə başa düşülməsi ilə əlaqədardır. İctimai-sosial kontekstlərin siniflərinin terminlərində sualları və cavabları müzakirə edərkən gördük ki, sualı daha səthi səviyyəli kontekstə şərh etməklə onu necə “hərfi mənada” başa düşmək olar. Həmin sualın qeyri-hərfi mənada başa düşülməsi isə dialoqun daha dərin səviyyəli kontekstdə şərhini nəzərdə tutur. Məsələn, *“How did you vote for the president? - Siz prezidentə necə səs verdiniz?”* sualını strateji kontekstdə şərh etmək lazımdır, lakin bu sual hərfi mənada qavranılırsa, sual sorğu məqsədi daşıyır. Bizim nəzərdən keçirəcəyimiz semantik işlənmə səviyyəsi hərfi mənada başa düşülmə ilə əlaqədardır. Biz sual-cavab replikalılarının sorğu sualı-informativ cavab sinfinə düşən suallar və cavablar sinfində yaranan bir sıra problemləri müzakirə edəcəyik.

Bu sinif bütünlüklə elə empirik situasiyaları özünə daxil edir ki, burada həmsöhbətlərdən biri digərinin bilik səviyyəsini aşkar etmək istəyir. Bir çox hallarda sual-cavab dialoqu - insanın baxılan predmeti və ya problemi necə başa düşdüyünü bilməyin yeganə üsuludur. Məsələn, əgər kim isə hekayə oxuyursa, onun mətn üzrə suallara cavab vermək qabiliyyəti mətnin başa düşülməsinin inandırıcı nümayişidir.

Sualı özünün tətbiqinin təbii kontekstindən təcrid edilmiş şəkildə nəzərdən keçirərək sualın semantik representasiyası haqqında danışmaq çox riskli bir işdir. Yuxarıda biz gördük ki, kontekst siniflərinin daxilindəki bürümələr, sürüşmələr sualların mənasına necə təsir edir. Eyni ilə buna bənzər hadisə semantik təhlilin daha dərin səviyyələrində baş verir. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Lenertin verdiyi nümunələri nəzərdən keçirək:

Kontekst 1

Jack recently bought a new car. He was so happy that he drove everywhere. So last night, when he decided to have dinner in the city, he got in the car and came to the restaurant "Sharm". When Jack came to this restaurant, he had to wait for the table to be emptied ...

S18: Why did Jack go to the restaurant "Sharm?"

Sual 18-ə mümkün ola bilən cavablar belədir: *"Because he had just bought a new car and wanted to go wherever he needed to go", "Because he was happy to be able to buy a new car" və ya "Because he likes to drive" və s.* İş burasındadır ki, burada sual məhz maşın sürülməsi haqda olan sual kimi şərh edilmir.

Kontekst 2

Jack loved Mary so much that he lost his head. But Jack was very shy, so he felt better than just being around Mary. In this way, he was accustomed to accompany Mary everywhere. Jack knew that she often visited to "Sharm". So last night, when he decided to go out for dinner, he went to "Sharm". When Jack got there, he had to wait until the table was empty ...

S19: Why did Jack go to "Sharm?"[158, s.292].

İndi bu sual artıq başqa mənaya malikdir. Mümkün olan cavablar belədir: *"Because he knew Mary was having dinner there", "Because he hoped to meet Mary there" və ya "Because he wanted to see Mary" və s.* Burada artıq sual "Sharm" haqda sual kimi şərh edilir.

Sualın semantik təqdimi bu sualın verildiyi kontekstdən asılıdır. Müəyyən kontekstdə götürülmüş *"Why did Jack go to "Sharm?"* sualı tamamilə birmənalıdır. Həqiqətən, semantik nöqtəyi-nəzərdən 18-ci və 19-cu sualları eyni sual hesab etmək olmaz. Birinci kontekstdə *"Why did Jack go to "Sharm?"* cümləsi semantik cəhətdən *"Why did Jack drive to dinner?"* sualının ekvivalentidir. İkinci kontekstdə isə bu cümlə *"Why did John drive to Sharm?"* sualına ekvivalentdir. Lakin öz kontekstləri xaricində *"Why did Jack drive to dinner?"* və *"Why did Jack drive to Sharm?"* sualları qarşılıqlı şəkildə əvəz edilə bilməz. Əgər birinci kontekstin həddləri daxilində qalmaqla *"Why did Jack drive to Sharm?"* sualı verilərsə, bu halda həmin sualda orada olmayan

məlumatın verilməsi tələbi olacaqdır. Analoji olaraq, *“Why did Jack drive to dinner?”* sualına ikinci kontekstin həddləri daxilində cavab vermək mümkün deyildir. Suala cavab verərkən birinci əsas məsələ sualın semantik məzmununun müəyyən edilməsidir. Sualın semantik məzmunu kontekst üzrə müəyyən edildiyindən nümunələri kontekstdən kənar nəzərdən keçirmək son dərəcə riskli bir işdir.

Yuxarıda göstərilən nümunələr deyilişin fokusu adlandırılan hadisənin dəyəni göstərilməsidir. Sualın semantik şərh zamanı çox vaxt onun fokusu kontekst üzrə müəyyən edilir. Birinci hekayənin kontekstində fokus maşında gəzinti aktına düşür, ikinci hekayənin kontekstində isə restoranın seçilməsi fokuslanır. Lakin bir halda sualın fokusu kontekst üzrə təyin edilir, digər halda isə dünya haqda ümumi bilikləri cəlb etmək lazım gəlir. Yenə Lenertə müraciət edək:

“One morning Jack woke up very hungry. He rolled his skates and went to the restaurant for breakfast.” [158, s.295].

S20: Why did Jack go to the restaurant with skates?

İnsanlar cavabda onlara verilə biləcək informasiyaya əsaslanaraq suallara heç də həmişə “Mən bilmirəm” cavabı verəcək və göstərəcəklər ki, bu sualın fokusu restorana konki ilə getməkdən ibarətdir. Əgər fokus Cəkin səfərinin məqsədinə düşsəydi, 20-ci suala hekayədə eksplisit şəkildə verilmiş informasiyaya uyğun cavab vermək olardı: *“Why did Jack go to the restaurant with skates?”* – *“Because he was very hungry”*. Lakin baxılan 20-ci sual halında sualın fokusu dünya haqda ümumi biliklərdən çıxış etməklə təyin olunur. Yaxşı məlumdur ki, yaşlılar nəqliyyat vasitəsi kimi diyircəkli konkilərdən istifadə etmirlər. Mətdə Cəkin uşaq olduğunu göstərən heç bir informasiya da yoxdur. Bundan əlavə, Cəkin yaşlı olduğu haqda nəticəni belə bir məlumat təsdiq edir ki, o, restorana tək getmişdir. Deməli, hekayəni oxuyanlar hiss edirlər ki, Cək özünü qəribə aparmışdır. Əgər sualın fokusunun müəyyən edilməsi dünya haqda ümumi biliklərin cəlb edilməsini tələb edərsə, bu halda suala aid olan ən çox maraqlı detalları aşkar etmək imkanı verən müəyyən üstünlük verilməsi iyerarxiyasının mövcud olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, əgər sualın elementi nə isə gözlənilməz və nisbətən maraqlı olan bir şeylə əlaqədardırsa, bu halda, məhz, həmin element fokusa çevrilir. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz sualda söhbət Cəkin qəribə

davranışından getdiyi üçün bu davranışın özü sualın fokusudur, sualın özü isə Cəkin qəribə davranışında fokusu olan sual kimi şərh edilir.

Mülahizələrin deyil, sualın müxtəlif oxunma variantlarının fokusa düşməsinə əsaslandırılan prinsip, nəinki suallara cavab verilməsi zamanı, həmçinin onların başa düşülməsi zamanı tətbiq edilir. Məsələn, SAM sistemində sualın fokusunu aşkar etmək üçün aşağıdakı üsuldən istifadə edilir. Cavab 21, hekayə oxunduqdan sonra sual 21-ə cavab vermək üçün hansı yol keçilməlidir.

SAM-a daxil olma: *Jack entered the restaurant. The administrator gave him the menu and he ordered a hamburger. The waiter brought a hamburger and he ate it.*

S21: Did the waiter give you the menu?

C21: No, the administrator gave him the menu [158, s. 296].

İnsanlar, bir qayda olaraq, hə (yox) tipli suala mənfi cavab verməmişdən əvvəl özlərinin cavab replikalarını əsaslı surətdə götür-qoy edirlər. Bəs onları bu cür fikirləşməyə nə məcbur edir? Biz belə fikirdəyik ki, cavabı fikirləşilən stimula budur ki, həqiqətdə insanlar verilməmiş suallara (“*Who gave Jack the menu?*” sualına) cavab verirlər. Bununla, biz cavab planının axtarışı problemini düzgün və verilməmiş sualın axtarışı probleminə gətirib çıxardıq. Tutaq ki, cavabın axtarışı zamanı başqa bir qeyri-müəyyən suala arxalanırıq: “*What did the waiter give Jack?*” - Nəticədə, belə bir replika cavab olardı “*No, the waiter gave Jack a hamburger*”. Bu cavabı mütləq səhv cavab kimi qəbul etmək olmasa da, o, birinci cavabdan daha az dərəcədə təbii görünür. İki mümkün cavabdan birinə düzgün yolu seçmək üçün restoranlar haqda müəyyən ümumi məlumat əsaslanmaq lazımdır. Biz restoranda kimin isə yemək yediği haqda hekayə eşitdikdə hekayə söyləndiyi zamanda bir çox müxtəlif mülahizələr irəli sürürük ki, orada nə baş verə bilərdi, halbuki, ola bilər ki, hekayədə bu barədə heç bir şey deyilmir. Belə ki, yuxarıda söylənilən hekayədən belə bir nəticə çıxarıyıq ki, nə isə sifariş etməmişdən əvvəl Cəkin stolun arxasına oturmuş, ofisiyent onun sifarişini aşpaza çatdırmış, aşpaz Cəkin üçün “hamburq” növlü bişteks hazırlamışdır. Lakin hekayənin mətnində buna bənzər heç bir şey deyilmir. Bütün bu cür nəticələr restoranlar haqda ən ümumi məlumat əsasında çıxarılır.

“*Did the waiter give you the menu?*” sualına “*No*” cavabı verməklə biz soruşan şəxsin implisit ümidlərini doğrultmadıq: axı, o, belə hesab edirdi ki, Cəkə menyunu ofisiyant verməli idi və o da vermişdir. Öz cavabımızı fikirləşərkən bu cəhəti nəzərə almaq istəyirik və izah etməyə çalışırıq ki, nə üçün soruşan şəxsin gözlədiyinin əksinə hərəkət edirik? Restoranda yemək haqda danışarkən bir hərəkəti qeyd etmək lazımdır ki, onun ehtimalı çox yüksəkdir. Söhbət menyunun alınmasından gedir. Biz bilirik ki, menyu ofisiyandan, inzibatçıdan alınabilir; həmçinin, mümkündür ki, müştəri onu özü götürsün. Menyunun kimdən alınmasından asılı olmayaraq gözləyirik ki, müştəri onu istənilən halda alacaqdır. Məhz bunu gözləməyimiz öz cavabımızı necə qurmaq lazım gəldiyini şərtləndirir. “*Did the waiter give you the menu?*” sualının arxasında belə bir fərziyyə durur ki, Cək hər halda menyunu haradan isə əldə etmişdir. Buna görə də bu suala cavabda ən təbii olan xəbər Cəkin menyunu haradan əldə etməsi olacaqdır.

Fokus problemi həm sualların təhlilində, həm də cavabların təhlilində vacib rol oynayır. Sualın semantik məzmununun düzgün təyin edilib-edilməməsi çox vaxt fokusun düzgün təyin edilməsindən asılı olur. “Sualın mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsini” göstərən cavablar - məhz o cavablardır ki, burada fokus düzgün təyin edilməmişdir. Sualın düzgün seçilməmiş fokusu olan dialoqa nümunə olaraq “*Why Jack Fly to New Jersey*” - “*Because it's too far to walk there*” - cütünü göstərmək olar.

Yuxarıda biz artıq gördük ki, sosial kontekstlərin öyrənilməsi və onların tətbiq edilməsi əsasında qurulmuş dialoqun, sual və cavablarına aid faydalı təsnifatlar mövcuddur. Bu siniflər müəyyən mənaya malikdir, belə ki, onların köməyi ilə hekayələrin başa düşülməsi üçün zəruri olan nəticə çıxarılması proseslərini təsvir etmək olar. Lakin mətnin işlənməsinin daha dərin səviyyələrində sualların bu cür təsnifatı yalnız o halda faydalı olardı ki, suala cavab əldə edilməsi üçün axtarış texnikasının hansı növünün tətbiq edilməli olduğu bu təsnifatdan aydın olsun.

Fokus anlayışını müzakirə edərkən biz artıq sualın semantik məzmununun vacibliyini qeyd etmişdik. Belə ki, əgər iki sual leksik səviyyədə bir-birindən fərqlənsə, lakin eyni cavablar doğururlarsa, bu halda onlar semantik cəhətdən ekvivalentdir və yaddaşın təşkil edilməsi və orada informasiyanın axtarışı nöqtəyi-nəzərindən eyni

işlənmənin aparılmasını mümkün edir. Digər tərəfdən, əgər iki sual bir-birindən leksik səviyyədə fərqləndirilmirsə, lakin müxtəlif cavabların verilməsini (müxtəlif kontekstlərdə) nəzərdə tuturlarsa, bu halda onlar semantik cəhətdən fərqlənir və axtarış (yaddaşda) terminlərində müxtəlif çür işlənməni tələb edirlər. Beləliklə, əgər suallar onlara cavab vermək üçün zəruri olan işlənmə tipinə görə təsnif edilərsə, bu halda semantik kateqoriyalar ən faydalı kateqoriyalar kimi aşkar ediləcəklər.

Sualların ənənəvi təsnifatı onların leksik əlamətlərinə uyğun olaraq qurulur. Bu cür yanaşma zamanı biz “necə”, “nə üçün”, “nə vaxt”, “nə” - suallarının və s. çoxluqlarını əldə edirik. Bu təsnifatın çox asan üsul olmasına baxmayaraq, burada o qədər də böyük məna yoxdur. İntellektual qurğunun yaddaşında baş verən və “necə” sualından meydana gələn proseslərin müxtəlif növlərini nəzərdən keçirək:

Kvantifikasiyon suallar (məbləğ, ölçü, dərəcə bildirən)

- *How much does it cost?*
- *How often does this happen?*
- *Do you like it?*

İmkan-suallar

- *How did you get it if you do not have money?*
- *How much time do you have for all this?*
- *How could you hear what he said?*

Instrumental suallar (vasitə bildirən)

- *How did you get here?*
- *How did you inform him about it?*

Kauzal-antecedent suallar (səbəb bildirən)

- *How did this happen?*
- *How did you break this glass?*

Prosedur suallar

- *How did you do it?*
- *How can I get to your house?*
- *How can you get any work nearby?*

“Necə” sözü ilə sualın semantik təqdimini bilməklə onun hansı kateqoriyaya aid olduğunu müəyyən etmək olar.

Fokusun sürüldürülməsi yolu ilə kontekstin sualın mənasını dəyişdirə bildiyi kimi kontekst semantik kateqoriyanın tipini dəyişməklə də onun mənasını dəyişə bilər.

Məsələn, “*How did you break this glass?*” - əgər kontekst üzrə bu hərəkətin düşünülmüş olduğu aydın olursa, bu sual “imkan” tipindəndir. Lakin eyni ilə həmin sual kontekstdən hərəkətin düşünülməmiş, təsadüfi xarakterli olması aşkar olursa, “kausal antesedent” növə aid edilir.

Sualların bu tipdən olan kateqoriyaları, eyni zamanda, mətnin işlənməsinin iki səviyyəsində faydalıdır. Əgər yaddaş üzrə axtarış dili istifadə edilərsə, bu kateqoriyalar onu göstərir ki, yaddaşın hansı növdən olan strukturları nəzərdən keçirilməlidir ki, verilmiş suala kafi cavab tapılmış olsun. “*Stakan necə sındı?*” sualı “*Stakana nə olmuşdur?*” sualının yaratdığı cavab kimi reaksiya yaradır. Əgər bu sualların hər ikisi semantik səviyyədə eyni tərzdə kausal-antesedent suallar kimi təqdim olunmuşlarsa, onlar yaddaşda informasiya axtarışının eyni proseslərini doğurur. Deməli, hər iki halda eyni cavab meydana çıxır. Kompüter proqramlarında R.S. Şenkin təyin etdiyi tərzdə olan konseptual asılılıqların dilində olan semantik representasiyadan istifadə edilir [198, s.110]. Məna bu cür yazıldıqda sual asan şəkildə istənilən semantik kateqoriyaya məruz qala bilər.

Nəticə çıxarılması anlayışına müraciət edilərsə, sualların göstərilən təsnifatının daha bir üstünlüyünü görmək olar. Adətən sual kimi informasiya əldə edilməsi məqsədilə hər hansı bir şəxsə yönəldilmiş dil vahidləri başa düşülürsə də, sual nəinki informasiya haqda sorğunu ötürür, o, həmçinin müəyyən informasiyanı da daşıyır. Sualda olan informasiyanın bir hissəsi onun semantik tipi ilə müəyyən olunur. Məsələn sual-imkan sual verən şəxs tərəfindən təəccüblənmənin müəyyən dərəcəsini əks etdirir. “*Why did you pay for lunch?- Siz naharın pulunu nə üçün ödədiniz?*” sualı belə bir fikir yaradır ki, elə bir səbəb mövcud idi ki, bu səbəb üzündən soruşan şəxs düşünə bilərdi ki, onun həmsöhbəti naharın pulunu ödəməməli idi. Dil eksperimenti situasiyasının süni kontekstində bu nəticə nəzərə alınmaya və ya buraxıla bilər, lakin real baş verən sual-cavab dialoqlarında, o, şübhəsiz ki, mövcuddur. Bu nəticənin təsiri,

mahiyyətə, aşkar olaraq belə bir situasiyada istismar olunur ki, bu zaman strateji suallar sanki “imkan” tipinə aid olduqları kimi verilir. *“How did you enter Yale University? - Siz Yel Universitetinə necə daxil olmusunuz?”* cümləsi həqiqətdə sual verən şəxsin təəccübünü və ya inana bilməməsini əks etdirən təsdiqdır. Dinləyən şəxs başa düşür ki, bu sual hərfi olaraq sorğu sualı deyildir və sualın dərinlik səviyyəsində semantik cəhətdən alınmış nəticə kimi yaranan təəccüblənmə effektidir.

Yaddaşda informasiyanın axtarışı ilə əlaqədar olan problemlərin əksəriyyəti texniki problemlərdir və yaddaşın özünün təşkilinə və orada informasiyanın representasiyasına aiddir. Süni intellekt sahəsində işləyən tədqiqatçılar yaxın keçmişdə bildirdilər ki, biliklərin təqdim edilməsi nəinki, ümumiyyətlə, süni intellektin, həmçinin, xüsusilə götürüldükdə təbii dilin işlənməsinin vacib məsələsidir [198, s. 112].

Lakin bu cür olduqca ümumi məsələlərin burada müzakirə edilməsi bizi bilavasitə sual-cavab dialoqlarına aid olan problemlərdən çox uzağa apara bilər. Buna görə də sual-cavab dialoqlarına və onlarla əlaqədar olan problemlərə mümkün qədər yaxın qalmaq üçün bu bölmədə yalnız azsaylı olan elə sualları müzakirə edəcəyik ki, bunlar yaddaşda informasiyanın axtarışına aiddir və yaddaşın təqdim edilməsinin hər hansı konkret nəzəriyyəsinə müraciət edilmədən müzakirə edilə bilər.

İntellektual qurğunun yaddaşında axtarış aparılmasını əsasən qavrama prosesi idarə edir. Lakin, sual-çavab dialoqunun gedişində çavab nəinki qavrama ilə əlaqədar olan müxtəlif proseslərin nəticəsi kimi, həmçinin mətnin yaradılmasının nəticəsi kimi əldə edilə bilər. Lenertin aşağıdakı mətnini bir daha nəzərdən keçirək.

“Jack took the subway to the “Sharm” restaurant. But on the way, the thief emptied his pockets. Jack entered the Sharm and ordered a meat soup. Later, when the bill was brought, he discovered that he had no money to pay. Therefore, Jack had to wash dishes in “Sharm” [157, p. 127].

S22: Why did Jack wash the dishes at Sharm?

C22a: Because he didn't have the money to pay the bill.

S22b: Because he had no money.

C22s: Because he was robbed on the subway.

Bu cavabların hamısı yol verilə bilən və düzgündür. Lakin, hər halda, 22s cavabı aşkar surətdə onların ən yaxşısıdır. Ona üstünlük verməyimiz bununla izah olunur ki, o, birinci iki cavaba nisbətən daha çox informasiya verir. O, informasiyanın ötürülməsini ondan hasil edilə bilən nəticələrin köməkliyi ilə yerinə yetirir. Anlama prosesinin müzakirəsi zamanı deduksiyanın vacibliyi artıq qeyd edilmişdir, lakin nəticə çıxarılmasının buna bənzər prinsipləri xəbərin yaradılması zamanı da faydalı olmalıdır.

Əgər Cəkin restoranda qab yuması məlumdursa, buradan asanlıqla belə bir nəticə çıxara bilərik ki, Cək hecəyi ödəyə bilməmişdir. Bu restoran haqda ən ümumi biliklərin əsasında çıxarılmış nəticə olacaqdır. Restoranda hesabın ödənilə bilməməsi - restoranda adi yemək prosedurunun pozulmasının klassik nümunəsidir. Buradan bu konfliktin klassik həlli restoranda qabın yuyulması olaçaqdır. Restoranda adətən baş verən və qabların yuyulması ilə nəticələnən digər standart prosedur pozulmaları olmadığından Cəkin qab yuması haqda kauzal mühakimə asan əldə edilir. *"Why was Jack washing the dishes?"* sualını verən şəxs bilməlidir ki, *Jack was washing the dishes* və beləliklə, bu adam ehtimal ki, Cəkin hesabı ödəyə bilmədiyini haqda aşkar nəticə çıxarır. Mətnin yaradılmasının əsas qaydasına görə biz özümüzlə aşkar görülən şey haqda danışırıq. Bu səbəbdən 22a cavabı bizə semantik cəhətdən xeyli yoxsul görünür: bu cavabda elə bir digər başqa informasiya yoxdur ki, sual verən şəxsin dünya haqda ən ümumi biliklərdən müstəqil olaraq əldə edə biləcəyi informasiyadan fərqli olsun. Bu cür tənqidi qeyd 22b cavabına da aid edilə bilər. Dünya haqda ümumi biliklər belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, əgər hər hansı bir şəxs restoranda hesabı ödəyə bilmirsə, deməli, onun pulu yoxdur (kifayət miqdarda).

Beləliklə, verilmiş suala ən yaxşı cavabın aşkar edilməsi hadisənin səbəbi göstərilən düzgün cavabın sadəcə olaraq aşkar edilməsindən daha əhəmiyyətli bir işdir. Bu, o deməkdir ki, cavabda elə informasiya vardır ki, o, sual verən şəxs üçün aşkar deyildir. Baxılan halda ən yaxşı cavab, şübhəsiz 22s-dir, çünki burada dünya haqda ümumi biliklərdən hasil edilməyən səbəb göstərilmişdir.

"Nə üçün" gəlməsi ilə başlayan suallarda cavabın seçilməsinin bu cür mürəkkəb proseduru, xüsusilə, xarakterikdir. Yuxarıda göstərilmiş nümunədə seçmə kifayət qədər sadədir, lakin əksər hallarda sual verən şəxs üçün hansı informasiyanın aşkar,

hansının isə qeyri-aşkar olmasını təyin etmək çox çətin olur. Laboratoriya eksperimentinin süni kontekstində bunu etmək, xüsusilə, çətinidir. Cavab verən şəxs, sual verən şəxsin nəyi öyrənmək istədiyi haqda müəyyən fərziyyələr yürütməlidir. Real sorğu kontekstində belə hesab etmək olar ki, sual belə bir səbəbdən verilmişdir ki, sual verən şəxsə müəyyən informasiya çatışmır və o, cavab vasitəsilə informasiya qıtlığını aradan qaldırmaq istəyir. Təbii kontekstlərdən yaxşı cavabı neçə seçmək qaydasına digər şəxsin bilik səviyyəsinin müəyyən edilməsi daxildir ki, cavab vasitəsilə həmin şəxs yeni informasiya ilə təmin edilsin.

Bir çox hallarda bu məsələnin həlli sual verən şəxsin biliyinə aid əlavə fərziyyələr qəbul edilməsi hesabına əldə edilir. Burada belə bir şərt gözlənilir ki, cavab verən şəxs əmin olmalıdır ki, əgər fərziyyələr səhv olarsa, sual verən şəxs bunu bildirəcəkdir.

Bununla belə, laboratoriya eksperimenti şəraitində bəzən cavab verənin sual verən şəxsin biliyinin hansı vəziyyətinə müraciət etməli olduğunu təyin etmək çətin olur. Bu hekayəüzrə hər dəfə sual veriləndə cavab verən şəxsə yalnız bu məlumdur ki, o, hekayəni müəyyən qədər bilir və bu ona birinci, məhz, bu sualı verməyə imkan vermişdir. Süni kontekstlərdə hansı fərziyyələrin qəbul edilə bilməsi və hansılarının qəbul edilə bilməməsi sualının aydınlaşdırılması olduqca çətin məsələdir.

Cavabın seçilməsi problemi eyni vaxtda axtarış problemi və yaradılma problemi. Axtarış mexanizmləri yaddaşda düzgün cavabların axtarışını idarə etməlidir. Bu halda isə yaratma mexanizmləri axtarış nəticəsində seçmə (cavab) çoxluğu yaradıldığı təqdirdə seçmə prosesini idarə etməlidir. Seçmə zamanı istifadə ediləcək qaydalar insanların effektiv kommunikasiya nəzəriyyəsinə uyğunlaşdırılır. Bu cür kommunikasiya nəzəriyyəsi yaradılana qədər hər bir təbii-dil sisteminin formalaşma qabiliyyəti adi sual-çavab kontekstlərində olduqca kiçik olacaqdır.

Hekayənin mətninin avtomatik qavranılmasına can atan hər bir intellektual sistem onun müəyyən daxili təsəvvürünü yaratmalıdır.

Hekayəyə aid olan bütün axtarış tapşırıqları daha sonra bu təsəvvür əsasında yerinə yetirilməlidir. Lakin elə suallar vardır ki, cavabda yalnız representasiyada olan məlumatdan daha çox informasiyanın verilməsini tələb edir. Biz artıq yuxarıda gördük ki, dünya haqda ümumi biliklər sualın qavranılmasında və mənfi cavabların

verilməsində neçə istifadə edilir. Aşağıda biz sualların elə sinfini müzakirə edəcəyik ki, bunlara cavab vermək üçün mətnin representasiyası və dünya haqda bilikdən başqa əlavə bilik tələb edilir. Lenertin aşağıda göstərdiyi hekayə SAM sisteminə real giriş olmuşdur.

Bizim burada nəzərdən keçirəcəyimiz üç sual, sistem bu hekayəti oxuduqdan sonra sistemə verilmiş və sistemin özü bu suallara cavab vermişdir. Yaddaş üzrə axtarışın təsvir edilən prosesi – “qeyri-hadisələrə” aid olan “nə üçün” - sualına cavab verərkən SAM sistemində yerinə yetirilən prosesin özüdür.

İnsanlar nə işə danışanda (və ya yazanda) mətndən asanca hasil edilə bilən informasiyanı adətən buraxırlar. Bu səbəbdən qavrama prosesinin xeyli hissəsi nəticə çıxarılması proseduru vasitəsilə buraxılmış informasiyanın bərpa edilməsindən ibarətdir. Əgər insan yuxarıda göstərilən tipli hekayəti başa düşsə, o, həqiqətdə yalnız mətnin ayrıca götürülmüş cümlələrini deyil, bütün mətni başa düşür. Hekayədə söylənilən hadisə və hərəkətləri əlaqələndirmək üçün dünya haqda bilikdən istifadə edilir. Bu əlaqə vəziyyət və hadisələrdən çıxarılan mətn boşluqlarının doldurulması yolu ilə yerinə yetirilir. Buna görə də hekayətin yaddaşda representasiyası girişdə cümlələri əlaqəli tam halda birləşdirən bütün nəticələri özünə daxil etməlidir. Hərəkətlərin bundan sonra gələn siyahısı bir sıra nəticələrə malikdir ki, bunlar da köstərilən hekayət qavranılarkən çıxarılır.

Jack goes to the restaurant.

Jack enters the restaurant.

The administrator sees Jack.

The administrator approaches Jack.

The administrator takes Jack to the table.

Jack sits at the table.

Jack takes the menu from the administrator.

Jack looks at the menu.

The waiter sees Jack.

The waiter approaches Jack's desk.

Jack orders hot sausage.

Waiter says Jack they don't have a sausage.

Jack orders Hamburg steak.

The waiter takes the order to the cook.

The chef prepares "hamburg" steak.

The waiter takes the steak from the cook.

The waiter brings the steak to Jack

The waiter gives the steak to Jack.

Jack sees that the steak is overcooked.

Jack gets angry.

Jack gets up from the table.

Jack leaves the restaurant [174, 21].

Qeyd edək ki, bütün bu nəticələr mühakimələrdir və bunları hər bir insan restoranda nə baş verməsi haqda ümumi biliklərdən hasil edə bilər. Baxılan konseptualizasiyalar siyahısını yuxarıda verilmiş hekayətin mətninin representasiyası hesab etmək olar. O, hekayət oxunulduqca yaranır və daha sonra suallara cavab kimi istifadə olunan sistemin biliklər bazasının bir hissəsinə çevrilir.

İndi verilən hekayət üzrə üç sualı nəzərdən keçirək:

S23: Why didn't the waiter bring Jack hot sausage?

S24: Why didn't Jack eat Hamburg steak?

S25: Why didn't Jack pay the bill?

“Nə üçün” sualı cavablarda səbəbin göstərilməsini tələb edir. Bu zaman bizi belə bir səbəb maraqlandırır ki, ofisiant nə üçün Cəkə isti sosiska gətirməmişdi; daha sonra bizi belə bir səbəb də maraqlandırır ki, o, nə üçün “hamburq” bifşteksini yeməmişdir və nəhayət, belə bir səbəb də maraq doğurur ki, o nə səbəbə hesabı ödəməmişdir. Lakin yaddaşda informasiyanın axtarılması prosesində baş verməyən hadisələr – Cəkin sosiskaları almaması, hesabı ödəməməsi və s. haqda informasiyanı necə tapmaq olar? Hekayətin təqdimatı - yuxarıda haqqında danışılan hadisələrin ardıcıl zənçiridir. Burada problem məhz ondan ibarətdir ki, biz baş verməmiş hərəkətlərin səbəblərini göstərməyi xahiş edirik, lakin təqdimat “qeyri-hərəkətlər” haqqında informasiya daşımır.

Bu problemin bir mümkün həlli ondan ibarətdir ki, representasiya, həmçinin, göstərilmiş hərəkətlərlə ziddiyyət təşkil edən hadisələr üçün nəzərdən keçirilsin. Məsələn, biz “*Why didn't the waiter bring Jack hot sausage?*” sualına cavab verməyə cəhd etdikdə, istisna edilmir ki, biz “*to bring Jack hot sausage*” və “*to bring Jack Hamburg steak*” hərəkətlərini bir-birini istisna edən hərəkətlər sayırıq. Deməli, sonuncu hərəkət birincini əvəz edir və biz suala buna nəzərən cavab verə bilərdik: “*Because the waiter gave Jack a hamburger steak.*” Lakin bu cavab ən yaxşı cavab sayıla bilərmi? Doğrudanmı iddia etməyə əsas vardır ki, ofisiyent isti sosiskanı ona görə gətirməmişdir ki, onların əvəzində bifşteks gətirmişdir? Bu iki hadisə arasında və ya hadisə ilə qeyri-hadisə arasında heç bir real səbəbiyyət əlaqəsi yoxdur. Lakin daha vacib cəhət bundan ibarətdir ki, bu cür yanaşma ilə biz yalnız bir cavab verə bilərik.

Tutaq ki, “bir-birini qarşılıqlı istisna edən” hərəkətlərin axtarışı prosesində biz müəyyən etməyə müvəffəq oluruq ki, bifşteksi isti sosiskanın əvəzinə gətirmişlər, lakin əgər biz bu yolla ikinci - “*Why didn't Jack eat Hamburg steak?*” – sualına da cavab əldə etməyə çalışsaq, o zaman nə baş verə bilər? Hekayətin təqdimində bu sual hansı hərəkətə əksdir? Bifşteksin yeyilməsinə əks olan, yeməklə əlaqədar olan hərəkət sadəcə olaraq mövcud deyildir. Lakin burada mümkün ola bilən cavablar belə ola bilər: “*Because Jack got angry*” və ya “*Because the steak was overcooked*”. Lakin bu hadisələri bifşteksin yeyilməsini istisna edən hərəkət saymaq olmaz.

Sonuncu “*Why didn't Jack pay the bill?*” sualı ilə də vəziyyət bu cürdür. Axı həddən artıq qızardılmış bifşteksin alınması və bunun nəticəsində yaranan qəzəb heç də həmişə restoran hesablarının ödənilməməsinə gətirib çıxarmır. Bəzən prosesin mahiyyətinə daxil olma gözlənilmədən kəsilən hallarda yaranan situasiyaların təhlili yolu ilə əldə edilir. “Baxaq görək, əgər biz “*Why didn't Jack swim across the lake?*” sualını verəriksə nə baş verər. Bu sual sadəcə olaraq mənasızdır. Bu sual hekayətin gedişi boyu Cəkin göldə çimməsi və ya gölüüzüb keçməsi mülahizəsi yarandığı halda mənə kəsb edərdi. Ümumiyyətlə, baş verməmiş hadisə haqda yalnız o zaman soruşmağın mənası vardır ki, hər hansı zaman anında onun baş verməsi imkanı (və ya ehtimalı) olsun və əgər bu zaman məlumdur ki, hadisələrin bütün gedişi həqiqətdə olduğundan fərqli olmuşdur. Buna görə də bu tiptən olan suallara cavab verilməsi

mətnin qavranılması prosesində yaranmış mülahizələrin nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

İnsan hekayəni oxuyanda onda bundan sonra nə baş verəcəyi və ya ona bundan sonra nə məlumat veriləcəyi haqda çoxlu sayda mülahizə yaranır. Onlardan bəzilərinin yadda saxlanılmasına baxmayaraq (məsələn Cəkin ev idarəçisi və ya digər vəzifəli şəxs olmaması), mülahizələrin əksəriyyəti ən səthi səviyyəli informasiyaya aiddir (belə ki, əgər Cək isti sosiska sifariş edərsə, siz gözləyirsiniz ki, o, onları yeyəcəkdir). Mətnin işlənməsinin səthi səviyyəsinə aid edilən bu cür mülahizələri anlama prosesi zamanı yaddaşa daxil etmək lazım deyildir, çünki bu yaddaşın həddən artıq yüklənməsinə səbəb ola bilər. Səthi səviyyəyə aid edilən və dünya haqda ən adi biliklər əsasında hasil edilən mülahizələri yaddaşa saxlamaq lazım deyildir: bu cür mülahizəyə zərurət yaranarsa, asan bir şəkildə yenidən quraşdırıla bilər. Baş verməmiş hadisə haqqında sual verilərkən yaddaşa yerinə yetirilən axtarış yalnız mətnin representasiyasında olan informasiyaya əsaslanma bilməz: hekayə oxunduqca yaranmış mülahizələr yenidən qurulmalıdır ki, bundan sonra onları təhlil etmək mümkün olsun.

Bu cür mülahizələrin yenidən yaranması üçün mətnin representasiyası onda interferensiya nöqtələrinin tapılması məqsədilə tədqiq edilir. Konkret olaraq, hekayədə o yerlər xüsusi olaraq seçilir ki, burada hər hansı dərəcədə gözlənilməz hadisələrdən danışılır. İnterferensiya nöqtələri - elə yerlərdir ki, burada mülahizələrin dəyişməsi baş verir. Bu nöqtələrdən birinə qədər bizdə mülahizələrin bir toplusu var idi; bu nöqtədə həmin toplu başqası ilə əvəz olunur. Buna görə də biz mətn üzrə interferensiya nöqtələrindən əvvəldə yerləşən yerlərə qədər gedirik və hekayənin məhz bu yerdə başa çatdığını fərz edərək mülahizələri bərpa edirik. Mahiyyətə, yeni hekayə qururuq və onun işlənməsini yerinə yetiririk. Hekayə vaxtından əvvəl başa çatdıqda, biz dünya haqda biliklərimizə əsaslanaraq hekayədə daha sonra ən çox ehtimalla hansı hadisələrin baş verəcəyi haqda nəticələr çıxarıyıq. Başa çatmamış hekayətləri tamamlayan bu nəticələr imkan verir ki, hekayənin ilkin mətni oxunularkən yaranmış mülahizələr bərpa edilsin. Bizim model hekayətimizdə iki interferensiya nöqtəsi vardır: İsti sosiskanın olmadığını ofisiyanın Cəkə dediyi məqam və bifşteksin həddən artıq qızardıldığını Cəkin aşkar etdiyi an. Birinci nöqtəyə qədər baş verən hadisə - ondan

ibarət olan hadisədir ki, *“Jack ordered a table”*. Buna görə də biz restoranda adi etiket haqda bildiyimizdən istifadə edərək hekayəni *“Başa çatdırırıq”* və burada Cək restorana daxil olur, inzibatçıdan menyunu alır və isti sosiska sifariş edir. Biz hekayəni o mənada başa çatdırırıq ki, fikrimizcə, hekayədə daha sonra baş verməli olan uydurulmuş hadisələrin zənçirini yaradırıq. Hekayənin bu yerində yaradılan hadisələrin zənçirinə aşağıdakı hadisələr daxildir: *The waiter brings hot sausages to Jack, Jack eats hot sausages, accepts the bill, pays it and leaves the restaurant.* Hekayətin təqdimatında ofisiyantın Cəkə “hamburq” bifşteksini gətirdiyi yerdən analogi olaraq uydurulmuş hadisələrin zənciri yaranır. Müqayisə edin: *Jack enters the restaurant; Jack sits at the table; Jack gets the menu from the administrator; Jack orders hot sausage (The waiter brings hot hot sausage; Jack eats hot sausage; Jack takes the bill; Jack pays the bill; Jack leaves the restaurant); the steak is overcooked; Jack gets angry; Jack leaves the restaurant.*

Bu cür zənçirləri öyrənən zaman biz suallarımızda haqqında söhbət aparılan və hələ baş verməmiş hadisələri aşkar edirik. Bu cür hərəkətlər zənçirdə mövcud olduğu üçün, biz həmin zənçirlə geriyə, əsas yolun bölünmə yerinə doğru getməklə və daha sonra interferensiya nöqtəsindən və ya gözlənilməyən hadisədən əsas yol ilə hərəkət etməklə qoyulmuş suala cavab verə bilirik. Beləliklə, biz 23 və 24-cü suallara cavab əldə edirik:

S23: Why didn't the waiter bring Jack hot sausage?

C23: Because he told Jack that they don't have sausages.

S24: Why didn't Jack eat Hamburg steak?

C24: Because the steak was overcooked.

Üç sualdan sonuncusunda *“Jack pays the bill”* hərəkəti uydurulmuş hadisələr zənçirlərinin hər ikisinə daxil olur. Bu baş verərkən, suala cavab axtarışı zamanı biz sonuncu (bu yaxınlarda qurulmuş) zənçirlə arxaya doğru hərəkət edirik. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, “hesabın ödənilməsi” hadisəsi *“The waiter brings hot sausages”* və ya *“Jack eats Hamburg steak”* hadisələrindən daha çox ehtimala malikdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, əgər *“Jack pays the bill”* hadisənin baş verməməsi çox yüksək dərəcədə gözlənilməz görünərdi: Suallara cavab verərkən

təqribən aşağıdakı kimi səslənən prinsipi rəhbər tutmaq lazımdır: hadisə nə qədər gözlənilməz olarsa, onun baş verməsinin səbəbini kafi şəkildə izah etmək üçün daha çox informasiya tələb olunur. Buna görə də qoyulmuş suala cavab axtaran qurğu yalnız mülahizələrin interferensiya nöqtələrini deyil, həmçinin, subyekt tərəfindən qəbul edilmiş və irəli sürülmüş mülahizələrlə bağlı olan qərarları və onun mental və psixi vəziyyətlərindəki mümkün neqativ dəyişiklikləri də axtarır.

S25: Why didn't Jack pay the bill?

C25: John got angry, because the steak he had brought for him was overcooked, so he left the restaurant.

Sual-cavab tipli müxtəlif mətnlərin işlənmə səviyyələrində semantik təhlilin yerinə yetirilməsini nəzərdə tuturlar. Biz üç səviyyədə sosial kontekstdə, dilin işlənməsi səviyyələrində və yaddaşda informasiyanın axtarışında meydana çıxan bir sıra çətinlikləri nəzərdən keçirdik. Burada müzakirə edilən problemlər hekayələrin mətnlərini başa düşən və mətn üzrə suallara cavab verməklə özünün mətni qavramasını nümayiş etdirən hesablama sisteminin quraşdırılması zamanı yaranmışdır.

Müxtəlif kontekstlərdə ən müxtəlif suallara cavab vermək qabiliyyətini adətən insanın trivial bacarığına aid edirlər. Lakin biz bu qabiliyyəti və ya buna bənzər qabiliyyəti modelləşdirən intellektual hesablama maşını yaratmağa cəhd etdikdə dərhal anlamağa başlayırıq ki, həqiqətən bu bacarıq nə dərəcədə qeyri-trivialdır.

Mətnin dil cəhətdən işlənməsi məqsədlərindən biri yaxın gələcəkdə insanla azad dialoq apara biləcək kompüterin yaradılmasıdır. Bu məqsədə doğru hərəkət aşağıdakı vacib məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

1. Dünya haqda biliklərin böyük bir hissəsi yaddaşda elə təşkil olunmalıdır ki, zəruri olduqda yaddaşda bütün relevant informasiya asanlıqla tapılsın. Kompüterin təbii dili başa düşməsi və bu dildə mətni yaratması üçün, burada danışılanlar barədə müəyyən biliklər olmalıdır.

2. İnsanların dil vasitəsilə kommunikasiyası nəzəriyyəsi müəyyən tərzdə kompüterdə əks olunmalıdır. Kompüter dialoqda iştirak etməmişdən əvvəl bilməlidir ki, dialoq nə deməkdir.

Bu məsələlərdən birincisi, ümumiyyətlə, bütün suni intellekt sahəsi üçün əsas məsələ olmuşdur. Bu səbəbdən hal-hazırda yaddaşda dünya haqda biliklərin təşkili və yerləşdirilməsi problemi ilə çoxsaylı tədqiqatçılar məşğul olurlar [192, s.67]. İkinci məsələ, hələlik birinci məsələ qədər aktual deyildir, belə ki, onun bir nömrəli məsələyə çevrilməsi üçün hələ çox iş görülməlidir. Həmçinin, doğrudur ki, kifayət qədər ümumi sistem (ümumən “hekayələri qavrayan” sistem) bu sistemə tam dialoq nəzəriyyəsini daxil etmədən də qurula bilər. Hekayələri başa düşən və bütün suallara sanki sorğu sualı kimi verilmiş və biliyin nümayişi kontekstində onlara informativ cavab tələb olunan suallar kimi cavab verən ümumi sistemin qurulması informasiyanın təbii-dil işlənməsi sferasında olduqca heyrtləndirici nailiyyət olardı.

Bu cür ümumi sistem çərçivəsi daxilində suallara verilən cavablar insanların ünsiyyətində zəruri olaraq mövcud olan informasiyanın semantik cəhətdən işlənməsinin geniş sahəsinin öyrənilməsi üçün olduqca vacib və faydalı sahəni təşkil edir. Bilik sahələrinə məhdudiyyət qoymadan ən ümumi məzmunlu hekayələri təhlil etməklə biz bilavasitə dünya haqda biliklərin təşkil olunması probleminə yanaşırıq. Hekayələrə aid verilən bütün suallar çoxluğunu nəzərdən keçirərkən dilin işlənməsi və yaddaşda informasiyanın axtarışı səviyyələrində müxtəlif növ sorğu sualları ilə iş görmək lazım gəlir. Hekayələri başa düşən bu cür sistem kifayət qədər ümumi xarakterə malik olduğundan, ümid etmək olar ki, onun yaradılmasında müvəffəqiyyətlə istifadə edilmiş prinsiplər digər iri miqyaslı və perspektivli tədqiqatlarda da tətbiq edilə bilər.

2.5. Mətni anlamada komponentlərin rolu

Biz geniş mətnin yaranma prosesini, başqa sözlə desək, ilkin məqsəddən başlayaraq geniş nitq xəbərinə qədər mətnin keçdiyi yolu nəzərdən keçirdik. Bu prosesi, bizim göstərdiyimiz kimi, yaranacaq mətnin daxili mənasından başlamış geniş nitq mənalmasına qədər davam edən bir proses kimi nəzərdən keçirmək olar.

İndi biz mətnin anlaşılmasının koqnitiv təhlili, yəni daxil olan informasiyanın dekodlaşması prosesi üzərində dayanacağıq.

Bu proses xarici, geniş mətnin qəbul edilməsindən başlayır, daha sonra mətnin ümumi mənasının anlaşılmasına sonra isə - bu məlum alt mətninin anlaşılmasına keçir. Mətnin anlaşılması prosesinin təhlili koqnitiv dilçiliyin ən çətin və qəribə olsuda, ən az işlənmiş sahələrindən birisini təşkil edir.

Koqnitiv dilçilər mətnin mənasının anlaşılması və ya qəbul edilən mətnin dekodlama prosesinin təhlilinə müxtəlif cür yanaşırdılar. Bəzi müəlliflər mülahizə edirdilər ki, mətnin mənasının başa düşülməsi üçün əsaslı və geniş lüğətə malik olmaq, yəni, hər bir sözün mənasını, onun predmetə aidliyini, ümumiləşdirici funksiyasını başa düşmək və bu sözlərin bir-biri ilə birləşdiyi qrammatik qaydaları kifayət qədər dəqiq bilmək lazımdır [2, 150].

Beləliklə, bu nöqteyi-nəzərə görə, informasiyanın başa düşülməsi üçün həlledici şərt bir tərəfdən müvafiq anlayışlar dairəsinin mövcudluğu, digər tərəfdən isə dilin qrammatik qaydalarını dəqiq mənimsənilməsidir.

Hər iki göstərilmiş amil mətnin başa düşülməsi üçün tamamilə zəruri şərt kimi qəbul edilə bilər. Lakin, bu iki şərt çətin ki, mətnin mənasının aşkar edilməsi üçün kifayət olsun və bu mətnin hansı formada - şifahi və ya yazılı informasiya formasında olduğundan asılı deyildir.

Dinləyici (və ya oxucu) heç zaman öz qarşısına belə bir vəzifə qoymur ki, ayrı-ayrı sözləri və ya izolə edilmiş sözləri başa düşsün; bu proseslərin hər ikisi - ayrı-ayrı sözlərin və ya frazaların (yad olan, az tanış olan dildə verilən informasiyanın qavranılması zamanı xüsusilə aydın şəkildə əks edilən) başa düşülməsi - köməkçi əməliyyatlar rolunu oynayır və yalnız müəyyən hallarda xüsusi olaraq dərk edilmiş hərəkətlərə çevrilirlər.

Dinləyənin bu “pre-suppozisiya” ilə əlaqədar olan “strategiyasını” hesaba almaq və ona əsaslanmaq zərurəti, bir sıra müəlliflərin [2, 20, 26] rəyinə görə daxil olan xəbərin şifrinin açılması mexanizminin öyrənilməsi üçün əsas ilkin başlanğıc nöqtədir.

Mətnin anlaşılması üçün tamamilə zəruri olan ikinci şərt hər bir mətnin komponentinin əsasında duran və məlum emosional və ya məntiqi münasibət sistemlərini əks etdirən əsas, bazis semantik və ya alt sintaktik strukturlar barədə məlumatlardır. Bizim yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu şərt o hallarda xüsusilə aydın olaraq özünü biruzə verir

ki, alt sintaktik strukturlar xarici, üst strukturlardan fərqlənmiş olsun; bu halda həmin strukturların anlaşılmasının vacib şərti, onların daha sadə və bilavasitə anlaşılma üçün daha asan konstruksiyalara transformasiyasıdır.

Bu problemi nəzərdən keçirərkən, bir çox müəlliflər qeyd edirlər ki, *“mətnin hər bir tərkib hissəsinin tam anlaşılması yalnız qrammatik strukturlardan onların əsasında dayanan bazis-semantik və ya alt strukturlara keçid vasitəsilə təmin edilə bilər”* [152, s.592].

“Dilin üst qatı” ilə yanaşı “alt qatlarının” da mövcud olması barədə təsəvvürlərə əsaslanan psixoloq və dilçilər mətnin anlaşılması probleminin həllində əhəmiyyətli rol oynamışlar. Onlar bu problemin həlli istiqamətində xeyli iş görmüş və təklif edilən mətnin xarici strukturundan mətndə olan “altmətnə” və ya mənaya keçid prosesinin həlledici rolunu göstərmişlər.

Mətnin bilavasitə mənasını başa düşmək kifayət deyildir. Bu mənanın arxasında duran daxili mənanı ayırd etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, “mətndən” “altmətnə” mürəkkəb keçid prosesi zəruridir. Yəni, mətnin mərkəzi daxili mənasının nədən ibarət olduğunu ayırd etmək lazımdır. Yalnız bundan sonra mətndə təsvir edilən şəxslərin əməlləri arxasında duran motivlər aşkar olmuş edilə bilərlər.

Beləliklə, mətnin daxili mənası onun xarici mənasından fərqlənə bilər və deyilişin mənası və ya “altmətnin” tam anlaşılması məsələsi məhz bundan ibarətdir ki, mətnin yalnız xarici mənasının açılışından sonra üst mətndən abstraksiya yolu ilə dərinlikdə olan alt mətnə və beləliklə mətnin mənasına keçid həyata keçirilsin, daha sonra isə bu xəbərin əsasında duran motivə keçid baş versin.

Məhz elə bu müddəə belə bir faktı müəyyənləşdirir ki, mətn müxtəlif dərinliklə anlaşıla və ya “oxuna” bilər; mətnin oxunuşunun dərinliyi müxtəlif adamları, üst mənanın qavranılması tamlığından daha artıq dərəcədə bir-birindən fərqləndirə bilər.

Mətnin xarici mənasından onun dərinlikdə olan mənasına keçidin vacibliyi barədə müddəə ədəbiyyatçılara, aktyorlara, rejissyorlara yaxşı məlumdur və şübhəsiz ki, bu prosesin analizi koqnitiv dilçilikdə xüsusi yer tutmalıdır. Mətnin xarici mənasının anlaşılmasından “altmətnin” anlaşılmasına keçidin təhlili, koqnitiv proseslərin ən vacib (lakin ən az işlənmiş) bölmələrindən biridir.

İndi isə qəbul edilən mətnin anlaşılması üçün zəruri olan proseslərin hansı şərtlər daxilində baş verdiyini ardıcıl olaraq nəzərdən keçirməyə çalışaq.

Məlumdur ki, dinləyici və ya oxucu tərəfindən qəbul edilən hər bir mətn ayrı-ayrı sözlərin anlaşılmasından başlayır, daha sonra ayrı-ayrı frazaların anlaşılmasına, bundan sonra tam mətnin anlaşılmasına keçilir və beləliklə onun ümumi mənası yaranır. Lakin, bu ardıcılığı, koqnitiv olaraq baş verən ardıcillıq kimi başa düşmək lazımdır və artıq deyildi kimi, bu heç də o demək deyildir ki, mətnin faktiki olaraq başa düşülməsi məhz bu yolla gedir və sözdən frazaya və frazadan mətnə doğru ardıcıl keçiddən ibarətdir.

Mənanın dekodlanması prosesi və daha sonra mətnin mənasının anlaşılması həmişə müəyyən kontekstdə, tam məna parçalarının qavranılması ilə eyni zamanda baş verir. Bəzən ayrıca bir sözün başa düşülməsi tam məna parçalarının qavranılmasından sonra baş verir və sözün mövcud olduğu kontekst onun mənasını aşkar edir. Bu fakt onu göstərir ki, “söz-fraza-mətn-alt mətn” məntiqi ardıcılığı real, zamana görə ardıcıl baş verən psixoloji proseslər kimi anlaşılmalıdır.

Əvvəlcə mətnin anlaşılması prosesinin tərkib elementlərinin təhlilinə keçək və bir əsas olaraq onun tərkib hissələrinin indicə xatırladığımız məntiqi ardıcılığını götürək. Bu prosesdə ilkin mərhələ sözlərin anlaşılması mərhələsidir. Mətnin təşkil olunduğu ayrı-ayrı sözlərin mənasının başa düşülməsi, mətnin dekodlanmasının ilkin və göründüyü kimi ən sadə elementidir.

Məlumdur ki, hər bir söz çoxmənalı səciyyə daşıyır, yəni mənalar çoxluğuna malikdir. Buna görə də, onun predmetə aidliyini müəyyən etmək və sözün mənasını ayırd etmək üçün hər dəfə onun mənasını mümkün mənalar sırasından seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl müvafiq sözün daxil edildiyi kontekstlə müəyyən edilir.

Sözlərin omonimliyi faktı açıq omonimlik halları ilə məhdudlanmır. Bu cür sözlərin mənası kontekstdə tam müəyyənləşir.

Lakin, qapalı çoxmənalılıq da mövcuddur: bu faktı aşağıdakı nümunələrin təhlili zamanı asan görmək olar. Belə ki, “dəstək” sözü bir çox mənalara malikdir: qapı dəstəyi, kürsü dəstəyi və s. sifətlərdə də buna bənzər hal qeyd edilə bilər. Məsələn,

“sərin” sözü havaya və ya emosional münasibətə aid edilə bilər; “iti” sözü iynəyə, müzakirələrə və s. aid edilə bilər.

Bu cür çoxmənalılıq feillərdə də mövcuddur. Belə ki, “qaldırmaq” feili “əşyanı yerdən qaldırmaq”, “əlləri yuxarı qaldırmaq”, “sual qaldırmaq” və s. göstərə bilər; “bölüşdürmə” həm hissələrin bir-birindən ayrılmasını (“iki yerə bölüşdürmə”), həm də birliyi, razılığı göstərə bilər (“*Mən bu adamın fikirlərini bölüşdürürəm*”). Nəhayət, bu cür çoxmənalılıq köməkçi sözlərdə də görmək olar.

Tamamilə aşkardır ki, hər bir deyilişin başa düşülməsi üçün sözün bir çox mənaları içindən zəruri olan adekvat mənayı seçmə aktı zəruridir. Bu, həmçinin, sözün müvafiq kontekstə daxil edilməsi yolu ilə təmin edilir.

Lakin, sözün başa düşülməsi prosesi mümkün alternativdən zəruri olan mənanın seçilməsi ilə müəyyənləşdirilmir. Söz, həmçinin, ümumi kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalara malik ola bilər. Məsələn, “ləkə” sözü müxtəlif kontekstlərdə tamamilə müxtəlif mənalara malikdir: “*Günəşdə olan ləkə*”, “*köynəkdə olan yağ ləkəsi*”, “*ləyaqətdə ləkə*” və s. həmçinin “qocalıq” sözü müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif mənalar verir: “*şərəfli qocalıq*”, “*xəstəlik içində keçən qocalıq*”, “*qocalıqdan əyilmə*” və s.

Deməli, burada da, mətni qavramaq üçün sözün stabil predmet aidliyini və onların stabil mənasını bilmək kifayət deyildir: hər dəfə sözün müvafiq mənası seçilməlidir və nəhayət, yaranmış olan alternativdən lazım olan məna seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl, həm praktiki (situasiya xarakterli), həm də nitq konteksti ilə müəyyən edilir. Deyilişin tərkib hissələri kimi sözlərin anlaşılması prosesinin tam psixoloji təhlili üçün bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, sözün mənalarının müxtəlif semantik səviyyələri mövcuddur və mətni qavrayan şəxs hər dəfə sözün mənasının adekvat səviyyəsini seçməlidir. Bu adekvat səviyyə özü hərəkətli ola bilər. Sözün mənasının lazım olan səviyyəsinin seçilməsi, sözün mövcud olduğu kontekstlə tam müəyyən olunur. Məsələn, qidanın hazırlanması kontekstində “kömür” sözü ocaq qalanması vasitəsi mənasını verir; kimya elmi kontekstində isə “kömür” müəyyən quruluşa malik mürəkkəb kimyəvi maddədir, “Şəbəkə” sözü elmi kontekstdə “rabitə şəbəkəsi” (“neyron şəbəkəsi”, “münasibətlər şəbəkəsi”) və s. mənasını verir. Digər kontekstlərdə

bu söz başqa mənalara malik olur (“Elekirik şəbəkəsi”, tikinti və memarlıqda şəbəkə və s.)

Sözlərin və ya heç olmasa bir sözün mənasının qeyri-adekvat qavranılması bütün mətnin düzgün başa düşülməsinə gətirib çıxaracaqdır. Adekvat başa düşülmə sözün mənasının müvafiq səviyyədə seçilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, bəzi növdən olan psixi xəstəliklər zamanı sözün şəraitə müvafiq olan mənasının seçilməsi bacarığının pozulması məhz xəstəliyin əsas əlaməti olur və subyektə çatan informasiyanın adekvat başa düşülməsi üçün maneəyə çevrilir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, sözlərin həmişə dəyişməz və eyni mənaya malik olduğunu düşünmək çox böyük səhv olardı. Sözün mənası çoxqiymətli-dir və onun anlaşılması üçün həmin sözün predmetə aidliyi, konkret mənası bir çox alternativlər arasından seçilməlidir. Bu seçim həm sözün verilmiş olduğu kontekst, həm də xəbərin verildiyi şərait nəzərə alınmaqla yerinə yetirilə bilər. Sözün adekvat mənasının bu cür semantik seçimi mürəkkəb koqnitiv bir prosesdir və bu onun öyrənilməsi qəbul edilən xəbərin anlaşılması və dekodlanmasını müəyyən edən əsas mexanizmlərin açılmasına kömək edə bilər. Sözün mənasının açılması şərtlərini nəzərdən keçirək.

Sözün müvafiq mənasının mümkün alternativlər arasından seçilməsi prosesi bir sıra şərtlərlə müəyyənləşir. Bu şərtlərin üzərində daha ətraflı dayanmaq lazımdır.

Sözün mənasının adekvat seçilməsinə təsir edən birinci şərt həmin sözün dildə işlənilməsi tezliyidir. Bu isə öz növbəsində həmin sözün kontekstə qoşulması dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, əgər “qaldırmaq” sözü hər şeydən əvvəl cismi döşəmədən qaldırmaq və nadir hallarda “hər hansı məsələni qaldırmaq” mənasını verirsə, sözün birinci mənası ikinciyyə nisbətən daha ehtimallıdır və əksinə, sözün ikinci mənasının qavranılması üçün adi, ən çox istifadə edilən mənadan ilkin abstraksiya zəruri olur.

Sözlərin müxtəlif mənalalarının istifadə edilməsinin məhz bu qeyri-bərabər tezliyi müxtəlif peşə təcrübəsinə malik olan insanların sözlərinin başa düşülməsi zamanı yaranan çətinlikləri müəyyən edir.

Sözlərin adi mənası xarici dili öyrənən şəxs üçün o zaman çətinlik yarada bilər ki, sanki tanış olan, insanın praktik təcrübəsinə müvafiq olan və tez-tez rast gəlinən sözlər həmin şəxs tərəfindən qeyri-düzgün qavranılmış olsun.

Belə bir hadisəni nümunə kimi göstərmək olar ki, Amerikada yaşamağa başlamış olan bir şəxs uzun müddət ərzində “Melted coffee” söz birləşməsinə “üydülmüş kofe” kimi başa düşmüşdür və yalnız sonradan bilmişdir ki, “Molted” sözünün “üydülmüş” mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və kofeni istehsal edib buraxan firmanı göstərir.

Müxtəlif sözlərin gündəlik ünsiyyət prosesinə daxil edilməsi və sözün müəyyən mənalарının müxtəlif tezliklərdə müşahidəsi insan üçün məlum olmayan yeni sözlərin anlaşılması zamanı özünəməxsus çətinliklər yaradır; bu hallarda insan sözü “semantikləşdirir”, başqa sözlə desək, tanış sözlərin mənasına müvafiq olaraq, onların mənasını müəyyən etməyə çalışır. Belə ki, məsələn, Raxilina qeyd edir ki, sol yarımkürəsinin nitq zonalarında pozuntuları olan xəstə “mokraça” sözünün (az tezliklə işlənən, ona az məlum olan söz) mənasını təyin edərkən qərara gəlmişdir ki, bu söz “rasputiça” sözü ilə bənzərlik təşkil etməklə “nəm hava” deməkdir [77, s.143]. Sağlam insanda da az məlum olan sözlərin səhv semantikləşdirilməsi mümkündür. Az tanış olan sözlərin mənalарının daha tez-tez işlənən və adi sözlərlə müqayisədə səhv müəyyən edilməsi, daxilində xüsusi terminlər və ya kifayət qədər tanış olmayan sözlər olan mürəkkəb mətnin qavranılmasının mühüm xüsusiyyətidir.

Sözün lazım olan mənasının seçilməsini müəyyən edən ikinci və demək olar ki, əsas şərt nitq kontekstidir.

Bu faktor çoxmənalı sözlərin anlaşılması zamanı xüsusilə aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Belə ki, orkestrə aid olan kontekstdə “boru”, şübhəsiz ki, musiqi alətinə aiddir, lakin evin təsvirinə aid olan kontekstdə həmin söz labüd olaraq soba borusunu ifadə edən söz kimi qavranılır.

Qapalı çoxmənalılığın anlaşılması zamanı da bu cür hadisə baş verir. “Dəstək” sözünün necə başa düşülməsi (kreslonun dəstəyi, qapı dəstəyi və s.) bu sözün tətbiq edildiyi kontekstdən asılıdır. Bütün hallarda sözün mənasının başa düşülməsi heç də bilavasitə baş verən akt deyildir və sözün mənasının bir çox alternativlər içərisindən

seçilməsi həm bu sözün dildə tətbiq edildiyi tezlikdən, həm də nitq kontekstindən asılıdır.

Sözlərin mənasının lal-karlar tərəfindən anlaşılması xüsusi hal təşkil edir. Bu hallarda sözlərin mənaları, adətən sağlam uşağın sözlərin mənalarının dəyişkənliyini başa düşdüyü canlı nitq təması prosesində formalaşmır; lal-kar uşaq ayrı-ayrı sözlərin mənasını başqa yolla öyrənir. Əgər “qaldırmaq” sözü ona “əyilib yerdən hər hansı cismi qaldırmaq” mənasında verilmişdirsə, həmin sözün “əli qaldırmaq” kontekstində başa düşülməsi onun üçün çox çətin olur və ona izah edilməlidir ki, söz başqa bir mənada da işlədilə bilər.

Xarici dilin öyrənilməsinə kontekst nitqinin mənimsənilməsindən deyil, ayrı-ayrı sözlərin lüğət mənasının öyrənilməsindən başlanıldığı hallarda da buna oxşar vəziyyət yaranır. Dilin öyrənilməsinin bu yolu labüd olaraq bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Bunlar dilin öyrənilməsi metodu dəyişdirildiyi, nitq kontekstinin əsas götürüldüyü və yalnız ikinci növbədə izolə edilmiş sözlərin lüğət mənalarına müraciət edildiyi halda xeyli dərəcədə aradan qalxır. Xarici dilin mənimsənilməsi psixologiyası psixologiya elminin xüsusi, yaxşı işlənib-hazırlanmış bölməsidir və biz bu məsələ üzərində geniş dayanmayacağıq.

Beləliklə, qeyd olunduğu kimi sözün mənasının anlaşılması prosesi həmişə bir çox mümkün mənalardan birisinin seçilməsidir. Bu proses, sözün ümumi kontekstə olan münasibətinin təhlili, sözün səslənməsi və ya sözün digər mənasının işlənmə tezliyi və s. ilə əlaqədar onun səhv başa düşülməsinin aradan qaldırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Sözlərin mənalarının başa düşülməsindəki çətinliklər müəyyən patoloji vəziyyətlərdə yaranırlar ki, bu zaman sözün mənası ya adi mənaya qədər daralır, özgələşir, dif-fuzlaşır, ya da öz səslənməsinə görə yaxın sözlərin mənaları ilə qarışır və nəhayət səhv kontekstlərə qoşulurlar. Beləliklə, sözün mənasının çoxmənalılığı faktını nəzərə alınmaması və alternativlər çoxluğundan lazım olan mənanın seçilməsi zamanı kontekstin həlledici rolu mətnin anlaşılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirə bilər.

Bəs mətnin daha bir komponentinin - frazanın anlaşılması prosesində hansı çətinliklər meydana çıxır.

Bu prosesinin xüsusiyyətlərini ən yığcam bir tərzdə nəzərdən keçirək. “Gün çıxır”, “Külək əsir” ($S \rightarrow P$) tipli sadə frazaların başa düşülməsi və ya bir qədər mürəkkəb olan “Külək qapını açdı”, “Tələbələr yemək yeyir” ($S \rightarrow O \rightarrow P$) və ya hətta “Dünəndən əsan şiddətli külək qapını açdı”, “Fasiləyə çıxmış tələbələr yemək yeyir” kimi frazalar, “hadisənin kommunikasiyasını” əks etdirməklə Azərbaycan dilini bilən istənilən əcnəbi şəxs üçün elə bir çətinlik yaratmır. Bu onunla əlaqədardır ki, bu frazaların üst, sintaktik strukturu onların alt sintaktik strukturundan fərqlənir, frazada əks etdirilmiş hadisələrin qaydası isə frazada tətbiq edilmiş sözlərin qaydasına müvafiqdir.

Frazaların mənasının qavranılması zamanı müəyyən çətinliklər o zaman meydana çıxır ki, üst sintaktik struktur onun alt strukturundan fərqlənsin. Bu hallarda sözün mənasının başa düşülməsi üçün üst sintaktik strukturun dərinlikdə olan məntiqi sintaktik struktura keçid ilə əlaqədar olan məlum transformasiya tələb edilir.

Bizim artıq dediyimiz kimi, “Uşaq alma təklif etdi” və “Uşaq alma xahiş etdi” frazaları eyni üst strukturda olmaqla müxtəlif dərinlik, məntiqi sintaktik strukturlara malikdirlər.

Birinci halda, “Uşaq alma təklif etdi” (frazasında, hadisələrin qaydası sözlərin qaydasına müvafiqdir ($S \rightarrow O \rightarrow P$)).

İkinci halda (“Uşaq alma xahiş etdi”), vəziyyət bir qədər mürəkkəbdir və bu fraza o deməkdir ki, uşaq xahiş etmişdir ki, adı göstərilməyən hər hansı bir şəxs ona alma versin. Bu halda hadisələrin baş vermə qaydası əks xarakter daşıyır və transformasiya tələb edən bir proses kimi nəzərdən keçirilməlidir: Bu frazanın başa düşülməsi nəzərdə tutulan, məntiqi mübtədanın ayrıca olaraq göstərilməsini tələb edir. Məhz bu səbəbə görə, birinci fraza (“Uşaq alma təklif etmişdir”) balaca uşaqlar tərəfindən səhsiz başa düşülür, Lakin, “Uşaq alma xahiş etdi” kimi frazaya müvafiq olan istiqamətlənmiş hərəkətlər yalnız yuxarı yaşlı uşaqlar tərəfindən düzgün anlaşılır.

Beləliklə, alt sintaktik strukturunun üst sintaktik struktura müvafiq olmadığı və əlavə transformasiya tələb edən frazaların başa düşülməsi daha sadə frazaların başa düşülməsi prosesinə nisbətən daha çətinliklə baş verir.

Çoxmənalı frazaların və mürəkkəb idarəetmə sistemini ifadə edən mürəkkəb sözləmlərin anlaşılması zamanı müəyyən çətinliklər yaranır. Münasibətlərin kommunikasiyasını əks etdirən frazalarda qrammatik vasitələrin kifayət qədər mürəkkəb olan formalarından istifadə edilir. Belə ki, “Atanın qardaşı” kimi münasibətləri əks etdirən hətta ən sadə konstruksiya belə, əgər dinləyici onları sadəcə olaraq iki obrazın göstərilməsi kimi başa düşürsə (“Ata + qardaş”), başa düşülmə üçün müəyyən çətinliklər yaradacaqdır. Bu cür konstruksiyaların hər bir hissəsinin bu cür bilavasitə “maddi”, əyani qavranılması onların “münasibətlərin kommunikasiyası” kimi qavranılmasına maneçilik törədir.

Münasibətlərin kommunikasiyası daha mürəkkəb quruluşlu qrammatik strukturların köməyi ilə ötürüldüyü halda və münasibətləri əks etdirən mürəkkəb, konstruksiya alt - sintaktik struktura məlum konfliktə qədəm qoyduğu hallarda qavramada daha böyük çətinliklər yaranır. Məhz bu hallarda, münasibətləri əks etdirən mürəkkəb qrammatik konstruksiyaların anlaşılması üçün bir sıra əlavə üsullar tələb edilir. Bu üsullardan bəziləri qrammatik strukturların transformasiyası ilə əlaqədardır və üst-qrammatik strukturun alt-sintaktik strukturuna müvafiq formaya gətirilməsinə və bununla da, frazanın qavranılma üçün daha da asanlaşdırılmasına istiqamətlənmiş olur.

Bu cür üsullara xarici nitq dayaqları şəklində çıxış edən semantik vasitələrin istifadə edilməsi də aiddir. Bu xarici köməkçi dayaqlar yalnız sonrakı mərhələlərdə aşkarlanır və qrammatik cəhətdən mürəkkəb frazanın qavranılmasına imkan yaradır. Bu mərhələdə transformasiya elə tez və asan baş verir ki, bu zaman mürəkkəb qrammatik konstruksiyaların qavranılması və ya dekodlanması prosesi səhv olaraq “bilavasitə” başadüşmə kimi qiymətləndirilə bilər.

İndi isə münasibətləri əks etdirən və qavrama üçün ən çox çətinlik yaradan qrammatik konstruksiyası tiplərini və bu çətinliklərin aradan qaldırılma üsullarını göstərən bəzi nümunələr üzərində dayanaq. Bu üsulları təhlil edərkən, biz kommunikasiyasını əks etdirən konstruksiyalara müraciət edəcəyik; lakin, bu dəfə onların qavranılması zamanı yaranan çətinliklərin təhlili mövqeyindən onlara yanaşacağıq.

Kommunikasiyanı əks etdirən və qavramada çətinliklər yaradan bu cür konstruksiyaların bir növü kimi flektiv konstruksiyalar istifadə edilə bilər. Təhlil üçün bəlkə də

ən asan olan model artıq yuxarıda nəzərdən keçirilmiş, qavrama prosesini çətinləşdirən və bəzi xüsusiyyətlərə malik olan yiyəlik atributiv halı konstruksiyasıdır. Yuxarıda göstərilmiş geriyə dönə bilən “Atanın qardaşı” və ya “Qardaşın atası” kimi konstruksiyaları nümunə göstərmək olar.

Bu konstruksiyanın, qavranılması üçün birinci şərt hər iki adın maddi mənasından uzaqlaşmaqla belə bir faktın qavranılmasından ibarətdir ki, söhbət bir şəxsdən gedir və bu şəxs iki ismin münasibəti vasitəsilə əks etdirilmişdir. Daha sonra, sifət mənasını verən, yiyəlik halında olan adın vəziyyəti ilə əlaqədar olan çətinlikləri aradan qaldırmaq lazımdır.

Bəzən bu proses də konstruksiyanın qavranılması üçün kifayət etmir və bu məqsədlə xarici amillərdən istifadə zəruri olur. Məsələn, deyilişin əsas subyektini ayırmaq və ikinci sözün yalnız nisbi, atributiv mənaya malik olduğunu göstərmək üçün göstərici əvəzlik istifadə edilə bilər. Bu cür xarici amillər danışığ dilində istifadə olunur. Məsələn, “Atanın qardaşı” ifadəsi “Mənim atanın qardaşı”, “Sənin Atanın qardaşı” kimi ifadələrlə əvəz edilir. Bu isə konstruksiyanın qavranılmasını asanlaşdırır. Buna bənzər olan çətinliklər, həmçinin elə konstruksiyaların qavranılması zamanı yaranır ki, burada elementlərin bir-birinə olan münasibətini göstərən fleksiylar dəyişməz qalır və konstruksiyanın bütün mənası yalnız istifadə edilmiş sözlərin qaydasından asılı olur. Bu cür konstruksiyalara “Paltar divara dəydi” və “Divar paltara dəydi” tipli konstruksiyalar aiddirlər. Bu halda, dinləyici qrammatikadan xaric heç bir üsula malik olmur ki, mətnin ayrı-ayrı elementləri arasındakı münasibəti ayırd etsin. Yeganə vasitə yalnız bütün konstruksiyada bu və ya digər sözün mövqeyi və həmin konstruksiyanın işləndiyi kontekstin nəzərə alınmasıdır. Əvəzlik, vurğu, pauza və s. daxil edilməsi ilə əlavə xarici amillər həmin konstruksiyalarda qavramanın asanlaşdırılması üçün vacib rol oynaya bilmirlər. Bu cür konstruksiyaların mənasını başa düşmək üçün, qrammatik konstruksiyanı genişləndirmək və daxili köməkçi obraz yaratmaq lazımdır. Məsələn, “Uşaq otaqdan çıxırdı və onun paltarı divara dəydi” və ya “Uşaq koridorda gedirdi və koridorun divarı uşağın paltarına dəydi”.

Genişləndirilmiş cümlə konstruksiyada olan çətinlikləri aradan qaldıra bilər. Yer zərfliyi ilə işlənən mürəkkəb konstruksiyaların qavranılması zamanı buna bənzər olan

çətinliklər daha çox yaranır. Bu cür konstruksiyalara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: “Kvadrat altında dairə” və “Dairə altında kvadrat”. Bu cür konstruksiyaların mənasının dərhal başa düşülməsi çətin olur və bu konstruksiyaların anlaşılmasını sadələşdirmək üçün müxtəlif dərəcədə genişliyi olan bir sıra əlavə transformasiyalardan istifadə etmək lazımdır. Bəzi hallarda konstruksiya ikiye bölünür və əlavə sözlər daxil edilir: “Dairə, bu dairənin altında isə x işarəsi”. Digər hallarda isə daha geniş transformasiyalardan istifadə edilir. Buna misal olaraq, semantik afaziyası olan xəstələrin istifadə etdiyi transformasiyanı göstərmək olar. Bu transformasiyalar, eyni zamanda, bu cür xəstələrin bərpa təhsili zamanı tətbiq edilən proqramlardır.

Bu cür hallarda söyləm və ya konstruksiyanın müəyyən çətinlik doğuran hər bir elementi transformasiya edilir, nisbətən mütləqə çevrilir.

Əlaqələndirici konstruksiyalar və ya “hansı ki”, “kim ki”, “harada ki” və s. köməkçi sözləri ilə işlənən konstruksiyalar qavranılma üçün müəyyən çətinlik törədir. Bu cür konstruksiyaların sadə formaları, məsələn, “O qəzet, hansını ki, mən səhər oxuyurdum” (mənim səhər oxuduğum qəzet) asan başa düşülür, belə ki, bu konstruksiyalarda üst sintaktik strukturun alt strukturu ilə konflikt yoxdur və bu cür konstruksiyalar dönməz səciyyə daşıyırlar. Məsələn, “Qəzet oxuyan adam” demək olar, lakin “Adam oxuyan qəzet” demək olmaz.

Qeyri-tam dönərliliklə xarakterizə edilən digər konstruksiyalar qavrama üçün müəyyən çətinliklər yarada bilər. Məsələn. “Saçlarına sığal verən qız” konstruksiyasını “qıza gözəllik verən saçlar” kimi dəyişdirmək olar; bu ifadə o zaman mümkündür ki, “sığal vermək” feili şərti mənada - yaraşır vermə mənasında işlədilmiş olsun.

“Hansı ki” tipli əlaqələndiricilərdən istifadə edən konstruksiya çox məna verdiyi halda qavrama üçün çətinlik yaranır; bu halda “hansı ki” əlaqələndirici sözünün hansı cümlə üzvünə aid olduğunu dəqiqləşdirmək üçün əlavə əməliyyatların aparılması zəruridir. Bu müddəanı əks etdirən belə bir nümunəyə baxaq: “*Şairin rəssam tərəfindən çəkilmiş şəkli, hansında ki, onun nişanlısı əks edilmişdir*”. Bu nümunədə əlaqələndirici konstruksiya “hansı ki” ikili məna daşıyır. Onu belə başa düşmək olar ki: “Rəssam şairin şəklini çəkmişdir və bu şəkildə şairin də nişanlısı əks edilmişdir” və

ya həmin nümunə belə başa düşülə bilər: “rəssam şairin şəklini çəkmişdir və bu şəkildə rəssamın nişanlısı da əks edilmişdir”.

Distant konstruksiyalarda bu göstərilmiş çətinliklər (xüsusilə, də əgər bu distant konstruksiyalar öz tərkibində çoxluq münasibətlərinə malikdirsə) daha da artır.

Münasibətlərin çoxluq iyerarxiyasına malik olan distant konstruksiyaların qavranılması zamanı da müəyyən çətinliklər yaranır. Vaxtilə C.Miller tərəfindən təklif edilmiş nümunə klassik nümunədir: “*Rəssamın çəkdiyi şəkil, hansını ki, kolleksionerə satmışdır, hansı ki, incəsənət əsərlərini yığırdı, hansı ki, bu yaxınlarda ölmüşdür, sərgidə mükafat almışdır*”. Və ya: “*Sədr məzuniyyətə getdi, hansını ki, ona onun naziri vermişdi, hansı ki institutun direktoru təyin edilmişdi, hansı ki, xüsusi qərarla yenidən yaradılmışdı, hansını ki, nazirlik qəbul etmişdi və bu barədə heç nə bilmirdi*” [184, 336].

Yuxarıda göstərilmiş hər iki konstruksiyada, iyerarxik təbəçilik konstruksiyasının mənasına görə yaxın olan elementlərinin distant yerləşməsi ilə müşayiət edilir. Bu cür konstruksiyaların qavranılması bir sıra transformasiyaları, bir-birindən uzaq dayanan elementlərin yaxınlaşdırılmasını, izolə edilmiş cümlələrin seçilməsini və onların əlaqələndirilməsini tələb edir.

İndi isə dilçilikdə daha tam miqyasda işlənib-hazırlanmış müqayisəli konstruksiyaların anlaşılması və ya dekodlanması prosesinin təhlilinə keçək.

Artıq deyildiyi kimi, müqayisəli konstruksiyalar “münasibətlər kommunikasiyasının” tipik nümunələridir. Onlar predmet və ya şəxslər deyil, onlar arasındakı münasibətlər haqqında məlumat daşıyırlar. Bu konstruksiyaların sadə formalarına aşağıda göstərilən tiptən olan frazaları nümunə göstərmək ular: “*Oğlan qızdan güclüdür*” və ya “*Qız oğlandan ağıdır*”. Bu cür sadə formalar asanlıqla qavranılır. Koqnitiv dilçilərin göstərdiyi kimi, bu cür konstruksiyaların dekodlanması üçün zəruri olan proqrama aşağıdakılar daxildir: 1) elementlərdən birinin ilkin (ehtimal edilən) mənasının seçilməsi (“*Qız həmçininin güclüdür*”), 2) bu ilkin məna ilə ikinci mənanın əlaqələndirilməsi (“*Lakin oğlan daha güclüdür*”), 3) sintez (“*Oğlan qızdan daha güclüdür*”); və ya 1) “*Oğlan, həmçininin ağıdır*”, 2) “*Qız daha ağıdır*” və, deməli, 3) “*Qız oğlandan daha ağıdır*”. Beləliklə, bu nisbi konstruksiyaları dekodlamaq üçün cümlənin daxili köməkçi

transformasiyası, münasibətləri əks etdirən ardıcıl müddələrin geniş zəncirinə çevrilməli olur.

Öz tərkibinə müxtəlif əlamətlərə görə müqayisəni daxil edən üçqat müqayisə konstruksiyalarının dekodlanması prosesi xüsusi çətinlik varadır. Bu cür konstruksiyaların şairinin açılması o dərəcədə mürəkkəbdir ki, onlardan Birnenin təklifi ilə intellektual proseslərin təhlili üçün xüsusi sınaq kimi istifadə edilməyə başlamışlar [116, s.33].

Qavranılması çətin olan qrammatik konstruksiyaların strukturunu müzakirə edərkən, biz öz tərkibinə semantik inversiyayı daxil edən konstruksiyalar üzərində artıq dayanmışdıq. Bu cür konstruksiyalara tipik nümunə olaraq tərkibində ikiqat inkar olan konstruksiyalar məsələn, artıq yuxarıda göstərilmiş *“Mən qaydalara tabe olmamağa adət etməmişəm”* konstruksiyasını göstərmək olar.

İkiqat inkar yalnız bu iki inkarın bir təsdiqə transformasiyası şərti daxilində anlaşıla bilər (*“Mən qaydalara tabe olmamağa adət etməmişəm”*, *“Mən qaydalara tabe olmağa adət etmişəm” deməkdir*). *“O, sinifdə təvazökarlığa görə axırıncı idi”* tipli konstruksiya da öz tipinə görə yuxarıda göstərilən konstruksiyaya oxşardır. *“Təvazökarlığa görə axırıncı”* ifadəsi *“özündənrazılıq üzrə birinci”* deməkdir və bu cür konstruksiyaların anlaşılması, həmçinin, iki mənfi qiymətin bir müsbət ilə əvəz edilməsi ilə yerinə yetirilən transformasiyanı tələb edir.

Bu cür konstruksiyaların qavranılmasının mürəkkəbliyi bilavasitə, impulsiv yaranan mühakimədən uzaqlaşmaq və əqli inversiyayı həyata keçirmək, yəni ikiqat inkarı bir müsbət mühakiməyə çevirmək və ya mənfi xarakteristikanı müsbətə çevirmək zərurəti ilə əlaqədardır. Lakin, əqli proseslərin avtomatlaşdırılması zamanı bu cür konstruksiyaların anlaşılması prosesi çox tez baş verir. Bir çox halda, azacıq yorğunluq, normal vəziyyətdən kənarlaşma və s. zamanı bu cür konstruksiyaların qavranılması çətinləşir və yalnız köməkçi vasitələrə müraciət edildiyi halda bu çətinlik aradan qalxır.

III FƏSİL

İNGİLİS DİLİ MƏTNLƏRİNDƏ MƏNA YARADAN AMİLLƏR

3.1. İngilis dili mətnlərində məna yaradan koqnitiv metaforalar

Mətnin, xüsusilə də bədii mətnin, qurulmasında fəal iştirak edən vasitələrdən biri kimi metaforalar mədəni-koqnitiv freymə daxildir. Bu əlamətin linqvo-koqnitiv vahid kimi şərh olunması üçün dilçilikdə söylənilən nəzəriyyələri, eləcə də metafora ilə bağlı modelləri nəzərdən keçirməyi lazım bilirik. Metaforaların bu istiqamətdə öyrənilməsi XX əsrin 80-90-cı illərinə aiddir və C.Lakof, M.Consonun [173] adı ilə bağlıdır. Dilçilikdə onların bu nəzəriyyəsi metaforalar barədə diskreptor nəzəriyyə adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforikləşmə iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Onlardan biri “mənbə”nin koqnitiv strukturu, ikincisi isə “məqsəd”in strukturudur. Metaforikləşmə prosesində bir sıra məqsəd sahəsi mənbə bazası əsasında qurulur, yəni metaforik proyeksiya baş verir. Mənbə quruluşunun məqsəd quruluşunda təkrarı invariantlıq hipotezi adlanır. F.Devis qeyd edir ki, C.Lakof ayrı-ayrı məqsəd sahələrinin əsas xüsusiyyətlərini cümlə və mətnlər səviyyəsində öyrənirdi [146, s. 501].

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək istərdik ki, metaforikləşmədə məqsəd sahəsi ilə mənbə sahəsi bir-birindən tamamilə fərqlənir, ekvivalent deyildir. Məqsəd sahəsi konkretlik, aydınlıq və bilik baxımından tam aydın deyil. Bununla bağlı C.Lakof qeyd edir ki, metaforalar bizə təbiəti etibarilə daha konkret terminlərlə ifadə olunan mücərrəd mənanı başa düşməyə imkan verir. Bu ideya onun metaforik proyeksiyanın bir istiqamətliliyi ilə bağlı tezislərində öz əksini tapmışdır. Vaxtilə onun bu ideyası güclü tənqiddə məruz qalmışdı [172, s. 45].

Metaforaların mənbə sahəsi koqnitiv nəzəriyyədə ümumiləşmiş şəkildə insanın həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Mənbənin bilik sahəsi obrazlar sxemi şəklində təşkil olunmuşdur. Bu, insanla təbiətin bir-birinə daim fiziki təsiri dairəsində yaranan nisbətən sadə koqnitiv quruluşdur [172, s. 54].

Müəyyən cəmiyyətin dil və mədəniyyət ənənəsi əsasında qeyd olunan mənbə sahəsi ilə məqsəd sahəsi arasındakı sabit uyğunluq konseptual metafora adlanır [172, s.56]. Qərb mədəniyyətində konseptual metaforalar kifayət qədər çoxdur (məsələn: time is money (vaxt puldur); life is travelling (həyat bir səyahətdir) və s.). Konseptual metaforalar daha global məzmunlu koherent konseptual strukturlar yarada bilər ki, bu koqnitiv modellər adlanır. Koqnitiv model koqnitiv psixologiyada gəşətlənn (alman

dilində *gestalt* - şəxsiyyət, obraz, struktur, XX əsrdə meydana çıxmış psixologiya ilə bağlı termindir) xüsusiyyətlərini xatırladan sırf psixoloji və koqnitiv kateqoriya adlanır [199, s.540].

Metaforanın diskreptor nəzəriyyəsində metaforik proyeksiya mənbə sahəsi elementlərinin məqsəd sahəsində funksionallığı özündə əks etdirir. Mənbə sahəsi ötürmə, daha doğrusu, çıxış sahəsidir, istinad nöqtəsidir, məqsəd obyektinə isə gəlib çatma sahəsidir. Beləliklə, bu iki amilin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında köhnəlmiş, hətta metaforalardan çıxmaq üzrə olan əlamətlərdən tutmuş, yeni yaranan funksional vahidlərə - metaforalara qədər cəmiyyətin mədəni həyatında möhkəm yer tutan, onun şüurunda mədəni freym kimi özünə yer tapan freymilər meydana gəlir [65, s.135].

Qeyd edək ki, metaforalarda göndəriş sahəsi ilə təyin olunmuş sahələr mürəkkəblik baxımından müəyyən məhdudiyyətlərə malik deyil [10, s.59]. Əgər elementlər öz-özlüyündə mürəkkəb olarsa, aydın məsələdir ki, metaforik proyeksiya alınmaz. Məsələn “qanun müharibəsi”. Bu metaforada mənbə - “müharibə”dir, onun təyin sahəsi isə “qanun”dur. Müharibə ilə qanun iki konseptual sahə kimi kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir. Bu tipli metaforalarda, müvafiq sahələrin daxilində hansı elementlərin metaforik proyeksiya yaratdığını söyləmək çətindir. Metaforalarda belə bir qeyri-müəyyənlik ona gətirib çıxarır ki, qeyd olunan hallarda göndərilmə və daxilolma sahələri birmənalı mənalar toplusunu vermir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, metaforaların əsasında metaforik proyeksiya durur. Bu zaman diskret dil işarələri ilə qeyri-diskretlərin yaranma xüsusiyyəti aşkar olur. Məhz metaforaların qeyri-diskretliyi sonsuz sayda nəticələr yaradır. Biz öz həyat təcrübəmizdə çox şeyin metaforik şəkildə ifadəsini müşahidə edirik, diqqətlə fikirləşdikdə görürük ki, onlar saysız-hesabsızdır. Sonra duyuruq ki, sözlə qeyd olunan mənərə arasında ekvivalent mübadilə vardır [188, s. 462].

Bədii diskurs və metafora anlayışlarından danışarkən, dilçilik nəzəriyyəsində metaforik proyeksiyanın paradiqmatik və sintaqmatik modelindən bəhs olunur. Paradiqmatik modeldə mənbənin çoxluğu formal obyekt kimi nəzərdə tutula bilər. Sintaqmatik paradiqmada isə, hər bir əksölünmə obyektinə siqnifikativ və denotativ diskreptorlardan ibarət olur. Paradiqmatikada hər diskreptor gizli formada olur, lakin

ünsiyyət zamanı bilik quruluşuna müvafiq olaraq onu bərpa etmək olur. Məsələn, “*cold war*” (*soyuq müharibə*). Bu cütlükdə siqnikativ diskreptor “*cold*” (*soyuq*), denotativ diskreptor isə “*war*” (*müharibə*) hesab olunur. Bunların hər ikisi bütövlükdə mükəmməl ifadə və məzmun quruluşu yaradır. Müharibələrin çoxluğu formal bir obyekt kimi mövcuddur, söhbət isə ümumi müharibə - dinamika ilə bağlıdır. Deməli, çoxluq denotativ diskreptora aid olub, metaforaların sintaqmatik və paradiqmatik modelini yaradır. Məsələn, “*army, military operation*” (*ordu, hərbi əməliyyat*) məzmunu ilə bağlı siqnikativ diskreptor “*war*” metafora modelini yaradır.

Bədii mətnlərdə işlənən metaforalar müxtəlif modellərə aid ola bilər. Məsələn: güclü model; zəif model; qarışıq model.

Güclü metafora modelində predmetlərdəki oxşarlıq ümumi diskreptorlar arasındakı paradiqmatik əlaqə mövcud olur.

Əgər nəticə etibarilə oxşarlıq varsa, lakin paradiqmatik əlaqə yoxdursa bu zaman zəif metafora yaranır. Məsələn, çoxlu sayda müharibə və idman zəif metafora modeli vardır:

The leaders, the generals, of course, they didn't call it a retreat, they called it a redeployment [161, p.46]. (Liderlər, generallar, əlbəttə ki, onlar bunu geri çəkilmək kimi qələmə vermədilər, onlar bunu cəbhə boyu qüvvələrin yenidən cəmləşdirilməsi adlandırdılar).

“Müharibə” konsepti “retreat” (geri çəkilmə) və “redemption” (yenidən qüvvələrin cəmləşdirilməsi) zəif metaforaları ilə əvəzlənmişdir.

Qarışıq model isə həm güclü, həm də zəif metafora yarada bilər. Məsələn, “*war*”, “*fight*”, “*life*”.

The war is not over everywhere, she was told. The war is over. This war is over. The war here. She was told it would be like desertion. I will stay here. She was warned of the uncleared mines, lack of water and food. She came upstairs to the burned man, the English patient, and told him she would stay as well [161, p.41-42]. (Ona dedilər ki, müharibə hələ heç də, hər yerdə sona yetməyib. Müharibə başa çatıb. Bu müharibə başa çatıb. Buradakı müharibə başa çatıb. Ona deyildi ki, bu fərariyyət kimi qələmə veriləcəkdir. Mən burada qalacağam. Onu hələ də təmizlənməmiş minaların

olmasından, suyun və qidanın çatışmamasından xəbərdar etmişdilər. O, yuxarı mərtəbədəki yanmış adamın, ingiltərəli xəstənin yanına gəldi və ona dedi ki, onun özü də onun yanında qalacaq).

C. Lakof və M. Conson metaforanı ixtisar olunmuş müqayisə adlandırmışlar [173, s.455]. Metaforaların indiki inkişaf səviyyəsində bunlar arasındakı oxşar cəhətlər və mahiyyət etibarilə yaxınlıq yuxarıda deyilən faktları tam təsdiq edir. Adətən, məcaz kimi, müqayisələrdə *as...as* (necə varsa eləcə də), *like* (elə olduğu kimi), *as if* (elə bil ki necə varsa eləcə də), *of course* (əlbəttə) və s. elementlərdən istifadə olunur. Həmin elementləri bədii diskursda nəzərdə tutulmuş mənaya xələl gəlməklə ixtisar etmək olur. İş ondadır ki, ixtisar zamanı təkcə formal sadələşmə deyil, məzmun da öz bədii obrazlılığında xüsusi dəyişikliyə uğrayır. Bu da ifadə lakonikliyi və məzmunun ifadə dolğunluğu ilə bağlıdır. Bədii mətnlərdə işlədilən metaforalara müraciət edək:

He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength nor what he could do if he made his run. If I were him I would put in everything now and go until something broke. But, thank God, they are not as intelligent as we who kill them: although they are more noble and more able [162, p.49]. (O, elə- belə adam deyil və mən onu inandırmalıyam, deyə o düşünürdü. Mən heç vaxt imkan verməməliyəm ki, o, nə özünün gücünü, nə də bir iş görmək fikrinə düşsə nəyə qadir olduğunu öyrənsin. Onun yerində olsaydım indi hər şeyi ortalığa qoyardım və işdən bir iş çıxmamış çıxıb gedərdim. Lakin Allaha şükür olsun ki, onlar bizi qədər, o kəslər ki, onları öldürür, dərrakəli deyillər: baxmayaraq ki, onlar daha alicənab və daha qadir adamlardır).

But beside the missionary the only white man who lived on Baru was Ginger Ted, and he, of course, was a disgrace to civilization [180, p.18]. (Lakin missionerin yanında dayanan və Baru-da yaşayan yeganə ağ adam Cincer Ted idi və o da əlbəttə ki, sivilizasiya üçün bir rüsvayçılıq nümunəsi idi).

Verilmiş müqayisə *fish* ilə *we* (human) və ya *Ginger Ted* ilə *disgrace to civilization* arasında aparılır. Ancaq *Ginger Ted was a disgrace to civilization* deməklə *of course* hissəsini ixtisar etmək olur və buradan lakoniklik yaranır. Ancaq müqayisə predmetləri olduğu kimi qalır və metaforanın əsasını təşkil edir. Beləliklə, nəticədə

müqayisə modeli ilə metafora modeli arasında fərq yaranır, çünki müqayisənin əsasında tutuşdurma, müqayisə durursa, metaforalarda müqayisə sanki gizli qalır, məna köçürülməsi ön plana keçir. Deməli, söhbət təkcə ixtisardan getmir, ixtisar nəticəsində yaranan modeldən gedir. Ona görə də metafora bənzətmədən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Metafora obyektiv reallığın dərk edilməsi, onun adlandırılması, bədii obrazın yaradılması və mənanın törəməsi üsullarından biridir. Onlar koqnitiv, nominativ, bədii və fikir yaradıcısı funksiyasına malikdir. Metaforik üsulla müxtəlif siniflərə malik obyektlər yaxınlaşır. Xüsusilə poetik metaforalarda məzmunca uzaq olan obyektlər sinfinin yaxınlaşması daha ciddi hiss olunur. Metaforikləşmə zamanı iki obyektlər sinfi və onların əlamətləri iştirak edir. Burada obrazlılığı yaradan isə obyekt və ya subyektin fərdi əlamətlərinin digər varlıqlar sinfinin üzərinə köçürülməsindən ibarətdir, yəni obyektin üzərinə ona aid olmayan başqa keyfiyyət köçürülür və reallıq içərisində qeyri-reallıq yaranır.

Metaforaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların nominativliyə malik olduğundan ləqəblər bu yolla yaranır. Məsələn, E.Heminqveyin məşhur “The old man and the sea” (Qoca və dəniz) əsərinin adı və yaxud M.Ondaatjinin məşhur romanının adı “The English Patient” (İngilis pasienti) və s. leksikada bu üsulla yaranan söz yaradıcılığı texniki üsul adlanır.

Bəzən başqa predmetlərə aid əlamətlər insanların üzərinə köçürülməklə bəzi sifətlər ritorik mühitə daxil olur, yəni onlar sifətlik anlayışından uzaqlaşaraq nominativ mənanı daşıyır. Məsələn: *Artson was too acute to wonder [186, p.106]. (Artsonu təəccübləndirmək elə də asan iş deyildi).*

Və yaxud:

Oh, she was sweet, Harry![130, p.77]. (Hari, o (qız) çox sevimli bir qız idi!)

Ümumilikdə, metaforikləşmə zamanı əlamət köçürülməsi insan - təbiət, təbiət-insan və s. modelləri üzrə baş verir. Məsələn:

I wish I was the fish, he thought, with every thing he has against only my will and my intelligence [162, p.79]. (O özünün iradəsi və zəkasına yönəlmiş nə varsa hamısının əksinə düşündü ki, kaş o, balıq olaydı).

Burada metoforik model məhz məna köçürmələri əsasında formalaşmışdır.

Metaforalar istiqamətinə görə, konkretdən mücərrədə doğru yönələ bilər (hot line, brilliant idea (qaynar xətt, parlaq ideya) və s.).

Əlamət metaforaları “görünməyən dünyanı” ifadə edən sözləri formalaşdırır. Söhbət ona görə görünməyən dünyadan gedir ki, metaforalar xəyalən başqa əlamətlə real predmeti, yəni predmetə aid olmayan əlaməti xəyalən real predmetlə bağlayır. Hər bir subyektdə metaforik düşüncə onun həyatı duymaq həssaslığından, bunun üçün onda olan elmi-mədəni bilgilərdən asılıdır. Bu zaman assosiasiyalar metafora müstəvisinə çıxarılmış komponentlərdən də asılı olur. Məsələn, bright personality. Parlaqlıq hər hansı əşyanın xüsusi əlaməti olub, işıqlılıq, cəlbedicilik, aydınlığı özündə birləşdirir. İnsan anlayışı müstəvisinə onu çıxartdıqda, artıq o, insan amili ilə bağlanmaqla əsl dəyərli insan anlayışını yaradır. Deməli, metaforalar təkcə məzmunun köçürülməsi deyil, metafora müstəvisinə çıxarılarəkən əlamət, keyfiyyət və s. məzmunlu sözlərin yeni mühitdə, yeni situasiyada yenidən dəyərləndirilməsidir.

Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, metaforalar qneseoloji funksiya yerinə yetirir, onların əsasında “oxşarlıq” anlayışı durur. “Oxşarlıq” həm mücərrəd, həm də real xarakter daşıyır. Bu zaman predmetlər arasında semantik yaxınlaşma istiqaməti meydana çıxır.

Bəzən metaforalarda predmetin əlamətindən hadisəyə, situasiyaya, fakta, fikrə, konsepsiyaya doğru köçürmə baş verir. Ardıcılıq, səbəb, məqsədyönlülük və s. mənaları ifadə edən məntiqi predikat aşkar edir.

Bədii mətn üzrə metaforaları araşdırdıqca aşağıdakı dörd xüsusiyyət diqqəti cəlb edir:

1. Obrazlı metafora Oxşar mənənin predikativliyə keçməsi və dilin sinonimik cərgəsinin zənginləşməsi.
2. Nominativ metaforalar. Bir təsviri mənadan digərinə keçid.
3. Koqnitiv metafora. Predikativ birləşmələrin, omonimlərin yaranması.
4. Koqnitiv metaforaların sonu - nəticəsi. Bu ritorikada sözün məntiqi sərhəddinin silinməsi, daha ümumi mənə yaratması kimi izah edilir.

Dilin mühüm qanunlarından biri dilin daim dəyişməsi və inkişaf etməsidir. Dilin dəyişməsi anlayışı isə bütövlükdə dilin bütün parametrlərini əhatə edir. Bu mənada

tədqiqatda araşdırdığımız metaforalar getdikcə metaforik məzmun baxımından zəifləyərək standart semantikaya daxil olur, yəni subyektiv ölçülərdən çıxaraq ümumdil kontekstinə daxil olur.

Göründüyü kimi, metaforalar subyektivdir, daşdığı informasiya baxımdan isə qeyri-müəyyəndir, birmənalı deyil. Bundan təkcə bədii mətnlərdə deyil, kütləvi informasiya vasitələrində də geniş şəkildə istifadə olunur. Ancaq siyasi, məhkəmə və s. mətnlərində mümkün qədər az işlədilir, çünki bu üslub ciddi üslub sayılır, fikrin birmənalı, dəqiq ifadəsi əsas tutulur. Deməli, metaforalar praktik nitqdə nitqin praktik-emosional aspektlərində fəal surətdə tətbiq olunur [11, s.58].

Bədii mətnlərdə uzaq mənaların bir-biri ilə əlaqələnməsi, fikirlə obrazın bütövlüyü, mənə diffuzluğu və s. əlamətlər xüsusi nəzərə çarpır. Demək olar ki, metaforaların əsas yayılma və törəmə səhnəsi müxtəlif ədəbi mətnlərdir.

Metaforikləşmə zamanı leksik vahidi təşkil edən semlər toplusundan birində fakültativ funksiya meydana gəlir və fəallaşır. Nəticədə sözün semantik quruluşunda zənginləşmə baş verir. Bildiyimiz kimi, sem dil vahidlərinin məzmun planında sərbəst olmayan minimal vahididir [172, s. 16]. Dilçilərin fikrincə, semlər dil vasitəsi ilə təxmini şəkildə ifadə olunur. Semlər toplusuna daxil hər bir semin semantik baxımdan müəyyən çəkisi olur. Haqqında danışılan funksional semlər denotata və digər hərəkətə münasibəti bildirmə qabiliyyətinə görə müəyyənləşmiş fakültativ semdir. Məsələn, *“golden ring (qızıl üzük)”* birləşməsində *“gold”* leksemi ilə *“ring”* leksemə yeni sem əlavə olunur. Bu, funksional semdir, fakültativ xarakter daşıyır, semlər toplusuna əlavə olunan kütlədir.

Metaforik birləşmələrdə funksional sem bəzən referentə adəti üzrə xarakterik olmayan əlaməti birləşdirir, onun işlək tezliyi, bədii mətndə işlənmə radiusu artdıqca silinmiş metaforalara doğru inkişaf edir və onun semi yavaş-yavaş funksionallıqdan çıxır. Məsələn, zəhərli baxış, iti baxış, acı gülüş və s.

Digər qrup metaforalarda isə, iki mənənin birləşməsi nəticəsində, hər hansı bütöv bir kompleks yaranır və qavrayışda bir mənədən digərinə keçid üzrə hərəkət baş verir, sanki hər bir mənə digərini dəlib keçir. Nəticədə isə bir mənə digəri üzərində dominantlıq edir.

Beləliklə, metaforik inkişafın semantik törəmə mexanizmi, aşağıdakı məsələləri ehtiva edir:

- 1.Semantik topluda mövcud olan semlərdən birinin fəallaşaraq ön plana çıxması.
2. Semantik topluya metaforik anlayışı ifadə edən yeni semin əlavə olunması.
- 3.Mətnin sonrakı hərəkətinə, inkişafına stimül verən metafora obyektlərinin predikativ səciyyəsinin genişlənməsi.

Görkəmli ingilis filosofu M. Singer bunları filtr adlandırır [202, s.193]. Metaforaların öyrənilməsinin digər aspekti törəmə-sintaktik aspektdir. Bunu aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı misala müraciət edək:

The sun was on Noel's left arm and shoulder and on his back [191, p.55]. (Günəş Noelin sol qolunun, çiyininin və belinin üstünə düşürdü).

Someone was on Noel's left arm and shoulder and on his back (Əgər, kimsə Noelin sol qolunun, çiyininin və belinin üstündə idi), desək, belə halda bu, baza strukturu hesab olunur. Lakin *the sun was* introduktiv (yəni təqdimat) struktura daxildir. Əslində, qeyd olunan baza strukturunu yenidən *the sun* obyektini ilə mənalandırır. Nəticədə cümlə strukturu metaforik donə bürünür, köhnə strukturda yeni mənə meydana gəlir.

Məlum olduğu kimi, ingilisdilli bədii mətn böyük mətnlər toplusu olur. Bu ədəbiyyat intertekstuallığı, müəllif siması, ziddiyyəti, diskretliyi, fraqmentliyi, nəqli prosodiya modulluğu və s, xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. Bu xüsusiyyətlər əsasında dünyanın saysız-hesabsız fikirlərini, mənzərələrini, müxtəlif mədəni kodların geterogen (ingilis dilində *heterogeneous* - bir-birindən fərqli, ayrı) cəmliyi yaranır.

İngilisdilli bədii mətndə “insan” konsepti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, daha doğrusu, insanın fiziki ruhu, onun emosional-psixoloji mühiti, həyatı bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır.

Bildiyimiz kimi, metafora təfəkkür mexanizmini özündə əks etdirir, idrakı qavrayışı, dünyanın konseptləşdirilməsi və kateqoriallaşmasını ifadə edir. Biz buna əsaslanaraq mədəni freym kimi, metaforik konsept anlayışından istifadə edəcəyik. Metaforalar geniş anlayış mühitinin düşünülüb tapılmasında, insanın yeni assosiasiyaların duyulmasında və konseptin strukturlaşmasında xüsusi rol oynayır. Metaforik

yaradıcılığın əsasını, analogiyaya görə iki mental sahənin köçürülmə təmasına söykənən koqnitiv proses təşkil edir.

Araşdırdığımız bədii mətnə insan konseptini nəzərdən keçirək. Müxtəlif sayda qəhrəmanlar, obrazlar, xarakterlər yazıçının bədii sistemində insan konseptini meydana gətirir. İnsan konsepti ingilisdilli yazıçıların düşüncəsində fəlsəfi, sosial, dini, mədəni, emosional və həyatın digər sahələrində qazanılan təcrübəni əks etdirir.

I. İnsanın fiziki ruh freymi: Aparılan tədqiqatlar əsasında ingilisdilli ədəbiyyatda həmin freymlərin metafora modeli əsasında verildiyi müəyyənləşir. Bəzi tədqiqatçılar belə modelin sayca 390-a qədər olduğunu qeyd edirlər [112, s. 68]. Bunların içərisində ən çox işlənəni *Human beings are animals* (*Bəşər evlamları heyvandırılar*), *Human beings are plants* (*Bəşər evlamları bitkidirlər*), *Human beings are inanimate objects* (*Bəşər evlamları cansız əşyalardır*), *Human beings are artifacts* (*Bəşər evlamları artifaktlardır*), *Human beings are abstract notions* (*Bəşər evlamları mücərrəd məfhumlardır*) modelləri daha fəaldır.

Animalistik (heyvan məfhumlu) konseptual metafora kimi *Human being are animals* modeli hər şeydən əlavə ilan, yarası, kərtənkələ və s. heyvanlarla müqayisə əsasında yaranır. Qeyd olunan bu assosiativ əlaqələr mənfi konnotasiyanın (mənalı çaların) yaranmasına xidmət edir.

Apardığımız təhlil göstərir ki, metaforik mənfi qiymətləndirmə heyvanlara, həşəratlara əsaslanırsa, o, mənfi emosiya yaratmır. Məsələn: *Up the road, in his shack, old Willie was sleeping again. He was still sleeping on his face and the boy was sitting by him watching him. Old Willie was dreaming about the lions* [196, p.94]. (*Qoca Villi yenə də yolun üstündəki daxmasında yatırdı. O hələ də üzünü üstündə yatırdı və oğlan yanında oturub ona baxırdı. Qoca Villi yuxuda şirləri görürdü*).

Fitomorf metaforalar geniş konnotativ mənaya malikdir (*looking like a strange vegetable growth* (*göyərmiş qəribə bir tərəvəzə bənzəyən*), *a permanent vegetable* (*dəyişməz insana deyilir*), *a showy flower* (*diqqət mərkəzində olmağa çalışan insana deyilir*)); neytral mənə (*as brown as a berry* (*giləmeyvə kimi qonur rəngli - günəş vannası qəbul etdikdən sonra qaralan insana deyilən bənzətmədir*)); müsbət mənə (*perfect adorable English rose* (*gözəl və cazibədar ingilis qadını*)) [179, s.12].

İngilis dilli ədəbiyyatda insanın xarici görkəmi cansız obyektlərlə assosiasiya yaradır. Belə metaforalar xüsusi keyfiyyətə malik olmaqla, ilkin obraz əlavələr hesabına genişlənir, bütöv mətnin daxili modeli əlaqələnir, bir-birinə bağlanır. Məsələn:

Human being - antropomorf metafora ilə əlaqələnir.

Human beings are artifacts - insanın fiziki görkəmi insan tərəfindən yaradılan süni obyektlə müqayisə olunur.

Human beings are abstract notions - konseptual metaforada insanın fiziki görkəmi mücərrəd anlayışlarla müqayisə olunur.

Ayrı-ayrı elementlərdə insanın fiziki canı freymi əzabdan, hamiləlikdən, xəstəlikdən yaranan konstruktlarla verilir.

Beləliklə, insanın fiziki canı freymi insan konseptini tam açır. Bu da iki formada özünü göstərir:

1. Bir solum olaraq insanın fiziki xassəsi kimi;
 2. İnsanın ətraf aləmi dərk etməsi üçün fizioloji xüsusiyyəti kimi.
- II. İnsan freyminin psixoemosional tərəfi, metaforik modeli.

Bu freymə insana aid aşağıdakı əlamətlər aşkar edilir: şəxsiyyət və onun fərdi xüsusiyyətləri, xarakter və temperament, şəxsiyyətin emosional aləmi, yaddaş, qavrayış, təfəkkür və diqqət. Bu xüsusda ingilisdilli ədəbiyyatda müşahidə olunan metaforik model metaforik köçürmə modelləridir.

İnsanın psixoloji emosional tərəfi “mad” freym konseptual metafora kimi *personality is multilevel (şəxsiyyət çoxsəviyyəlidir); personality is a fragile thing (şəxsiyyət kövrək bir şeydir); feelings are embodied (hisslər kök salır); human mind is a machine (insan yaddaşı bir maşındır)* modelləri daha fəaldır.

Qeyd olunan metaforalar ingilisdilli bədii ədəbiyyatda insan xüsusiyyətinin mürəkkəbliyinə, çoxlaylılığma dəlalət edir.

Freyim kimi öyrənilən metaforik model müasir insanın qorxusu, həyəcanını ifadə edir. Konseptual metafora kimi, *feelings are embodied* insanın fizioloji və psixoloji başlanğıcını təmsil edir:

Human mind is a machine freymi insan şüurunun işini bildirməyə xidmət edir.

Beləliklə, ingilisdilli ədəbiyyatda insanın emosional - psixoloji əhval-ruhiyyəsini əks etdirən metaforalar bir freym olaraq insan şəxsiyyətinin bütün sferaları əks etdirir.

III. İnsan həyatı freymi aşağıdakı metaforalarla verilmişdir:

Human life is a journey; Human life is a plant animal; Human life is an art (theatre, cinema, etc). *Human life is a journey* metaforikləşmə modeli insanın hər hansı nəqliyyat vasitəsi və ya piyada səyahəti ilə bağlı yaranan freymdir.

Bu tipli metaforalar metafora şəbəkəsini təşkil edir, oxşar semantik sahə yaradır. Semantik sahə kimi metaforik şəbəkə iyerarxiya prinsipinə əsaslanır.

Metaforik şəbəkə daxilində hər bir metafora müxtəlif əlamətlərinə görə digər metaforalarla kəsişir. Kəsişmə nöqtələri oxşar semantik komponentlər və ya semlərdir. Belə freymilər daha geniş fikri əlaqələr yaradır.

İngilisdilli bədii diskursda insan həyatı ilə bağlı konseptual metaforalar geniş işlək dairəsinə malikdir. Məsələn:

1. *He was a burned man and I was a nurse and I could have nursed him. Do you understand the sadness of geography? I could have saved him or at least been with him till the end. I know a lot about burning. How long was he alone with doves and rats? With the last stages of blood and life in him? Doves over him [191, p.216].* (O yanıq xəsarəti almış bir adam idi, mən isə bir dayə və ona görə də mən ona qulluq edə bilərdim. Siz coğrafiyanın kədərini anlaya bilərsiniz? Mən onu xilas etmiş olardım və ya ən azı sona qədər onunla olardım. Mən yanıq haqqında çox şey bilirəm. Görəsən o göyərçinlər və siçovullarla nə qədər müddət birlikdə qalmışdır. Onun qanının və həyatının son mərhələsi ilə? Üzərində göyərçinlərlə).

2. *Lieutenant Berrendo, watching the trail, came riding up, his thin face serious and grave. His submachine gun lay across his saddle in the crook of his left arm. Robert Jordan lay behind the tree, Holding on to himself very carefully and delicately to keep his hands steady. He was waiting until the officer reached the sunlit place where the first trees of the pine forest joined the green slope of the meadow. He could feel his heart beating against the pine needle floor of the forest [191, p.213].* (Leytenant Berendo, ləpirləri müşahidə edə-edə, yuxarı tərəfə atım sürüb gəldi, onun sifəti ciddi və üzgün idi. Onun avtomat silahı sol qolunun altında qarmağa bərkidilmiş və yəhərin

yan tərəfinə qoyulmuşdu. Robert Çordan ağacın arxasında uzanmışdı, ehtiyatla özünü hazır vəziyyətdə saxlamışdı və incə hərəkətlərlə öz əllərini əsməyə qoymayırdı. O, gözləyirdi ki, zabit ilk küknar ağaclarının yaşıl çəmənlikdən ibarət olan zolağa birləşdiyi yerdə, günəşin döyəclədiyi yerə gəlib çatsın. O, meşəyə sərilməmiş küknar yarpaqlarının iti uclarına söykənərək ürəyinin necə döyündüyünü hiss edə bilirdi).

Hər iki mətndəki “*the last stages of blood and life in him*” və “*heart beating*” metaforaları güclü assosiasiyalar yaradır.

IV. İnsanı əhatə edən təbiət və sosial sahə freymi.

Tarix, sosium, təbiət konseptləri bu tipli freymlərin əsasında durur. İngilis post-modernist ədəbiyyatında həmin terminin konkretləşməsinə görə “konseptual sahə” terminindən də istifadə olunur. Bu termin milli və sosial dil qrupları üçün sə-ciyyəvi olan mental vahidlər keyfiyyətində müəyyən konseptlər toplusu anlayışından fərqlənməyə imkan verir. Bundan əlavə dilçilikdə işlənən “sahə” anlayışı koqnitiv poetikada çox effektiv səslənir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, konseptual sahə anlayışına sosium (insanı əhatə edən sosial mühit; buraya sivilizasiya, şəhər, müharibə, cinayət və s.); tarix (milli və dünya tarixi haqqında təsəvvürlər), təbiət (insanı əhatə edən aləm, canlı təbiət, cansız təbiət freymləri də buraya daxil olmaqla) və s. aiddir.

V. Funksional tarix konsepti. Bu, aşağıdakı modellər əsasında reallaşır:

History is a text (Tarix bir mətnidir), Narrative and History is a circle (Təhkiyyə və tarix bir dairədir). Göstərilən metaforalar ingilisdilli bədii diskursda işlənir və onları müxtəlif cür izah etmək olar:

History is a circle (Tarix bir dairədir) konseptual metaforası *History is like water (Tarix su kimi axıb gedir)* təbii modeli üzrə oxşarlaşır. Burada müqayisə üçün əsas suyun əvvəlki axarına düşməsidir. Burada əlavə slot təbii şəraitdir.

VI. Sosium konsepti. Buraya *Power is up (Güc hər şeydir); Society is opposed to individuals (Cəmiyyət fərdlərin rəqabətidir); reality is subjective (reallıq subyektivdir), Society is a failure (Cəmiyyət məğlubiyyətə məhkumdur)* kimi konseptual metafora modelləri misal ola bilər. Bu konseptual metafora modelləri onun yaradıcılarının dünyagörüşü əsasında sosium obrazım modelləşdirir. *Power is up* konseptual metafo-

rası oriyental tipə aiddir və özündə sosial qurumu barədə insanın təsəvvürləri ideyası ilə bağlıdır:

Society is opposed to individuals (Cəmiyyət fərdlərin rəqabətindən ibarətdir) konseptual metafora cəmiyyətin fraqmentlərini verən fikirlərlə, ilkin sosial əlaqələrin qırılması, müasir insanın ətraf aləmdən özünü ayırması cəhdləri ilə əlaqədardır;

Modern society is a failure (Müasir cəmiyyət uğursuzluğa məhkumdur) konseptual metaforası cəmiyyətdəki böhranla bağlıdır. Məsələn:

It was not a fashionable locality – Anson 's father wanted to delay as long as possible his children 's knowledge of that side of life. He was a man somewhat superior to his class, which composed New York society, and to his period, which was the snobbish and formalized vulgarity of the Gilded Age [151, p.113]. (O yer, dəbdə olan bir yer deyildi - Ansonun atası həyatın o biri üzü haqqındakı bilikləri öz uşaqlarına verməyi bacardığı qədər gecikdirmək istəyirdi. O demək olar ki, aid olduğu Nyu York cəmiyyətinə məxsus olan, öz sinfində üstün mövqeyə malik bir kişi idi və onun həyat sürdüyü dövrün Yaldız dövrün formalaşdırdığı pafoslu və rəsmi vulqarlıqdan ibarət idi).

Burada cəmiyyətdəki sosial fərqlər *that side of life (həyatın o biri üzü)* metaforik ifadəsi ilə parlaq şəkildə çatdırılır. Daha bir misal:

Some people might have thought that Lord Mountrago was mad, after all the years during which Dr.Audlin had been treating the diseased souls of men he knew how thin a line divides those whom we call sane from those whom we call insane [147, p.110].(Doktor Audlin bütün bu illər ərzində xəstə ruhları müalicə etdikdən və bildirdikdən sonra ki, dəli adamları, dəli olmayan adamlardan necə nazik bir xətt ayırır, bəzi adamlar elə düşünə bilərdilər ki, Lord Mauntraqo dəli olmuşdur).

Hər iki metafora - *treating the diseased souls of men* və *how thin a line divides* sosium konseptinin verballaşmasına xidmət edir.

Təbiət konsepti. Ümumi şəkildə deyə bilərik ki, *inanimate objects (cansız obyektlər)* freymi *physical world (fiziki dünya)* və *weather (hava)* slotu *living nature (canlı təbiət)* freymi *animals (heyvanlar)* və *plants (bitkilər)* slotunda təmsil olunur.

Həmin freymlər *animals are like humans* (heyvanlar insanlar kimidir) metaforik modelinin tərkibinə daxil olur.

İngilisdilli bədii mətnlərdə insanın xarici aləmi, xarakteri və davranışı heyvanlarla oxşarlıq əsasında metaforikləşir. Məsələn:

Let him think I am more man than I am. And I will be so. I wish I was the fish, he thought, with everything he has against only my will and my intelligence [162, p.50].
(*Qoy fikirləşsin ki, mən olduğumdan daha artıqam. Və elə də olacam. O özünün iradəsi və zəkasına yönəlmiş nə varsa hamısının əksinə düşündü ki, kaş o, balıq olaydı*).

İnsanın öz varlığını konkret olaraq balıq vasitəsi ilə təcəssüm etdirməsi çox güclü assosiasiyalar yaradır. Cansız təbiətlə bağlı olan metafora modelləri digər hadisələrlə, məsələn artefaktlarla, canlı təbiətlə, insanla tutuşdurma əsasında reallaşır.

İngilisdilli bədii mətnlərdə metafora modellərini təhlil edərkən *Nature* konsepti ilə bağlı deyə bilərik ki, ilkin anlayış sahəsi olan *physical world* fəal insan əlaməti və təbiətini aktuallaşdırır, daha doğrusu, törədir.

Biz, ingilis dili mətnlərində mənə yaradan koqnitiv metaforalardan danışdıq. Növbəti yarım fəsildə isə ingilis dili mətnlərində mənənin açılmasında presuppozisiyanın əhəmiyyətindən bəhs edəcəyik.

3.2. İngilis dili mətnlərində mənənin açılmasında presuppozisiyanın əhəmiyyəti

Məlumdur ki, hələ Sokrat hesab edirdi ki, mövcud olmayan barədə nə həqiqi, nə də yalançı fikirdə olmaq mümkün deyildir. Müasir terminologiyada isə bu, istənilən söyləmin məzmununda predmetin mövcudluq presuppozisiyanın vacibliyi fikrinə uyğun gəlir. Lakin danışan tərəfindən həqiqət kimi qəbul olunan gizli ifadə olunmuş təsdiq təkcə nitqimizin məntiqi-fəlsəfi aspektlərində əks olunmur, həm də onun sırf dil xarakteristikasında da öz təcəssümünü tapır. Məsələn, ingilis dilində “some” və “any” əvəzliliklərinin işlənməsi bununla bağlıdır. Məlumdur ki, “any” əvəzliyinin sual və inkar cümlələrinə, “some” isə təsdiq cümlələrinə möhkəmlənməsi kimi əsas qayda ilə yanaşı, sanki bu qaydalardan yayınma kimi səciyyələndirilən sırf formal hallara da təsadüf

edilir. Məsələn, ingilis dilində *I see a note on my desk. Has someone been here?* kontekstində ikinci cümlə sırf sual cümləsi kimi çıxış etmir. O, təsdiq ifadə edən (*görünür ki, kimsə burada olmuşdur*) presuppozisiyanı ehtiva edir və bu ehtimalın təsdiq edilməsini xahiş edir. *Mən istərdim ki, siz mənə yenə çay verəsiniz* presuppozisiyanı ifadə edən *Could you give me some more tea?* cümləsi də sırf sual cümləsi deyildir. *Why have you stopped speaking? Isn't there something else to tell me?* Kontekstində isə *There certainly is something else to tell* düşünülür. *Why do some people always have all the luck?* cümləsində isə (*məlumdur ki, bəzi insanların bəxti həmişə gətirir*) presuppozisiyası özünə yer tapır. Bu cümlədə sual modallığı söyləmin yalnız /why/ əvəzliyi hissəsini əhatə edir. Bütövlükdə xüsusi sual ifadə edən söyləmlərin əsas xüsusiyyətləri belədir: onlarda sual bildirən, yəni söyləmə təsdiq presuppozisiyası gətirən modallıqdan kənar qalan hissə olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *Sən bu kitabı haradan almısan* cümləsində presuppozisiya (*sən necə kitab almısan*)-dır.

İngilis dili şərt budaq cümlələrində *any* əvəzliyi işlədilir. Məsələn, *If you know anything about it, please, tell us.* Lakin *If you know something, why don't you tell us?* kontekstində *some* sözünün işlədilməsi *I think you know something* düşünülməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilində presuppozisiyanın olub-olmaması səbəb bildirən bağlayıcıların işlədilməsini fərqləndirir. Məsələn, ingilis dilindəki /as/, /since/ özlərinin məxsusi mənalarından savayı (səbəb-nəticə), həm də adı çəkilən hadisənin mövcud olması presuppozisiyasını ifadə edirlər. Məsələn, ingilis dilindəki *As since he is ill now he won't come* (*Madam ki, indi xəstədir, o gəlməyəcək*). Müraciət olunan cümlədə presuppozisiya haqqında bəhs olunan şəxsin hal-hazırda xəstə olması faktına əsaslanır. Bu fakt mürəkkəb cümlənin başlanğıcında gələn səbəb-nəticə budaq cümlələrini də şərtləndirir. Çünki bu tip budaq cümlələri söyləmin temasını (baş cümlənin rematik məlumatın ilkin informasiyasını) təmsil edir. Bundan fərqli olaraq /because/ bağlayıcısı, bir qayda olaraq, mürəkkəb cümlənin rema hissəsində, yəni postpozisiyada işlənir. Məsələn, ingilis dilindəki *He won't come because he is ill* (*O gəlməyəcək, çünki*

xəstədir) olduğu kimi. Məhz bağlayıcıların remaya bağlılığı onların qüvvətləndirici-ədatlarla birləşməsinə mümkün edir. Məsələn, *just only because he is ill*.

İngilis dilində presuppozisiya *without* önşəkilçili cərənd tərkibini ona sinonim olan */not/* hissəcikli feli sifət tərkibindən fərqləndirir. Məsələn, ingilis dilindəki *He walked idly, not looking around* cümləsində bir-biri ilə yanaşı işlənən hadisələr təmsil edilmişdir - (gedirdi, həm də baxmırdı). Halbuki, *He walked away without (even) looking back* cümləsi əlavə presuppozisiyanı da özündə əks etdirir *Gözlənilirdi ki, heç olmasa geri dönəcək*.

Əgər */He came late/* və */Even he came late/* cümlələrinin müqayisə etsək onların mənaları arasında hiss olunacaq fərqi olduğu məlum olar. İkinci cümlə də birinci cümlənin verdiyi mənayı ifadə edir, lakin */even/* hissəciyinin artırılması əsas mənadan savayı */he came late/* gizli formada digəri, məsələn, */it is unexpected/* verilə bilənə də vermək mümkündür. Cümlədə bu cür gizli formada verilə bilən, onun mühakiməsindən ortaya çıxan presuppozisiya adlandırılır. Presuppozisiya dilçilikdə yeni anlayışdır və onun altında başa düşülən hadisələrin dairəsi o qədər genişdir ki, bəzən belə bir sualın qoyuluşuna da haqq qazandırmaq mümkündür - presuppozisiyanın şərhində dilçilər arasında ortaq fikir varmı?

Məsələn, Ç.Fillmor presuppozisiyanı cümlənin hər hansı bir kommunikativ funksiyada istifadəsi kimi şərh edir. Bu şərtlərin diapazonu, təbii ki, söyləmin məzmununun dilxarici situasiyalara müvafiq olaraq olduqca genişdir. Məsələn, *Please open the door (Zəhmət olmasa, qapını açın)* xahiş ifadə edən söyləmi yalnız adresatın hansı qapıdan bəhs olunduğunu bildiyi və həmin qapının xahiş olunduğu zaman bağlı olduğu halda işlətmək mümkündür. Lakin bu şərtlərin dəqiq çevrəsini cızmaq çətin məsələdir. Bundan başqa onlar mahiyyətcə dilxaricidir. Buna görə də presuppozisiyanı müəyyənləşdirərkən dil fenomenləri kimi qiymətləndirilən dəqiq ayrılan və eyniləşdirilən hadisələrin tapılması vacibdir [149, s. 107].

Presuppozisiya dil hadisəsi kimi, cümlənin semantikasından daha konkretdir və aşağıdakı iki momentlə xarakterizə edilir. Birincisi, cümlədən irəli gəlməsilə (əgər bu belə olmasaydı biz presuppozisiya haqqında məlumat əldə edə bilməzdik və ya bu presuppozisiya deyil, nəşə başqa bir şey olardı). İkincisi, onun cümlənin inkarına “qeyri-

həssaslığı”. *Even he came late* və *Even he did not come late* cümlələri öz mənalarına görə kəskin fərqlənirlər. Birinci cümlədə təsdiq olunan, ikinci cümlədə inkar edilir. Lakin onların presuppozisiyası ümumidir - *contrary to my expectations*. Digər bir misal. *Susan knows that Bili is ill* cümləsinin presuppozisiyası *I consider that Susan as fact*, yəni *Bili həqiqətən xəstədir*. Cümlədə */Susan does not know that Bili is ill/* inkarı presuppozisiyanı əhatə etmir.

Presuppozisiyanın məzmunu daha bir mühüm xüsusiyyətlə səciyyələnir. Praqmatik baxımdan o, cümlədə verilən məlumat və ya nəyin soruşulduğu haqqında müəllifin mövqeyindən (cümlənin müəllifi nəzərdə tutulur) ibarətdir. Bununla da biz presuppozisiyanın qeyri-müəyyənlik, cümlədən irəli gəlməsi, inkara biganəlik və mənənin praqmatikliyi. Baxmayaraq ki, ilk üç əlamət daxili fərqlənməyə yol vermir, praqmatik məna məzmunca variativləşir, praqmatik məzmun üzrə presuppozisiyanın təsnifatı daha təbii görünür.

Presuppozisiyanın ayrı-ayrı növlərini təhlil etməzdən əvvəl daha bir terminoloji məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Terminoloji baxımdan cümlənin presuppozisional və qeyri-presuppozisional məzmununu fərqləndirmək lazımdır. Cümlə məzmununun presuppozisional komponenti məsələsi xeyli bəsitdir. Bunu presuppozisiyaya bərabər tutmaq olar. O ki qaldı cümlə məzmununun qeyri-presuppozisional komponentinə, burada məsələ xeyli qəlizdir. “Təsdiq” adı keyfiyyətində təklif edilmişdir. Lakin əsas məsələ ondan ibarətdir ki, presuppozisiya həm də sual cümlələrində ola bilər. Məsələn, ingilis dilindəki *Does Susan know that Bili is ill?* Məzmunun qeyri-presuppozisional hissəsi adlandırmaq üçün “təsdiq” termini uyğun gəlmir. Burada həm də “məna” terminin də işlədilməsi uyğun gəlmir, baxmayaraq ki, bəzi dilçilər bu termindən gen-bol istifadə edirlər. Halbuki presuppozisiya da mənadır, daha dəqiq desək, xüsusi mənadır.

Cümlənin məzmunu kimi, presuppozisiya da informativdir. Bununla bağlı P.Stalneykerin qeydi əlamətdardır. Onun yazdığına rəğmən, cümlədə olan presuppozisiya həmin cümlədə aşkar tərzdə təkrar edilə bilməz. Məsələn, *John's brother attends primary school, and John has a brother* cümlələri nişanlanmamışlar. Halbuki əks ardı-

cıllıq mümkün və normaldır: *John has a brother, and John's brother attends primary school [105, s.102]*.

Presuppozisiya cümlədə aşkar formada ifadə olunmamış məzmun elementidir. Məsələn, *She managed to conceal her distress from her friend*. Cümlədə *to conceal* feili ilə ifadə olunmuş hərəkət gizli şəkildə özünə yer tapmışdır. Nümunə gətirilən cümlədəki gizli hökm belədir - *she concealed*. Lakin verilmiş cümlənin təsdiq və inkar formalarında presuppozisiyalar tam fərqlənilir. İnkarcılıq cümlənin gizli məzmununa öz təsirini göstərir. Əgər *She managed to conceal...* cümləsində *conceal* hərəkətinin icrası ideyasını əks etdirirsə, *She didn't manage to conceal ...* isə həmin hərəkətin icra olunmadığını ifadə edir. Dilçilikdə cümlənin əsas mənasından irəli gələn gizli qeyri-presuppozisional mühakimə implikasiya adlanır. Mümkün, lakin vacib olmayan gizli mühakimə (hökm), həmçinin əsas mühakimə ilə yanaşı vacib olmayan mühakimə inferensiya adlanır. Məsələn, ingilis dilindəki */She tried to conceal her distress from her friend//* cümləsinə inferensiya məxsusdur, */to conceal/* feili ilə adlandırılan iş icra olunmaya da bilər. İmplikasiya kimi, inferensiya da inkara həssasdır. Nümunə kimi irəlindəki cümlənin inkar formasını göstərə bilərik. */She didn't try to conceal her distress from her friend//*. Cümləyə inkarın daxil edilməsi mövcud gizli mənanı dəyişir. Müraciət olunan cümlə */She didn't try to conceal her distress from her friend//* inferensiya və implikasiyanın qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir - bəzi məqamlarda implikasiya inferensiyaya çevrilə bilər.

İngilis dilində bəzi feillər üçün (tərz feillər - *to begin, to continue, to finish* və s., hərəkət və məkan bildirən feillər - *to enter, to stay, to leave* və s.) kompliment və implikasiyanın faktivliyinə dair presuppozisiyanın verilməsi səciyyəvidir.

Qeyd etmək istərdik ki, monoloji nitqdə olduğu kimi, dialoji nitqdə də replikalar arasındakı əlaqə presuppozisiya vasitəsilə təsvir edilə bilər. Lakin, monoloqda əvvəlki mətnin presuppozisiyaya zidd olan söyləmə onun bağlılığını pozursa, dialoqda, əksinə, danışan presuppozisiya ilə razılaşmadığını ifadə edər və bu zaman replikalar arasında bağlılığa xələl gəlməz. Məsələn, dialoji bütövədə həmsöhbətlər üçün ümumi olan biliklərdən bəhs olunur. Replikalar arasında bağlılıq ikinci həmsöhbətin danışığında

aktualaşan praqmatik presuppozisiyaya əsaslanır. Həmsöhbətlərin ümumi biliklərin bu komponentinə rəğmən uyğun dialoji vəhdəti formalaşır. Müqayisə et:

- *“Father! What’s that sound?” Hassan yelled...* “

- *“They’re hunting ducks”, Ali said in a hoarse voice... “They hunt ducks at night, you know... “I’ll run and see it...”* [186, p.109].

Digər bir dialoqda isə replikalar arasında əlaqə bir-birilə əvvəlki replikanın praqmatik presuppozisiyasına reaksiyası əsasında formalaşır.

Müqayisə et:

- *“How long did it take you before you could type blindfold?”*

- *“I can’t type. I’ve only just got the typing machine and this is the first time I’ve tried”*[147, p.110].

Dialoji ünsiyyətin təşəbbüsçüsü onun həmsöhbətinin makinada işləməyi bacarması fərziyyəindən çıxış edir. Adresat nöqtəyi-nəzərdən bu cür mühakimə aldadıcıdır, buna görə də o, ünsiyyət prosesində iştirak edən tərəfdəşin presuppozisiyası ilə razılaşmadığını ifadə edir. Əlavə etmək istərdik ki, dialoji vəhdət dialoq iştirakçılarının ümumi məlumatlarının dəqiqləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

3.3. Mətdə semantik cəhətdən mənanın açılışında implikasiyanın rolu

F.Veysəlli mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərişində leksik, qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiya mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir. O, bu amillərə şifahi danışiq formasında paralinqvistik vasitələri (göz-qaş və bədənin digər üzvlərinin hərəkətləri), yazıda isə durğu işarələrini də əlavə edir [24, s. 234].

Mətn, fərdi cümlələr, cümlə fraqmentləri, söyləmlər, ifadələr, deyimlərin bütün hallarda şəffaf strukturlara malik olmadığını qeyd edən F.Veysəlli onların bütün hallarda kontekstlə bağlılığının olmasını da diqqətə çatdırır. Bu bağlılığın formal-qrammatik vasitələrlə, prosodiya və intonasiya vasitələrilə də ifadə oluna bilməsini göstərir. O yazır: *“Deməli, hər bir söyləmin koheziası və koherensiası onun kontekstlə əlaqəsindən məlum olur”* [24, s. 235].

Məsələn, Azərbaycan dilindəki, *Adil bağı xeyli axtarandan sonra tapdı* cümləsində leksik səviyyədə çoxmənəlilik vardır, *bağ* leksemi həm ağacları, həm istirahət yeri olan mülk, həm də ip mənasında işləyə bilər.

Doğrudan da, bu cümlədə hansı propozisional məzmunun verilməsini yalnız kontekst vasitəsilə dəqiqləşdirmək olar. F.Veysəllinin ifadəsinə görə, “*bütün bu suallara kontekst cavab vermək iqtidarındadır. Söyləm mənası həm də arxa planda nə durduğunu, presuppozisiyanı ehtiva etməlidir*” [25, s. 135] və yaxud “*istənilən cümləyə semantik şərh vermək danışan və dinləyənin subyektiv iradəsindən asılı olmayaraq danışanın niyyətinə uyğun seçilmiş lokutiv və illokutiv məqsəd obyektiv şəkildə kontekstin köməyi ilə açılır və şərh olunur*” [25, s. 136].

Müəllif çoxmənəliliyin yalnız leksemlərə yox, həm də cümlə səviyyəsində də müşahidə edildiyini yazır. Məsələn, *Əli və Rəna evlənmişdilər*. Mətnəndən asılı olaraq bu cümlə iki cür başa düşülə bilər: *Əhməd də evli idi, Sevda da*. [23, s. 236]. Cümlə həm də onların bir-birilə evli olduqlarını da ifadə edə bilər. Cümlənin mənanın dəqiqləşdirilməsi yalnız kontekst sayəsində mümkündür.

Mətnin natamamlığını açmaqda kontekstlə yanaşı məqam da mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan dilində *yaxşı* sözü ümumilikdə müsbət cəhəti səciyyələndirən sözdür. Lakin *Müdür yaxşı elədi, Əhmədi işdən qovdu* cümləsində o, sırf mənfi mənada işlənmişdir. F.Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, “*Bəzən kontekstlə situasiya, məqam bir-birilə sıx bağlı olur. Kontekst köməyə gəlməyəndə məqam mənanı dəqiqləşdirir*” [24, s. 237].

Qeyd etmək lazımdır ki, presuppozisiya istənilən dil üçün universal xarakter daşısa da, eyniyyət təşkil etmir, çünki hər bir xalq unikal sosial təcrübəyə malikdir. Belə olan hallarda bu və ya digər dillərdəki mətnin tam mənasını açmaqdan ötrü mütləq həmin dilin daşıyıcılarının ictimai-mədəni həyatı haqqında əlavə fon biliklərinə ehtiyac duyulur. Presuppozisiya sözlərinin elə bir komponentidir ki, onun səhv olması bütün sözləmi yersiz və ya səhvə çevirir. Məsələn,

Nazirin xanımı ləziz yeməklər hazırlamağı bacarır. (söyləm nə səhv, nə də doğrudur)

Nazirin xanımı ləziz yeməklər hazırlamağı bacarmır. (əvvəlki sözlərin eyni)

- presuppozisiya inkar formada da özünü qoruyub saxlayır;

- presuppozisiya budaq cümləsində də özünü qoruyub saxlayır. Məsələn, *Mən ürəkdən sevinirəm ki, uşaqlar sağ-salamat qayıtdılar.*

Presuppozisiya bizim söyləmin təzahür etdiyi fondur. Əgər biz fon barədə heç nə bilmiriksə, lakin söyləm bizə məlumdursa, onda fon haqqında da bəzi biliklər əldə edə bilərik, məsələn, söyləmin baş verdiyi şərait haqqında.

Məsələn, *Pəncərəni açın. (pəncərə bağlıdır)*

Əyləşin! (İnsanların ayaq üstə olması)

Qeyd etmək istərdik ki, söyləmə konkret kommunikasiya şəraitində aşkarlanan mənaya malikdir. İmplit məzmunlu söyləm müəyyən dərəcədə yarımçıq və qavranılması xeyli qəlizdir, çünki implit komponent resipiyent tərəfindən müəyyən edilməlidir ki, bəzi hallarda onun müəyyən edilməsi olduqca çətindir. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı cümlələrdə olduğu kimi.

- *When will you sing here?*

- *I'll be at the Scala in the fall.*

- *I'll bet they throw the benches at you, Ettore said [130 , p.142].*

Söyləmi səciyyələndirən üç əsas komponent xüsusi qeyd edilməlidir: presuppozisiya, assersiya, implikasiya. Söyləmin ifadə olunmuş elementi assersiyadır, yəni dilin leksik və qrammatik vasitələrilə eksplisit formada ifadə olunmuş mənə planının bir hissəsidir.

Söyləmin təhlilində praqmatik presuppozisiya anlayışından istifadə olunur. Söyləmin yerli/yersiz, uğurlu/ uğursuzluğunu müəyyənləşdirən praqmatik presuppozisiya kommunikantlar tərəfindən koqnitiv mənimsənilmiş ümumi biliklər fondu kimi başa düşülür. Buna görə də bu və ya digər hissəsi tələffüz edilmir, yalnız təxmin edilir, yəni fikir implit formada ifadə edilir. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı dialoqda olduğu kimi.

- *Have you any need for a sword?' she asked.*

- *I'm going to the front, ' I said.*

- *Oh yes, then you won't need a sword,' she said [161, p.146].*

E.Heminquyenin “Əlvida, silah” romanının qəhrəmanı silah mağazasının satıcısı ilə söhbətdə onun silah almaq və ya almamaq istəyinə aidiyyatı olmayan bir ifadə işlədir. Qəhrəman fərz edir ki, adresatın öz “bilik ehtiyatında” müharibə və cəbhə barədə təsəvvürləri vardır və buna görə də o, belə alış-verişin lazımsız olduğunu izah etmir (indiki müharibələrdə qılınc cəbhədə lazım deyildir).

Məsələn, /*Alise, women who smile such shining smile are the most romantic ones*// söyləməndə presuppozitiv komponent kimi obyekt üçün xarakterik gülüş çıxış edir. Söyləmin assertiv komponenti subyektin bu keyfiyyətlərdən törənən heyranlığına işarə edir. Söyləmin implikativ adresatda müsbət emosiyaları yaratmaq istəyinə işarə edir.

Danışıq aktında reallaşan istənilən söyləmin məzmununu təkcə eksplisit (dilin leksik-qrammatik vasitələri ilə səsləndirilmiş) hissəsi ilə deyil, həm də söyləmin məzmununun açılmasında bərabər dərəcədə iştirak edən implisit (aşkar şəkildə ifadə edilməmiş) hissə ilə formalaşır. Söyləmin məzmununun qəbul edilməsi, qavranılmasında adresat assersiya, presuppozisiya və implikasiya vasitəsilə eksplisit formada ifadə edilmiş informasiyanın sərhədlərindən kənara çıxır.

İplikasiya söyləmdə haqqında aşkar ifadə olunmamışın düşünülməsi prosesidir. Ümumilikdə, presuppozisiya və implikasiya söyləmin implisit komponentləridir və onlarsız söyləmin başa düşülməsi mümkün deyildir. Adresat assersiya, presuppozisiya və implikasiya vasitəsilə söyləmin məzmununu açma prosesində eksplisit istifadə olunmuş informasiyanın sərhədlərindən kənara çıxır.

Bu məsələ tərcümə prosesində sosiomədəni şərh zamanı daha kəskin nəzərə çarpır. Məsələn,

When I left the skating rink I felt sort of hungry, so I went in this drugstore and had a Swiss cheese sandwich and a malted, and then I went in a phone booth [195, p.99].

Mən buz meydançasından çıxdıqdan sonra açlıq hiss etdiyim üçün aptekə yollandım, orada pendirli buterburod yeyib süd içdim və daha sonra telefon köşkünə daxil oldum - mətninin tərcüməsində bu halla rastlaşırıq.

Cümlədə verilən informasiyanın qəbulu zamanı kommunikasiyada anlaşılmazlıq yaranır. Çünki ingilis dilindəki /drugstore/ leksemi Azərbaycan dilindəki /aptek/ lek-

semi ilə eyniyyət təşkil etmir. Halbuki ingilis dilinin amerikan variantında /drugstore/ Amerikada /aptek-mağaza/ anlamına uyğun gəlir və həmin mağazalar təkcə dərman satışı ilə deyil, həm də digər malların - ətriyyat, dəftərxana ləvazimatları, dondurma, kofe, kosmetika, yumal və s. satışını da həyata keçirirlər. Ancaq artıq bu gün Azərbaycanda da sadalanan mallardan bir qisminin apteklərdə satışına başlanılmışdır. İndi həmin apteklərdən tibbi ləvazimat və dərmanlarla yanaşı, ətriyyat, kosmetika, diş pastaları və s. malları da almaq mümkündür.

İngilis dilindəki mətnin yaranması üçün vacib olan presuppozisiya (mətnaltı fikri əməliyyatlar) universaldır və o, Azərbaycan dilində də mətnqabağı əməliyyatlar üçün eyniyyət təşkil edirmi? sualına birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Bu ümumiyyətlə müxtəlif dil sistemlərinə daxil olan ingilis və Azərbaycan dili daşıyıcılarının fikri proseslərinin ümumi gedişilə əsaslandırmaq mümkündür. Lakin tərcümə prosesində və ingilis dilindəki mətnin anlaşılmasındakı qeyri-müəyyənliyi həmin xalqların həm sosiomədəni (kültür), həm də dil vahidinin - /drugstore/ (aptek) ləkseminin semantik tutumundakı fərqlə əlaqələndirmək olar.

İngilis dilində implisit məzmunlu tabeli mürəkkəb cümlələr sferasında prezumpsiya əsasında implisit propozisiyanın formal göstəriciləri, markerləri keyfiyyətində tabesizlik bağlayıcıları çıxış edirlər. Bu zaman formal göstərici, marker kimi /and/ bağlayıcısı, məntiqi nəticənin markeri kimi isə /but/ bağlayıcısı çıxış edir. Məsələn, ingilis dilindəki *We got to the Edmont Hotel, and I checked in [191, p.101]. Biz "Edmont" hotelinə gəlib çatdıq və mən nömrə götürdüm.*

İmplicit mənalı tabesiz mürəkkəb cümlədə implisit formada daha böyük mühakimə ifadə olunmuşdur - /everybody comes to a hotel to check in/, eksplisit formada isə daha az mühakimə ifadə olunmuşdur - /we got to the Edmont Hotel/, /and/ bağlayıcısı implicit formada mühakimənin mövcudluğundan şəhadət verir.

İngilis dilindəki *He was two years younger than I was, but he was about fifty times as intelligent [191, p.103].*

(*O, məndən iki il kiçik idi, lakin əlli dəfə məndən ağıllı idi*) söyləmində gözlənti belədir: /he should be less intelligent/. İmplicit formada daha çox mühakimə ifadə edilmiş tabesiz mürəkkəb cümlədə - /to be older means to be more intelligent/, eksplisit

şəkildə nisbətən az mühakimə ifadə edilmişdir - */he was two years younger than I was/*. Buradan da təbii nəticə ortaya çıxır - */he should be less intelligent/*.

İngilis dilində implisit həlqəli mürəkkəb sintaktik bütövün presuppozisiya əsasında buraxılmış propozisiyası kimi tabesizlik bağlayıcıları çıxış edir, */and/* tabesizlik bağlayıcısı sözlü ifadə olunmamış məqamın göstəricisi keyfiyyətində çıxış edir:

We only roomed together about two months. Then we both asked to be moved. And the funny thing was, I sort of missed him after we moved, because he had a helluva good sense of humor and we had a lot of fun sometimes [191, p.109]. (Biz bir yerdə cəmi iki ay yaşadıq. Sonra hər ikimiz xahiş etməyə başladığımız ki, bizi ayrı-ayrı yerləşdirsinlər. Ən gülməli olan o idi ki, biz ayrıldıqdan sonra mən onun dəhşətli dərəcədə yoxluğunu hiss edirdim, çünki o, həqiqi yumor hissində malik idi və biz bəzən möhkəm şənələnirdik). Bu mürəkkəb sintaktik bütövə */and/* bağlayıcısı vasitəsilə implisit şəkildə aşağıdakı propozisiyalar ifadə edilmişdir - */we were moved/*, */some time passed/*, */we lived separately/*, */but/* tabesizlik bağlayıcısı implisit propozisiyaların göstəricisi kimi */He'd already seen it [Hamlet], and the way he talked about it at lunch, I was anxious as hell to see it, too. But I didn't enjoy it much [191, p.110].* (O artıq "Hamlet"-ə baxmışdı və onun barədə naharda zamanı elə danışdı ki, məndə də ona baxmaq istəyi oyandı. Lakin, ümumiyyətlə, mənim ondan xoşum gəlmədi). İmplicit formada aşağıdakı propozisiyalar ifadə olunmuşdur - */I went to the cinema/*, */I bought a ticket/*, */I saw it/*, */I estimated it/*.

Bəzi hallarda implisit sözləmlər tənzimləyici funksiyasında çıxış edə bilirlər. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı cümlədə olduğu kimi.

You're not speaking for yourself, Hugh,' he warned. 'You're a married man. Elizabeth's feelings have to be considered [191, p.56].

Birling: And what I was going to say was that I protest against the way in which my daughter, a young unmarried girl is being dragged into this.

Inspector: Your daughter isn't living on the moon. She's here in Brumley too [191, p.57].

Fikrin implisit formada ifadəsi eyham vasitəsilə sübutu gücləndirmə məqsədi daşıya bilər. Məsələn,

Anybody in my old job who got in my way came down with mysterious illnesses [191, p.59].

İmplit ifadənin məqsədi gerçək fakta və ya digər şəxsin hərəkətinə neqativ münasibət də ifadə edə bilər. Aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi:

A: Keith gave me know that he would probably get married before long.

B: What exactly did he say?

A: He said: "I'll probably have to learn cooking soon"

Do you run your own hospital for people who eat here?

The girl with gardenias turned in her chair and scanned her companion's profile with disapproval. "See here", Marilee, "she drawled, 'are you going to be a damn fool all your life?" [191, p.98].

Beləliklə, söyləmin məzmunu qatın açılmasında eksplisit cəhətlə yanaşı, onun implisit cəhəti də mühüm rol oynayır. Onun məzmununun qəbulu və dərk edilməsində dinləyən assersiya, presuppozisiya və impliksiya vasitəsilə eksplisit şəkildə ifadə edilmiş informasiyanın sərhədlərini aşır keçir.

NƏTİCƏ

İngilis dili mətnlərində mənanın yaranmasının koqnitiv əsaslarına həsr olunmuş tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Mətni anlama modelinin ən vacib xarakteristikası belə bir təsəvvürə əsaslanır ki, ondan koqnitiv istifadə və bununla bərabər, informasiyanın digər kompleks işlənmələri strateji prosesdir və bunun nəticəsində mətnin şərh məqsədilə yaddaşda onun mental təsəvvürü qurulur. Müvafiq proseslərdə həm qavranılan informasiyalardan, həm də yaddaşda olan informasiyalardan istifadə edilir.

2. Əlaqəli mətnlər heç də vakumda mövcud olmur. Onlar danışan və qulaq asan şəxslər tərəfindən konkret situasiyalarda, geniş ictimai-mədəni kontekst çərçivəsində

hasil edilir və qavranılır. Buna görə də mətni anlama – sadəcə olaraq koqnitiv hadisə deyil, eyni zamanda sosial hadisədir.

3. Anlama prosesləri üst strukturlarla kifayətlənə bilməz - onlar propozisional representasiyalara əsaslanmış konseptual proseslərin cəlb edilməsini tələb edir.

4. Sadə - bəsit mətn fenomenini qavramaq üçün mətnə prinsipal olaraq “məz-mundan” yanaşma tələb olunur. Mətnə bu cür yanaşma, ilk növbədə, psixolinqvistikada tətbiq edilir. Burada prioritetə malik olan anlayış “bağlılıq” deyil, “bütövlük” şəklində olur.

5. Sadə-bəsit mətnlərdə birdən çox mövzu - rema blokunu əks etdirən, yəni tamlığın ən sadə təsəvvürünü verən bağlılığın əsas tipləri-sadalama, zəncir və birləşmədir. Bu strukturlar, istənilən mətnin yaradılması zamanı tamlığın və strukturlaşdırılmanın imkanını qapayır və özünün xüsusi vasitələrində reallaşdırılmış bağlılıq probleminin bütün konkret izahının əsasında dayanır.

6. Dialoqları, xüsusilə də, sual-cavab dialoqlarını dərk etmək üçün insanların sosial qarşılıqlı təsiri haqqında çoxsaylı məlumata malik olmaq lazımdır. Nəzərdən keçirilən mətnin başa düşülmə səviyyəsi mətnin qabaqcadan dərinə işlənməsini əks etdirir.

7. Metaforalar mətnə mühüm emosional rola malikdir. Metaforaların yaradıcı gücü bizi əhatə edən xarici aləmi assosiativ – ifadəli şəkildə yeni xüsusiyyətləri aşkar edərək uyğunsuzluqları bir araya gətirə bilir və verballaşmış anlayışlarda yeni mənə qatları yaradır.

8. Mətnin təhlilinin koqnitiv baxımdan tədqiqində modellər nəzəriyyəsinə ehtiyac çoxdur. Modellər epizodik yaddaşda olan situasiyanın koqnitiv təqdimatıdır, onlar da mətnlər kimi təsvir olunur. Ancaq bu modellərə münasibətdə biz məlumatın onun doğruluğu və yanlışlığı ilə qiymətləndirərək, referensial eynilik qura bilərik və onun lokal və qlobal səviyyələrdə bağlılığını üzə çıxara bilərik.

9. Presuppozisiya danışıq aktının həm konkret şəraitini, həm də fon biliklərini və s. əhatə edə bilir. Söyləmin məzmununun başa düşülməsi danışan və dinləyəndə presuppozisiyanın üst-üstə düşüb-düşməməsindən birbaşa asılıdır. Söyləmin implistli-

yi mütləq xarakterli deyildir, belə ki bir söyləmdə implist şəkildə ifadə olunmuş, digər söyləmdə eksplist formada ifadə edilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdulla, K.M. Dilçiliyə səyahət. / K.Abdulla. – Bakı: Mütərcim, –2010. – 196 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə. Abdullayev. - Bakı: Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, - 1998. - 190 s.
3. Abdullayev, Ə.Ə.Mətni anlama modelləri / Ə.Ə. Abdullayev. - Bakı: Səda, - 1999. - 334 s.
4. Abdullayev, K.M.Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri / K.M. Abdullayev. - Bakı: Maarif, - 1999. - 281 s.

5. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.A. Axundov. Bakı: Maarif, - 1979. - 208 s.
6. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti / K.M. Abdullayev, A.Y. Məmmədov, M.M. Musayev [və b.] - Bakı: Mütərcim, - 2012. - 608s.
7. Benvenist, E. Ümumi dilçilik problemləri / E. Benvenist, red. ed., B.B. İsmayılov. - Bakı: "Prestige" Çap evi, - 2014. - 190 s.
8. Cavadov, Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası // - Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, - 1973. № 4, - s. 78-87.
9. Həsənova, N.A. Mətni anlamada sözlərin rolu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, - 2019. № 17, - s.71-76.
10. Həsənova, N.A. Bədii diskursda işlənən metaforların müxtəlif modelləri // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, - 2020. № 4, - s. 57-62.
11. Həsənova, N.A. Bədii mətn üzrə metaforların xüsusiyyətləri // — Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, - 2020. № 12, - s.58-66.
12. Həsənova, N.A. Mətn və diskurs termininə yanaşma // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, - 2021. № 14, - s.175 -179.
13. Xəlilov, Ə. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // - Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, - 1969. № 1,-s.56-63.
14. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sitaksisi / Q.S. Kazımov. - Bakı: Ünsiyyət, - 2000. - 496 s.
15. Qurbanov, A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili / A.M. Qurbanov. – Bakı: Gənclik, - 1986. - 379 s.
16. Mahmudov, M.Ə. Mətnin formal təhlil sistemi / M.Ə. Mahmudov. – Bakı: Elm, - 2002. - 242 s.

17. Mahmudov. M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi / M.Ə. Mahmudov. – Bakı: Elm, - 1994. - 64 s.
18. Məmmədov, A.Y. Funksionalizmdə mətn-diskurs sisteminin yeri // - Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, - 2007. №1, - s.39-46.
19. Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y. Məmmədov. - Bakı: Elm, - 2008. - 91 s.
20. Məmmədov, A.Y. Mətn dilçiliyi. Mürəkkəb sintaktik bütöv / A.Y. Məmmədov. - Bakı: Mütərcim, - 2001. - 56s.
21. Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y. Məmmədov, M.Y. Məmmədov -Bakı: BDU, - 2016. - 111s.
22. Novruzova, N.S. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / - Bakı,1999. - 19 s.
23. Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Təhsil NPM, - 2007. - 298s.
24. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Studia philologica, - 2009. – 291s.
25. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Təhsil, -2010. -141s.
26. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Təhsil, - 2015. - 120 s.
27. Vəliyeva, N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri / N.Ç. Vəliyeva. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2011. - 512 s.

Rus dilində

28. Аббасов, А.М. Методы и системы принятия решений. Системы обработки знаний в автоматизированном проектировании /А.М. Аббасов, М.Г.Мамедова, З.Г. Джабраилова. - Рига: Рижский тех. университет, -1992. - 280 с.
29. Абдуллаев, К.М. Обоснование синтаксического исследования текста // - Баку: Доклады АН Азерб. ССР, - 1980. №9, - с. 114-127.
30. Абдуллаев, К. М. Соотношение глубинного и поверхностного состояний структуры в предложениях с параллельными компонентами // Советская тюркология, – 1977. №1, – с.12–17.

31. Абдуллаев, К.М Лингвистика текста. Программа спецкурсов / К.М Абдуллаев. - Баку: Изд. Азгосуниверситета, - 1982. - 165 с.
32. Адмони, В.Г. Синтаксис современного немецкого языка / В.Г.Адмони. – Ленинград: Изд. Наука, - 1973. - 356 с.
33. Арутюнова Н.Д. О номинативном аспекте предложения // - Москва: Вопросы языкознания, - 1971. № 6, - с. 63-73.
34. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. - Москва: Изд. Академия, - 1969. - 608 с.
35. Ахундов, А.А Системная вариантность как типологический признак языков. Вариантность как свойство языковой системы // - Москва: Тезисы докладов, - 1982. Ч.1, - с.57-60.
36. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. - Москва: Госиздат, - 1955. - 364 с.
37. Баринова, Е.Э. Принципы построения английского текста реферативного характера / Е.Э. Баринова, Н.Е. Николаева – Москва: Изд-во Московского университета, - 1996. - 119с.
38. Бархударов, Л.С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения // - Москва: Вопросы языкознания, - 1973. №3, - с.76-89.
39. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М.М. Бахтин – Москва:Искусство, - 1986. - с. 297-325.
40. Блюменау, Д.И. Формализованное реферирование с использованием словесных клише/Д.И. Блюменау, Н.И. Гендина, И.С. Добронравов [и др.] // Науч. тех. информ., - Москва: - 1981. Сер. 2, №2, - с.16-20.
41. Вайнрих, Х. Текстовая функция французского артикля // - Москва: Новое в зарубежной лингвистике, - 1979.№8, -с.273-282.
42. Вардуль, И.Ф.Основы описательной лингвистики / И.Ф. Вардуль. - Москва: Прогресс, - 1977. - 220 с.
43. Васильев, Л.М. Современная лингвистическая семантика / Л.М. Васильев. - Москва: Высшаяшкола, - 1990. - 176 с.

44. Венскович М.С. Грамматическая структура и смысл высказывания: / Авто-реф. дисс. канд.филолог. Наук/ - Москва, 1976. - 27 с.
45. Виноградов, В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. // - Москва: Вопросы синтаксиса современного русского языка, - 1950. №2, - с. 23.
46. Вейзе, А.А. Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста / А.А.Вейзе. - Москва: Высшая школа, - 1985. - 127 с.
47. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. -Москва: Национальное образование, - 2016. - 362 с.
48. Гаджиева, Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке / Н.З. Гаджиева. - Москва: Прогресс, -1963. - 95с.
49. Гаибова М.Т.Прагмалингвистический анализ художественного текста / М.Т. Гаибова. - Баку: АГУ, - 1986. - 88 с.
50. Гак, В.Г. К проблеме синтаксической семантики. Инвариантные синтаксические значения и структура предложения / В.Г. Гак. - Москва: Высшая школа, -1969. - 276 с.
51. Гальперин, И.Р. Стилистика / И.Р. Гальперин. - Москва: Высшая школа, - 1977. - 336 с.
52. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. - Москва: Наука, - 2007. - 148 с.
53. Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // - Москва: Вопросы философии, -1977, № 4, - с. 88-101.
54. Гендина, Н.И. Выявление аспектов содержания документов с помощью формальных текстовых признаков // - Москва: Науч. тех. информ., - 1979. Сер. 2, №4, - с.13-20.
55. Гиндин, С.И. Советская лингвистика текста //- Москва:Вестник АН СССР. Серия языка и литературы. – 1977. т. 136, №4, - с. 348.
56. Грановская, Л.М. Русский литературный язык в конце XIX и XX вв.: Очерки / Л. М. Грановская. - Москва: Элпис, - 2005. - 447 с.

57. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон. Гумбольдт - Москва: Наука, -1984. - 128с.
58. Добронравов, И.С., Леонов Д.Г. Об эффективности рефератов экстрактов как объектов информационного поиска // - Москва: Науч. тех. информ., - 1988. Сер. 2, №11, - с.20-28.
59. Дресслер, В. Синтаксис текста// - Москва: Новое в зарубежной лингвистике, - 1978. Вып. VIII, стр. 111-137.
60. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // - Москва: Новое в лингвистике, - 1960. Вып. I. стр. 264-389.
61. Зильберман, Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы / Л.И. Зильберман. - Москва: Наука, -1988. - 158 с.
62. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. - Москва: Наука, - 1982. - 368 с.
63. Караулова, У.Н. Взаимоотношение языка и мышления / У.Н. Караулова. – Москва: Наука, - 1971. - 234 с.
64. Кемеров, В.Е., Керимов, Т.Х. Современный философский словарь / В.Е. Кемеров, Т.Х. Керимов. Ташкент: Академический проект, - 2015. - 823с.
65. Кибрик, А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // - Москва: Вопросы языкознания, - 1994. №5, - с.126-139.
66. Клемен, Я. Текст и назначение // - Москва: Семиотика и художественное творчество, - 1977. № 3, - с.109-121.
67. Колшанский, Г.В. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / Г.В.Колшанский. – Москва: Просвещение, -1976. - 239 с.
68. Кох, В. Предварительный набросок дискурсивного анализасемантического типа // - Москва: Новое в зарубежной лингвистике, - 1978. VIII вып, - с.162.
69. Кривоносов, А.Г. Лингвистика текста и исследование взаимоотношения языка и мышления // - Москва:Вопросы языкознания, - 1986. №6, - с.71-79.
70. Кухаренко, В.А. Интерпретация текста / В.А. Кухаренко. - Москва: Просвещение, -1988. - 192 с.

71. Леонтев, А.А. Проблема субъективности в когнитивной лингвистике // - Москва: Известия РАН. Серия литературы и языка, - 2005. №1, - с.111-120.
72. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – Москва: Мысль, - 1965. - 572 с.
73. Леонтьев АД. Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. // - Москва:Изд-во Моск. ун-та, - 1969, с. 566.
74. Лосева, Л.М. Межфразовая связь в текстах монологической речи: / Автореф. дисс. ... д-ра филол. Наук/ - Одесса, 1969. - 43 с.
75. Мак, Кьюин К. Дискурсивные стратегии для синтеза текста на естественном языке // - Москва: Новое в зарубежной лингвистике, - 1989. Вып. XX, - с.142-191.
76. Мамедова, М.Г. Основы технологии обработки знаний с нечеткой реляционной структурой и некоторые ее приложения:/ Автореф. дисс. ... д-ра филол. Наук/ - Баку, 1999. - 46 с.
77. Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения // - Москва: Пражский лингвистический кружок, - 1967. №2, - с. 143-176.
78. Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И. Москальская. – Москва: Высшая школа, -1981. - 183 с.
79. Налимов В.В. Дискретность против континуальности в мышлении / В.В. Налимов. – Тбилиси: Тбилисский ун-т, - 1978. – 84с.
80. Нечаева, О.А. Функционально-смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждение)/ О.А. Нечаева. -Улан-Уде:Бурятское книжное изд-во, - 1974. - 261 с.
81. Николаева, Т.М. Лингвистика текста и проблемы общей лингвистики //- Москва: Изв. АН СССР. Сер. Литературы и языка, - 1977. №4, - с. 31-42.
82. Николаева, Т.М. Лингвистика текста // - Москва:Современное состояние и перспективы. Новое в зарубежной лингвистике, - 1977. №2, - с. 5-22.
83. Новиков, А.И. Семантика текста и ее формализация / А.И. Новиков. – Москва: Наука, -1983. - 216 с.

84. Павилёнис Р.И. Начертание анализа смысла как непрерывного невербального конструкта // - Новосибирск:Методологические проблемы науки. Изд-во НГУ, - 1974. Вып. 2. - с. 174-180.
85. Падучева, Е. Б. К теории референции: имена и дескрипции в экстенциональных контекстах //- Москва: Науч.-тех. Информ.,-1983. Сер.2, №1, - с.44-59.
86. Падучева, Е.В. О семантике синтаксиса / Е.В. Падучева. – Москва: Наука,- 1974. - 292 с.
87. Пospelов, Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // - Ленинград: Доклады и сообщения Института русского языка, - 1948. II вып, - с.29-31.
88. Пospelов, Н. С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке // - Москва: Уч. Записки Моск.Гос.ун-та.,-1948. Вып. 137, - с.120-133.
89. Радзиевская, Т. В. Реферативный текст в лингво-прагматическом аспекте// - Москва: Науч.-тех.информ., - 1986. Сер.2, №8, - с.140-160.
90. Рахилина, Е.В. Лексическое значение и структура // - Москва: Науч.-тех, информ., - 1992. Сер.2, №4, - с.16-27.
91. Ревзин И.И. Структура языка как моделирующей системы / И.И. Ревзин. – Москва: Наука, - 1978. - 287 с.
92. Рогожникова, Р.П. Сложное целое и структура сложного предложения //- Ленинград: Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков, - 1975. №2, с. 200-211.
93. Рождественский, Ю.В. Лекции по общему языкознанию / Ю.В Рождественский. – Москва: Высшая школа, -1990. - 327 с.
94. Руднев, А.Г. Синтаксис современного русского языка / А.Г.Руднев. - Москва: Высшая школа, - 1963. - 349с.
95. Садиева, Г.А.Лингвистический анализ нарушенных речи и фразы (на материале азербайджанского языка) / Г.А.Садиева. – Баку: Елм, - 1997. - 92 с.

96. Сгалл, П., Бурансва Е. Актуальное членение иконтекстнаяобусловленность // - Москва: Науч.-тех. информ., - 1989. Сер.2, №10, с.72-84.
97. Севбо, И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования / И.П.Севбо. - Москва: Высшая школа, -1969. - 78с.
98. Серебринников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка / Б.А. Серебринников. – Москва: Наука, - 1983. – 307с.
99. Серкова, Н.И. Сверхфразовый уровень членения текста в основных функциональных стилях письменной речи: /Автореф. дисс.... д-ра филол. Наук/ - Москва, 1982. - 31 с.
100. Скородько, Э.Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста // - Киев: Наукова думка, -1983. №3, с. 21-33.
101. Слюсарева Н.А. Смысл как экстралингвистическое явление // - Москва: Изд-во ВПШ и АОН, - 1963. с. 185-199.
102. Смирнова, Л.Н. Речевая ситуация как методическая категория и обучение научной речи // - Москва: Функциональные стили и преподавание иностранных языков, - 1982. №1, с. 81-119.
103. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление /А.Н. Соколов. - Москва: Наука, - 1967. – 224с.
104. Солганик, Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) / Г.Я. Солганик. – Москва: Высшая школа, -1973. - 214 с.
105. Стальнойкер П. Синтаксическая стилистика / П. Стальнойкер. – Москва: Высшая школа, -1975. - 348с.
106. Томашевский, Б.В. Стилистика и стихосложение / Б.В. Томашевский– Ленинград: Наука, -1959. – 249с.
107. Тураева, З.Я. Лингвистика текста / З.Я Тураева. – Москва: Просвещение, - 1986. - 127 с.
108. Фивегер, Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР // - Москва: Синтаксис текста, -1978.№2, - с. 315-316.
109. Черняховская, Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы // -Москва: Вопросы языкознания, - 1983.№6, - с. 117-126.

110. Шведова, Н.Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // - Москва: Виноградовские чтения, - 1981. №2, - с.144.
111. Шевякова, В.Е. Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация / В.Е. Шевякова. – Москва: Наука, -1980. - 380 с.
112. Шендельс, Е.И. Внутренняя организация текста // - Москва: Иностранные языки в школе, -1987. №4,- с. 62-70.
113. Шендельс, Е.И. Грамматика текста и грамматика предложения // - Москва: Иностранные языки в школе, - 1985. №4, - с. 80-89.
114. Шторф, В.А. Проблемы методологии научного познания / В.А Шторф. - Москва: Высшая школа, - 1978. - 269 с.
115. Яцко, В.А. Логико-лингвистические проблемы анализа и реферирования научного текста / В.А. Яцко. - Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та, - 1996. - 128 с.

İngilis dilində

116. Abdullayev, A. A. Text, meaning, and understanding: a communicative cognitive approach / A.A. Abdullayev. - UMN Minneapolis: -1998. -188 p.
117. Anderson J.R. Language and memory / J. Anderson. - New York: Lawrence Erlbaum, - 1976. - 226 p.
118. Anderson, J.R., Bower G. Human associative memory / J.R. Anderson, G. Bower G. - Washington, DC: Winston, - 1973. - 182 p.
119. Anderson, J.R. Acquisition of Cognitive skill // - New York: Psychological Review, - 1982. № 89, - pp.369-406.
120. Atkinson, R.C., Shiffrin R.M. The control of short-term memory // - US: Scientific American, - 1971. - pp. 82-90.
121. Baddeley, A.D. Working memory // - New York: The psychology of learning and motivation, - 1974. № 12, - pp. 49-90.
122. Barron, R.W. Visual and phonological strategies in reading and spelling // - London: Cognitive processes in spelling, - 1980. Vol.1, - pp.61-88.
123. Barron, R.W. Reading and skill and reading strategies // - Hillsdale N.J.: Interactive processes in reading, - 1981. Vol.3, - 196 p.

124. Bobrow, D.G., Collins A.M. Representation and Understanding: studies in cognitive science // - New York: Science and Technology Books, -1975. - pp.60-85.
125. Broadbent, D.E. Perception and communication / D.E. Broadbent. - London: Pergamon, - 1958. - 345 p.
126. Brown, A.L., Smiley S.S. Rating the importance of structural units of prose passages // - New York: A problem of metacognitive development. Child Development, - 1977. - pp.48-58.
127. Brown, J. Some tests of the decay theory of immediate memory // - New York: Quarterly Journal of Experimental Psychology, - 1958. - pp. 12-21
128. Brown, R. A first language: The early stages / R. Brown. - Cambridge, MA: Harvard University Press, - 1973. - 261 p.
129. Brown, R. Psycholinguistics / R. Brown. - New York: Free Press,-1970.-376 p.
130. Brush , K. Listen, Darling / K. Brown. – New York: Charles Scribner's Sons, - 1938. - 220 p.
131. Byrne, B., Shea, P. Semantic and phonetic memory codes in beginning readers// - New York: Memory and Cognition, -1979. Vol 2, - pp. 333-338.
132. Carpenter, P.A., Just, M.A. Cognitive processes in reading: Models based on reader`s eye fixations // - Hillsdale, NJ: Interactive processes in reading, -1981. Vol 1, - pp. 16-39.
133. Carpenter, P.A., Just, M.A. Integrative processes in comprehension. - Hillsdale, NJ: Perception and comprehension, - 1977. Vol 2, - 276 p.
134. Centner,,D. Integrating verb meanings into context // - New York: Discourse Processes, - 1981. Vol 3, - pp.349-375.
135. Centner, D. Semantic integration of word meanings / D. Centner. – London: Longman, - 2002. - 210 p.
136. Chall, J.S. Readability: An appraisal of research and application // - Columbus, Ohio: Bureau of Educational Research, - 1958. Vol 2, - p.186-198.
137. Chall, J.S. Stages of reading development / J.S. Chall. - New York: McGraw Hill, -1983. - 216 p.

138. Chaplin, J.P. Systems and theories of psychology/ J.P. Chaplin, T.S. Krawiec - New York: Harper and Row, - 1979. - 311p.
139. Chomsky, N. Form and the meaning in natural language / N. Chomsky, in: J.D.Roslansky (Ed.), - Amsterdam: North Holland, -1969. - 239 p.
140. Chomsky, N. The formal nature of language / N. Chomsky, in E.H. Lenneberg (Ed.), - New York:Wiley, - 1967. - 211p.
141. Cofer, C.N. A historical perspective / C.N. Cofer. - San Francisco: W.H.Freeman and Company, - 1976. - 306 p.
142. Collins, A.M., Loftus, E.F. A spreading activation theory of semantic processing // - New York: Psychological Review, - 1975. Vol 4, - pp.407-428.
143. Cough, P. Words and contexts / P.Cough, O.J.L. Tzeng, H.Singer [et al.] // Perception of print: Reading research in experimental psychology, - Hillsdale, NJ: - 1981. Vol 3, - pp.149-179.
144. Craik, F.M. The fate of primary memory items in free recall // - New York: Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, - 1970. Vol 2, - pp.143-148.
145. Daneman, M., Carpenter, P.A. Individual differences in working memory and reading // - New York: Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, -1980. Vol 2, - pp.450-466.
146. Davis, F.B. Research in comprehension in reading // - London: Reading Research Quarterly, -1968. Vol 1, - pp.499-545.
147. Ellin, S. The key to Nicholas Street Dell / S. Ellin. – London: Longman, -1982, 2nd edition. - 219 p.
148. Enkvist, N.E. From Text to Interpretability: Analysis of Text and Discourse // - New York: Cognitive Psychology, - 1989. Vol 2, - pp. 369-382.
149. Fillmore, C.J. The case for case // - New York: Universals in linguistic theory, - 1968. Vol 3, - pp.106-141.
150. Fischler, I.,Bloom, P. Automatic and attentional processes on the effect of sentence contexts on word recognition // - New York: Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, - 1978. - pp. 1-20.

151. Fitzgerald, F.S. *This Side of Paradise* / F.S. Fitzgerald. –New York:Charles Scribner's Sons, - 1920. - 305p.
152. Foss, D.J. *A discourse on semantic priming* // - New York: Cognitive Psychology, - 1982. - pp.590-607.
153. Frederikson, J.R., Warren, V.M. *A cognitive framework for developing expertise in reading* // - Hillsdale, NJ: Advances in instructional psychology, - 1989. Vol. 3, - pp. 63-92.
154. Frederikson, J.R. *Sources of process interactions in reading* / J.R. Frederikson. - Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, - 1989. - 342 p.
155. Gates, A., Russell, D. *Types of materials, vocabulary burden, word analysis and other factors in beginning reading* // - London: Elementary School Journal, - 1988. Issue 39, - pp.119-128.
156. Gibson, E.J. *The psychology of reading* / E.J. Gibson, H. Levin. - Cambridge, MA: The MIT Press, - 1975. - 461 p.
157. Goodman, K.S. *Comprehension-centered reading* // - New York: Claremont Reading Conference Yearbook, - 1970. Vol 2, - pp.125-135
158. Halliday, M.A.K., Hasan R. *Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's "The Inheritors"* // *Literary Style: a Symposium*, - London-New York: Oxford University Press, -1971, - pp. 330-368.
159. Harris, Z. *Discourse analysis* // - Munich: Language, -1956. Issue 28, - pp. 1-30.
160. Hasanova, N.A. *Three Types of Understanding of the Text* // - United Kingdom: International Journal of Humanites and Cultural Studies, - 2017. Vol 4(3), s. 154-160.
161. Hemingway, E. *A Farewell to Arms* / E.A. Hemingway. - New York: Scribner, - 1929. - 374 p.
162. Hemingway, E. *The Old Man and the Sea* / E.A. Hemingway. - New York: Charles Scribner's Sons, - 1952. - 127 p.

163. Holmes, J.A., Singer, H. Theoretical models and trends toward more basic research in reading // - London: Review of Educational Research, -1964. Vol 2, - pp.127-155.
164. Holmes, J.A. Basic assumptions underlying the sub-strata factor theory // - London: Reading Research Quarterly, -1975. Vol 3 - pp.5-28.
165. Jarvella, R.J. Syntactic processing of connected speech // - New York: Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, - 1971. Vol 2, - pp. 409-416.
166. Johnson-Laird, Ph. Mental models in cognitive science // - New York: Cognitive Science, - 1980. №4, - pp.72-115.
167. Jorm, A. The cognitive and neurological bases of developmental dyslexia: A theoretical framework and review // - New York: Cognition, - 1979. Vol 2, - pp.19-33.
168. Just, M.A., Carpenter P.A. A theory of reading:From eye fixations to comprehension // - New York: Psychological Review, - 1980. Vol 3. - pp.329-354.
169. Kibrik, A.A. Component processes in the comprehension of simple prose // - New York: Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, - 1981. Vol 2, - pp. 1-23.
170. Kintsch,W. The representation of meaning in memory / W. Kintsch. - Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, - 1974. - 220 p.
171. Kintsch, W., Van, Diyk T. Towards a model of text comprehension and production // - New York: Psychological Review, - 1978. Vol. 2, - pp.329-354.
172. Lakoff, G. Metaphors We Live By. / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago University of Chicago Press, 1st edición, – 1980. – 242 p.
173. Lakoff G., Johnson M. Conceptual Metaphor in Everyday Language // - New York: The Journal of Philosophy, - 1980. Vol. 77, No. 8, - pp. 453-486 .
174. Lehnert, W. What Makes SAM Run? Script-Based Techniques for Question Answering, // - New York: Proceedings of the 1975 workshop on Theoretical issues in natural language processing 1975. Vol 3, - pp. 16-21.
175. Lenneberg, E. The biological foundation of language / E. Lenneberg. - New York: Wiley, - 1967. - 306 p.

176. Lesgold, A. Foregrounding effects in discourse comprehension / A. Lesgold, S.Roth, M. Curti // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, - New York: - 1981. Vol 4, - pp.291-308.
177. Lyons J. An Introduction to Theoretical Linguistics / J. Lyons. - Cambridge (England), - 1968. - 519 p.
178. Mamedova, M.H. Knowledge based systems for pilotage technique quality assessment // Proc. Of the 6th IFAC Symposium on Automated Systems Based on Human Skill,- Slovenia: Kranjskagora, - 21-22 February, - 1997, -pp. 51-54
179. Marshall, N., Clock, I. Comprehension of connected discourse: A study into the relationships between the structure of text and information recalled // - New York: Reading Research Quarterly, -1989. Vo 2, - pp.10-56.
180. Maugham, W. S. The Narrow Corner / W.S. Maugham. London: Penguin Classics, - 1932. - 224 p.
181. McCawley S.D. Where do noun phrases come from? // - Cambridge: In: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology. Univ. Press, - 1971. - pp. 217-231.
182. McKoon, G., Ratcliff, R. The comprehension processes and memory structures involved in instrumental inference // - New York: Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour, -1982. Vol 4, - pp.671-682.
183. Meyer, D., Schavaneveldt, R. Activation of lexical memory // - New York: Psychonomics Society, -1971. Vol 2, - pp.26-34 .
184. Miller, J.R., Kintsch, W. Readability and recall of short prose passages: A theoretical analysis // - New York: Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory, - 1980. Vol 3, - pp. 335-353.
185. Norman, D.A., Bobrow, D.G. On data-limited and resource limited processes. // - New York: Cognitive Psychology, - 1975. Vol 2, - pp. 44-64.
186. Ondaatje, M. The English Patient / M. Ondaatje. - Canada: McClelland and Stewart, - 1992. - 320 p.

187. Perfetti, C., Roth, S. Some of the interactive processes in reading and their role in reading skill // Hillsdale, NJ: Interactive processes in reading, -1981. Vol 2, - pp. 116-149
188. Perfetti, C.A., Hogaboam, T.W. The relationship between single word decoding and reading comprehension skill // - New York: Journal of Educational Psychology, -1975. Vol 3, - pp. 461-469.
189. Perfetti, C.A., Lesgold, A.M. Discourse comprehension and sources of individual differences // Hillsdale, NJ: Cognitive processes in comprehension, - 1977. Vo 2, - pp.90-136.
190. Peterson, L.R., Peterson, M.J. Short-term retention of individual verbal items // - London: Journal of Experimental Psychology, -1959. Vol 4, - pp. 93-198.
191. Priestley, J.B. An Inspector Calls / J.B. Priestley. – London: KlettVerlag, Stuttgart, - 1945. - 310 p.
192. Richards, I.A. Practical Criticism / I.A Richards. - New York: Harcourt, Brace and World, - 1989. - 161 p.
193. Rosebery, A. The influence of discourse elements on integrative processing in reading // - US: Qualifying paper, Graduate School of Education, -1983. Vol 3, - pp. 110-126.
194. Ruddell, R.B. Reading-language instruction: Innovative practices.Englewood Cliffs / R.B. Ruddell. - New York: Prentice-Hall, - 1993. - 312 p.
195. Salinger, J.D. The Catcher in the Rye / J.D. Salinger. - United States: Little, Brown and Company, -1951. - 277 p.
196. Seymour, G. A Song in the Morning / G.A. Seymour. – London: Longman, 2nd edition, - 1999. - 450 p.
197. Schank, R.C. Dynamic Memory / R.C. Schank. - New York: Prentice-Hall, - 1982. - 306 p.
198. Schank, R.C. The role of memory in language processing // - SanFrancisco: The structure of human memory, - 1976. Vo 3, - pp. 82-121

199. Shankweiler, D., Liberman, I.Y., Mark, L.S. The speech code and learning to read // - New York: Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory, - 1989. Vol 2, - pp. 531-545.
200. Simon, H.A., Newell, A. Information processing in computer and man // - US: American Scientist, - 1997. Vol 2, - pp. 281-300.
201. Singer, M. Processes of inference during sentence encoding // - New York: Memory and Cognition, - 1979. Vol 1, - pp. 192-200.
202. Singer, H. Theoretical models of reading // - London: Journal of Communication, - 1998. Vol 2, - pp. 134-156.
203. Sperling, G. The information available in brief visual presentations // - US: Psychological Monographs, - 1974. Vol 3, - pp. 54-61.
204. Tulving, E. What is episode memory? // - London: Current Directions in Psychological Science, - 1993. Vol 1, - pp. 67-70.
205. Turner, A., Greene, E. The construction and use of a prepositional text base // - New York: JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, - 1978. Vol 2, pp. 37-51.
206. Van Dijk, T. Text and Context: Explorations in the semantics and pragmaticmatics of Discourses of Discourse / Dijk, T. Van. - London: Longman, - 1998, - 248p.
207. Warren, B. The nature and sources of efficiency in reading / B. Warren. - US: Harvard University Press, - 1982. - 327 p.
208. Weinrich, H. The textual function of the French article / H. Weinrich. – London: S.Chatman, - 1971. - 234p.
209. West, R., Stanovich, K. Automatic contextual facilitation in readers of three ages // - New York: Child Development, - 1978. Vol 2, - pp. 717-727.
210. Zveginsev, V.A. Computer memories: A metaphor for memory organization // - San Francisco: The structure of human memory, - 1976. Vol 3, - pp. 67-99.

Alman dilində

211. Weisgerber L. Grundformen sprachlicher Weltgestaltung / L. Weisgerber -

Verlag Fur Sozialwissenschaften, - 1963. 56p.

İnternet saytları

212. Гришаева, Л.И. Эксплицитное и имплицитное в актуальных медиатекстах: [Электронный ресурс] // Язык, сознание, коммуникация: сборник статей. Отв. ред. серии В.В.Красных, А.И. Изотов. – Москва: МАКС Пресс, – вып. 57 – 2017. – 296 с. https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_57.pdf
213. Соссюр, Ф.де. Курс общей лингвистики. Извлечения: [Электронный ресурс], - 2007. - http://genhis.philol.msu.ru/article_184.shtml
214. Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А.Словарь-справочник лингвистических терминов: [Электронный ресурс],-1976. - <http://rus-yaz.niv.ru/doc/linguistic-terms/index.htm#210>
215. Teun, A. van Dijk. (Ed.) Handbook of Discourse Analysis: [Electronic resource] // Discourse in Society. – London: Academic Press, vol. 2. – 1985. –pp. 103-136. <http://www.discourses.org/OldArticles/>
216. George, L. The Contemporary Theory of Metaphor: [Electronic resource] // To Appear in Ortony, Andrew (ed.) Metaphor and Thought (2nd edition), Cambridge University Press, – 1992. – 46p. <https://terpconnect.umd.edu/~israel/lakoff-ConTheorMetaphor.pdf>
217. Basel, Al-Sheikh Hussein. The Sapir-Whorf Hypothesis Today: [Electronic resource] // Theory and Practice in Language Studies. – Amman, – Academy publisher Manufactured in Finland, 2012. – Vol. 2, №.3. – pp. 642-646. <https://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol02/03/30.pdf>

